

MAGYAR NYELVŐR

143. ÉVF.

*

2019. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

Nyelv és stílus

A stilisztikai kategóriákról¹

Előjáróban meg kell említenünk azt a tudománytörténeti tény, hogy a stílus – elocutio – a retorika része volt, de kiszakadt belőle valamikor a 19. század elején. Ezzel az elkülönüléssel bizonyára sokat nyert a stilisztika, de véleményem szerint veszített is. Éppen ezért visszahelyezem a stílust a retorika rendszerébe, oda, ahol eredetileg volt. A retorika rendszerén belül, az eredeti összefüggések figyelembevételével kívánom álláspontomat kifejteni. A retorika tehát a stilisztika elméleti háttere.

Emlékeztetőül: a klasszikus, filozófiai-etikai alapokon nyugvó retorika öt feladatot jelölt ki a szónok számára, ezek az inventio vagy feltalálás, mégpedig a téma, az anyag és az érvelés feltalálása; a dispositio vagy elrendezés, a szerkezet megtervezése; az elocutio vagy kidolgozás, azaz a stílus; a memoria vagy emlékezetbe vésés; valamint a pronuntiatio vagy előadásmód. A stílus tehát kapcsolatban van a retorikai rendszer többi részével, különösen az inventióval, leginkább az érveléssel. Perelman 1958-as retorikájában² és 1977-es *A retorika birodalma* című könyvében (magyarul: 2018) mindig az egyes érvelési lehetőségekhez kapcsolja az érvelést megerősítő stíluseszközöket.

Amerikai konferenciákon lehet tapasztalni, hogy mindig felteszik a következő kérdést: „What is the theory behind?” Jogosan: elméleti háttér nélkül meg se lehet szólalni. A hazai stílus kutatásban is felmerült a stilisztika elméleti háttérének kérdése, és különféle nyelvtudományi diszciplínákban vélték megtalálni: a leíró

¹ Jelen tanulmány újragondolt, kibővített és javított változata A négy mestertrópus – történeti és kognitív szempontból című tanulmányomnak, in: *Tudomány, technolektus, terminológia. A tudományok, szakmák nyelve*. Szerk. Veszelszki Ágnes és Lengyel Klára. Budapest: Éghajlat Könyvkiadó, 2014, 213–29. Továbbá: elméleti háttérét képezi *Stilisztikai kasszótár* című – 2019-ben megjelenő – könyvemnek, azaz magyarázza a benne meg-hozott döntéseket.

² Perelman, Chaïm – Olbrechts-Tyteca, Lucie 1958, *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation*. Paris: Presses Universitaires de France. Angol fordítása: 1971, *The new rhetoric. A treatise on argumentation*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press. Ez valóban új retorika, mivel visszahelyezte a retorikát eredeti, filozófiai-etikai alapjaira. Méltán illették Perelmant „a 20. század Arisztotelésze” elnevezéssel.

nyelvtanban, a nyelvelméleti irányzatokban, a szövegnyelvészetben, legújabban a kognitív nyelvészetben (áttekintésük: Tolcsvai 1996). A hajdani kolozsvári professzornak, Szabó Zoltánnak három fontos könyve foglalkozik a stilisztikával: *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai*, 1977; *Kis magyar stílustörténet, harmadik kiadás*, 1986 (1970); *Szövegnyelvészet és stilisztika*, 1988. Szabó Zoltán első, kitűnő könyvében a strukturalizmus, a szemiotika, a szemantika, a matematikai nyelvészet, a generatív grammatika, a szövegnyelvészet és a stilisztika kapcsolatát tárja fel. A *Kis magyar stílustörténet* bevezetésében a stílustörténet elméleti hátterét keresi, végül a szövegnyelvészetnél állapodik meg. Kétségtelen tény, hogy mindegyik irányzat hozzájárul a stíluselmzéshez, leginkább a szövegnyelvészet, de az is kétségtelen tény, hogy ezek az irányzatok mára mintha nem volnának az érdeklődés középpontjában. Az a gondolat viszont akkoriban fel sem merült, hogy a stilisztika természetes elméleti háttere a retorika volna, ahonnan kiszakították, és ahová célszerű visszahelyezni. Ez a visszahelyezés azért is lényeges, mert a retorikai érvelés tárgyalja a gondolkodási műveleteket (toposzok vagy érvforrások néven), és ezek a gondolkodási műveletek képezik számos stíluseszköz alapját. Másképpen fogalmazva: a stíluseszközöknek kognitív alapjuk van, és ezt mindig tudták a retorika művelői.

Dolgozatom célja: 1. felidézni a trópus és a figura klasszikus meghatározását; 2. felidézni a négy mestertrópus fogalmát és eredetét; 3. megindokolni az iróniának trópusként való kezelését, újragondolni a metonímia fogalmát, elkülöníteni a szinekdochét a metonimiától; 4. feltárni a trópusok és a toposzok kapcsolatát; 5. újragondolni a metalépszisz fogalmát; 6. a négy mestertrópus alapján felállítani a trópusok rendszerét; 7. újragondolni a nyelvi kép fogalmát.

1. A trópusokról és a figurákról. Előljáróban szólni kell a trópus és a figura, vagyis a szókép és az alakzat szétválasztásáról. A trópus (görög: *troposz*, latin: *tropus*) fordulat, jelentésátvitel vagy névátvitel: „A szókép valamely szónak (*verbum*) vagy kifejezésnek (*sermo*) saját jelentéséből egy másikba való művészi átvitele” (Quintilianus: *Szónoklattan* 8, 6, 1). A *sermo* jelentése sokrétű: ’társalgás, beszéd’, az átvitel tehát szónál nagyobb egységre is vonatkozik, és ezt a retorikák így tanították. Az évek folyamán a meghatározás második fele valahogy elmaradt, elfelejtődött. Az ókortól kezdve köztudott ismeret, hogy a metafora nemcsak egyetlen szó, hanem szöveg is lehet, ezért felesleges körülíró metaforáról beszélni.

„Az alakzat a beszédnek valamilyen műfogással megújított formája” (Quintilianus, *Szónoklattan*, 9, 1, 14). A lényeges különbség: a trópus esetében van „fordulat”, van jelentésátvitel, az alakzat esetében nincs. Az átvitel, a *translatio* a hangsúlyos, ezt fontos észben tartanunk, hiszen az alakzatok esetében is történnek manipulációk a jelentéssel, de nincs meg bennük az a fordulat, mint a trópusok esetében. Ezért tartom szerencsésebb terminusnak a trópusot a szóképnél, ezt is használom.

A szókép terminus félrevezető. Egyrészt a jelentés átvitele nemcsak a szóra, hanem a szónál nagyobb egységre is vonatkozik. Másrészt az eredmény nem mindig képszerű. Semmi képszerű nincs abban, ha Arisztotelészt *a filozófusként* említem, vagyis névcserét, antonomasztiát alkalmazok. Nem a képszerűség a fő ismérv, hanem a jelentésfordulat. Nem mindig az elképzeltetés a cél. (Ezért jó

Szvorényi meghatározása: „A *képlet* [tropus] a szó- vagy mondatoknak saját jelentésökről más jelentésre átvitele, úgy, hogy általa a beszéd mind értelmességben, mind szépségben nyerjen” – Szvorényi 1858: 54. §.)

A *tropus* (görög *troposz*) terminust Cicero használja először, a *figurát* pedig Quintilianus tette terminussá (Adamik 2005, 2006), bár előzőleg Cornificius a *Rhetorica ad Herennium*ban már egy tömbben tárgyalja a trópusokat az alakzatokon belül, tehát elkülönítette őket.

Az alakzatok klasszikus felosztása a retorika rendszerét követi, mégpedig a következőképpen. A retorika a gondolattal és a szóval foglalkozik (*res-verbum*): az *inventio* és a *dispositio* a gondolattal, az *elocutio* a szóval. A *res-verbum* megkülönböztetésén alapul az alakzatok felosztása gondolat- és szóalakzatokra: a gondolatalakzatok a *res* tartományához, a szóalakzatok a *verbum* tartományához tartoznak (vö. Lausberg 603. §). Ez a retorika szempontjai alapján történő felosztás. Nem helyes más diszciplína kategóriái szerint osztályozni az alakzatokat. Ezért (is) érte kemény kritika a liège-i retorikusok nyelvi rétegek szerinti kategorizálását a nyugati szakirodalomban, később nálunk is (Robrieux 2000; Adamik 2004; Bencze 1996), ők ugyanis strukturalista nyelvészeti szempontokat alkalmaztak az alakzatok osztályozásában, azaz egy másik diszciplína kategóriáit alkalmazták.

A *res-verbum* retorikai alapján kategorizál a *Retorikai lexikon*, és mindössze gondolat- és szóalakzatokat különböztet meg, de ez olvasható a *Stilisztikai lexikon*ban is.

A négyes felosztási eljárás (ez a quintilianusi *quadripartita ratio*: *adiectio*, *detractio*, *immutatio*, *transmutatio*, azaz *hozzáadás*, *elvétele*, *helyettesítés*, *felcserélés*) csak a szóalakzatokra alkalmazható, a gondolatalakzatokra nem. A négyes felosztási eljárást Quintilianus a szóalakzatokra alkalmazta, a gondolatalakzatokra nem. A gondolatalakzatokra Lausberg vitte rá (vö. Lausberg 600. §), és emiatt kemény kritika érte (Dockhorn 1962). Gondoljuk meg: mi például a detrakciós gondolatalakzat? Mi marad, ha elveszünk a gondolatból?

A trópus és a figura fogalma körülbelül két évszázad alatt tisztázódott. Cornificius (Kr. e. 80-as évek) az alakzatok között tárgyalja a szóképeket, de elkülönített csoportként; ezután határozta meg Cicero a troposzt; és jó százötven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Quintilianus (Kr. u. 90 körül) világosan elkülönítse a troposzt és a figurát, és meghatározza a figura fajtáit. 1970-ben a liège-i μ -csoport új osztályozással állt elő, tulajdonképpen visszalépett a Cornificius-szintre, beékelte ugyanis a szóképeket az alakzatok közé, elmosván ezzel a szókép és az alakzat különbségét. Művük címe *Rhétorique générale (Általános retorika)*, de a retorika öt részéből csak egyet tárgyalnak, az *elocutiót* vagy stílust, annak is csak egy részét. Tulajdonképpen elszakítják a stílust a retorika többi részétől, sőt a hallgatóságtól is, hiszen a meggyőzés mindig a hallgatóságra irányul. Ezért nevezik őket neoretorikusoknak? Tolcsvai azt írja, hogy „A neoretorika a stilisztikát a retorikára szűkíti le” (Tolcsvai 1996: 22), szerintem pontosan fordítva van: a retorikát szűkíti le a stilisztikára. Gerard Genette *leszűkült retorikáról* írt velük kapcsolatban (ismerteti Perelman 2018: 11–3, vö. Helikon 1977/1). Az *Általános retorika (Rhétorique générale)* cím tehát félrevezető, mert szerzői csak a retorika egy részét tárgyalják. Ezzel a véleménnyel nem vagyok egyedül, először

Ekkehard Eggs szavait idézem: „Tropen- und Figurenlehre reduzierten Rhetorik”-ról ír (Eggs 2008: 180). Robrieux ezt írja (2000: 27–8):

La groupe Mu, auteur d'une *Rhétorique générale* [...], s'assigne pour mission de systématiser des procédés en les intégrant à une grille. Les figures sont donc mises en tableau avec la même rigueur scientifique que les éléments chimiques. La rhétorique se veut malgré tout «générale», puisqu'elle prétend rendre compte des «preprocessus symbolisateurs et sémantiques fondamentaux», dépassant par là le cadre de l'élocution [...]. Cette approche est-elle vraiment convaincante? La rhétorique ainsi définie est-elle aussi «générale» que les auteurs l'affirment? Il nous semble au contraire qu'une théorie qui éloigne délibérément les sujets parlants, écrivants ou lisants de son champ d'étude et qui traite du langage comme d'un système plus ou moins clos plutôt que d'un ensemble de phénomènes de communication, se situe bien en deçà de l'ouverture traditionnelle de la rhétorique qui doit prendre en compte, qu'on le veuille ou non, l'ensemble des moyens de persuasion. – A μ -csoport, egy *Általános retorika* szerzői küldetesként tűzik maguk elé, hogy rendszerezék az eljárásokat, egy rácsba integrálván azokat. Az alakzatok tehát egy táblázatban vannak elhelyezve, ugyanolyan tudományos szigorúsággal, mint a kémiai elemek. Ennek ellenére ez a retorika „általános” akar lenni, mint-hogy igényt tart arra, hogy számot adjon „a szimbolizáló és az alapvető szemantikai folyamatokról”, túlmenvén ezáltal az élokúció keretén [...]. Valóban meggyőző ez a megközelítés? Az így meghatározott retorika olyan „általános”, ahogy a szerzők állítják? Nekünk az ellenkezőjének tűnik az, hogy egy elmélet, amely határozottan kizárja a beszélő alanyokat, az írókat vagy olvasókat a kutatási területükből, és amely a nyelvről úgy tárgyal, mint egy többé-kevésbé zárt rendszerről, semmint egy kommunikációs jelenségegyüttesről, az bizony távol esik a retorika hagyományos fogalmától, amely, akár akarjuk, akár nem, a meggyőzés eszközeinek *összessége*.

Hasonlóképpen fogalmaz Perelman *A retorika birodalma* előszavában: „Ha az alakzatokat a szövegösszefüggésből kiszakítva vizsgáljuk, mint a lepréselt virágokat egy növénygyűjtőben, szem előtt téveszthetjük dinamikus szerepüket: mindegyikük csupán stílusalakzattá válik. [Bek.] Ha nem épülnek bele a meggyőzés és a rábeszélés művészeteként felfogott retorikába, nem lesznek többé retorikai alakzatok, hanem csupán a beszéd formájához tartozó díszek. Komolytalan lenne tehát az alakzatok argumentatív kontextusából kiszakított retorikájára modernként tekinteni” (2018: 14–5).

Összegezve az eddigieket: a trópusok és a figurák, azaz a szóképek és az alakzatok elkülönülnek egymástól. A trópusok lényeges ismérve a jelentésfordulat. Szó- és gondolatalakzatokat különböztetünk meg. A *quadripartita ratiót*, vagyis a négy műveletet csak a szóalakzatokra alkalmazzuk. Ez így szerepel a *Retorikai lexikonban*. A *Stilisztikai lexikon* szó- és gondolatalakzatokat különböztet meg. Az *Alakzatlexikon* mindegyik alakzatfajta kiterjeszti a négyes műveleti eljárást, és alkalmazza a liège-i retorika terminusait.

2. A négy mestertrópus. A négy mestertrópus vagy alaptrópus (metonímia, szinekdoché, metafora, irónia) a retorikákban a 16. századtól olvasható trópuscsoport, és az angolszász szakirodalomban ma is élő és használatos kategóriaegyüttes, ezért került be a *Retorikai lexikon*ba (Adamik 2010).

A jelenlegi hazai szakirodalom nem említi, nem szerepel a legújabb összefoglalásokban és tanulmányokban. Kivételt képez Benczik Vilmosnak egy tanulmánya, amelyről alább még lesz szó. Tátrai Szilárd pragmatikai könyvében azt írja, hogy a 19. században letűnt az iróniának a másik három trópus mellé sorolása; ezen megállapítását tehát úgy lehet értelmezni, hogy a négy mestertrópus fogalma a 20. században már nem volt forgalomban (Tátrai 2011: 192–3). Ez nincs így. Kemény Gábor a metaforát, a metonímiát, a szinekdochét és a szinesztéziát tekinti alapszóképeknek (ezt a terminust használja), de a négy mestertrópusról függetlenül, azon az alapon, hogy „az összes többi trópusfajta visszavezethető a fenti négy fő típus valamelyikére” (Kemény 2005: 33), és ebben – a szinesztézia kivételével – igaza van.

A négy mestertrópus fogalmára Benczik Vilmos hívta fel a figyelmet a 2004. évi retorikai konferencián tartott „Metafora és metonímia: szélesebb összefüggésben” című előadásában. Röviden tárgyalja Kenneth Burke *Four Master Tropes* című 1941-ben írt, majd 1945-ben ismét publikált tanulmányát (magyarul is olvasható), de azután más céllal folytatja értekezését, és Jakobsonnak metafora-metonímia párosra redukált, kétpólusú kategorizálását bővíti (Benczik 2005: 68). (Említi még Burke tanulmányát Szilveszter László Szilárd, de csak az irónia kapcsán, 2009: 46.)

2.1. Az angolszász szakirodalomban ma is használják a *négy mestertrópus* kategóriát. Richard A. Lanham retorikai szótára (*A Handlist of Rhetorical Terms*) a metonímia szócikkében hivatkozik a négy mestertrópusra, ahová a metonímiát Kenneth Burke besorolja (Lanham 1991: 102; a 178. oldalon ismerteti a figurák és a trópusok általa elfogadott osztályozását, végül csak utal a rámista – Ramust követő – retorikák osztályozására, Walter Ong Ramus-monográfiájára hivatkozva).

A Thomas O. Sloane által szerkesztett retorikai enciklopédia hozza a „Master tropes, four” szócikket, ez mindössze utalás az iróniára, a metaforára, a metonímiára és a szinekdochéra. Az egyes szócikkek is használják a mestertrópus terminust (Sloane 2001).

A Theresa Enos által szerkesztett retorikai lexikon a *Figurative Language* szócikkben ismerteti a négy mestertrópus Burke gondolatmenetét követve (Enos 1996: 268).

Úgy tűnik, hogy az újabb kézikönyvek Burke-höz kapcsolják a négy mestertrópus mint terminust. Az interneten lévő közlések is Burke-re hivatkoznak. Lehet, hogy a mestertrópus – *master trope* – terminus Burke találmánya, de ez csak elnevezés, a négyes csoportosítás sokkal régebbi. Több internetes forrás említi, hogy a négyes felosztás Giambattista Vicónál (1668–1744) jelentkezik először, de ez nem igaz, mint majd látni fogjuk az alábbiakban. Úgy tűnik, hogy a Vicóra való hivatkozás forrása Daniel Chandler *Semiotics: The Basics* című könyve (2nd edition, 2007: 136), mivel első helyen Vicóra hivatkozik; utána azonban utal

a mintegy kétszáz évvel előbb élt Ramusra. Fontosabb azonban az a tény, hogy Chandler a 136. oldaltól külön fejezetet szentel a négy mestertrópusnak, *Master Tropes* címen.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a négyes csoportosítás egyáltalán nem halt ki a 19. században, él ma is. A továbbiakban a négyes kategorizálás eredetéről lesz szó.

2.2. A retorika története folyamán nagyon sok olyan mű született, amely a trópusokkal és a figurákkal foglalkozott. Vannak ilyen retorikák bőven a középkorból is (Murphy 1974), de a trópusok és a figurák kategorizálása és felsorolása különösen foglalkoztatta a reneszánsz retorikák szerzőit. Edward Corbett felsorolja ezeket a műveket könyvének az angol retorikatörténetet áttekintő fejezetében, megadja a trópusok és a figurák számát is az egyes szerzőknél (Corbett–Connors 1999: 501–11). Kibédi Varga Áron megemlíti, hogy van olyan spanyol retorika, amely több mint háromszáz alakzatot sorolt fel, pontosan 338-at (2009: 96). Úgyszólván a bőség zavara jött létre, nem csoda, hogy Petrus Ramus egyszerűsítette a trópusok és a figurák tömegét. Persze azért nem a bőség zavara volt az egyszerűsítés egyetlen oka, hanem a trópusoknak az érveléshez való kapcsolása.

Petrus Ramus (1515–1572) a 16. század nagyhatású retorikusa volt, 1572-ben a Szent Bertalan-éji vérengzésben vesztette életét mint hugenotta, mártírhálála is nagymértékben megnövelte népszerűségét. Megosztó személyiség volt Arisztotelész, Cicero, Quintilianus ellen írt műveivel (*Retorikai lexikon*), rámista és antirámista tábor alakult ki a reformáció retorikai vitáiban. Számunkra most az a lényeges, hogy az Anti-Quintilianusban Ramus a trópusokat négyre redukálta Quintilianus tizenhárom trópusával szemben, ez a négy trópus a metafora, a szinekdoché, a metonímia és az irónia. „Alle vier lassen sich für Ramus streng logisch nach Merkmalen der Äquivalenz, Kontiguität und Opposition klassifizieren” (Knape 2000: 253; vö. Adamik 2006: 38), vagyis logikai alapon, az egyenértékűség, az érintkezés és az ellentét alapján osztályozott. Idézem a *Petri Rami Rhetoricae Distinctiones in Quintilianum (Petrus Ramus retorikai eltérései Quintilianusszal szemben)* című 1549-ben megjelent művéből a 109. pontot: „Elocutio et eius Species. Elocutio igitur est orationis exornatio, cuius species duae sunt, Tropus et Figura. Tropus est elocutio, qua propria significatio in aliam mutatur: a verbo τρέπω, id est muto. Tropi Genera. Tropi genera quatuor sunt, Metonymia, Ironia, Metaphora, Synecdoche.” – „Az ékesség és fajtái. Az ékesség tehát a beszéd feldíszítése, amelynek két faja van, a trópus és az alakzat. A trópus olyan ékésítés, amely a tulajdonképpeni jelentést más jelentésbe változtatja át: a τρέπω, azaz a változtat igéből. A trópus nemei. A trópusnak négy neme van: metonímia, irónia, metafora, szinekdoché.”

Ramust tekintik a négyes rendszer kialakítójának. A német retorikatörténeti szótár 9. kötetében a *Tropus* szócikk tárgyalja a négyes rendszer kialakítását és utóéletét (HWR 2009: 821): Petrus Ramus (1549) négy fő trópusra redukálta a trópusokat – a *Haupttropen* terminust használja a szerző –, ezek a metafora, a metonímia, a szinekdoché és az irónia, a többi ezekhez rendelte. Ugyanezt emeli ki Marc Fumaroli francia nyelvű retorikatörténetében (Fumaroli 1999: 380). (Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Ramus lejegyezte Quintilianus trópusmeghatározásának

a második felét, vagyis azt, hogy a trópus a szövegnek [sermo] a translációja is, csak a szavakra [verbum] vonatkoztatta trópusmeghatározását. Ezt a későbbi retorikák nem fogadták el és korrigálták.)

Ramustól a holland Gerardus Joannes Vossius (1577–1649) átvette a négy fő trópusra történő redukálást, majd az olasz Giambattista Vico (1668–1744) *Scienza Nuova* című művében is alkalmazta ezt a kategorizálást, így azután átkerült az iskolai retorikákba. A sorrend Ramus, Vossius, Vico – és ezzel felsoroltuk a kor legnagyobb hatású szerzőit. (A Ramus–Talaeus-retorikáknak 757 kiadásuk volt; tulajdonképpen nem tudják a két szerzőt, Ramust és Talaeust szétválasztani.) Eddig a *HWR* tájékoztatása.

Érdemes Vossiust eredetiben idézni. A 12. fejezet elején írja: „Dignitas suppediat Orationi picturas, sive verborum sententiarumque lumina, quae Rhetores vocant *Tropos & Schemata*. [Bek.] Tropus est vocis a propria significatione in aliam cum virtute immutatio.” A fejezet végén ez áll: „Inversio significationis sit quadrifariam: ac pro eo quatuor etiam sunt Tropi primarii, *Metaphora, Metonymia, Synecdoche, & Ironia*.” – „Az ékesség ellátja a beszédet képekkel vagy szó- és gondolatalakzatokkal, amelyeket a rétorok trópusoknak és szkhémáknak neveznek. [Bek.] A trópus a szó saját jelentésének egy másikkal való előnyös felcserélése. [...] A jelentés megváltoztatása négyféleképpen történik: és emiatt is négy fő trópus van, metafora, metonímia, szinekdoché és ironia.” – Ezután részletesen tárgyalja mindegyik fő trópus alfajaival együtt (az 1729-ben Kolozsváron megjelent kivonatos kiadásból idéztem, az eredeti vaskos mű címe: *Commentariorum Rhetoricarum sive Oratoriarum Institutionum libri sex*, 1606).

A *tropi primarii* tükörfordítása a *Hauptropen*, az angol *Master Trope* is ezt fejezi ki, a *master*nek van ’fő’ jelentése, Burke fordítója az *alapvető trópus* terminust használja, de végül is megfelel a *mestertrópus* fordítás is, könnyebben lehet a szakirodalomban azonosítani.

Meg kell említeni, hogy Ramusnak volt egy erősen kifogásolt újítása is: az invenciót és a diszpozíciót a dialektikába utalta, a retorikában csak az élokúciót tartotta meg (ezt már megtette korábban Rudolphus Agricola is; 1443–1485). Ramus barátja, Audomarus Talaeus (Omer Talon) írta meg az első olyan retorikát (1548), amely csak az élokúciót és a pronuciációt, vagyis a stílus és az előadásmód tárgyalását tartalmazza, a memóriát elhanyagolta (Ong 1958: 270). Ezzel elindította az élokúció-, vagyis a stílusközpontú retorikákat. Ezt a vonulatot részletesen ismerteti Ekkhardt Eggs (Fix–Gardt–Knappe 2008: 179 kk.).

Perelman éles hangon bírálja Ramus ezen eljárását, vagyis az inventio és a dispositio kiiktatását a retorikából, mondván, hogy ezzel kezdődött a retorika „degenerálódása”, hanyatlása, amely szerencsére megszűnt a 20. században, sőt egy felívelés következett be (Perelman 1977/2018: 1. fejezet).

2.3. A reformáció idején Ramus népszerű volt Magyarországon is, erről a fennmaradt könyvjegyzékek tanúskodnak (Imre Mihály 2000: 488), hasonlóképpen ismert szerző volt Vossius is: összevont retorikájának (1622) több kolozsvári kiadása is volt. Első hazai retorikánk szerzője, Pécseli Király Imre (1590 k. – 1641 k.) *Bevezetés a retorikába két könyvben* (1612, 1639; magyarul: 2017) a rámista

szemlélet alapján kiemeli a négy alapvető trópus (2017: 162). Buzinkai Mihály (1620 k. – 1683) latin nyelvű retorikájában (*Institutiones oratoriae*, 1659) szintén a rámista szemlélet alapján a szóképeknek négy fajtáját különíti el, ezek a Ramus által megadott sorrendben: a metonímia, az irónia, a metafora és a szinekdoché (vö. Imre Mihály 2000: 449 kk.). A többi szóképet ez alá a négy alá sorolja be.

A későbbi hazai szakirodalomban Szvorényi József *Ékesszólástana* hasonlóképpen ezt a négy trópus különözteti meg, érdemes idézni: „Ezen átvitel (translatio) négyképp történhetik, s a szerint ugyanannyi külön nevet is nyer. És ugyan, a) ha az átvitel a fogalmak *hasonlóságánál* fogva történik, a képlet *átmásításnak* (metaphora) mondatik, ilyen pl. az ártatlanság *lilium*; a föld *szomjazik*. b) Ha a fogalmaknak valamely külső összeköttetéséből keletkezik, *névmásítás* (metonymia) a neve, ilyen: a *szomszéd* ég (azaz a háza); *Kölcseyt* gyönyörrel olvasom (azaz a munkáit). c) Ha az átvitel a fogalmaknak belső vagyis szoros összeköttetéséből származik, *tárgymásítás* (synecdoche) leszen, milyen: a gyilkos *fejével* lakol (azaz életével). Végre d) Ha a fogalmat éppen ellenkezőre visszük át, *gúny* (ironia) nevét nyeri, pl. *gyönyörűen* tudsz hazudni (azaz rútul)” (Szvorényi 1858: 52). Szeberényi is így csoportosít: „a trópusok származása a következő: Metaphora a fogalmat *más* hasonló, Ironia szinte *más*, de ellenkező fogalommal cseréli föl. Synecdochében a fogalom *belső*, Metonymiában *külső* viszonyai jönnek tekintetbe” (Szeberényi 1849: 121). (Az 1868-as népoktatási törvény és tanügyi reformok után a retorika a gimnáziumi tananyagba került, tartalma fokozatosan csökkent, eltűnt a négy mestertrópus is.)

Összefoglalva az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy a négy alaptrópus ma is élő kategóriaegyüttes. Kiemelésük a 16. századi Petrus Ramustól származik, és követői terjesztették el, majd széles körben alkalmazták.

A továbbiakban az irónia besorolásával, valamint a metonímia fogalmával, a metonímia és a szinekdoché szétválasztásával kell röviden foglalkoznunk.

3. Irónia, metonímia, szinekdoché. Két besorolás meglepő lehet a mai stilisztáknak: az egyik az iróniának trópusként való kezelése, mivel inkább a gondolatalkozatok közé sorolják be (Quintilianusnál mindkét lehetőség megvan, 9, 1, 3); a másik a metonímia és a szinekdoché határozott szétválasztása.

3.1. Vizsgáljuk meg először az iróniának trópusként való kezelését. Kiindulásul Quintilianus trópusmeghatározását kell figyelembe vennünk: „A szókép valamely szónak (*verbum*) vagy kifejezésnek (*sermo*) saját jelentéséből egy másikba való művészi átvitele” (*Szónoklattan*, 8, 6, 1). A *sermo* jelentése sokrétű: ’társalgás, beszéd’, az átvitel tehát szónál nagyobb egységre is vonatkozik, és ezt a retorikák így tanították, azaz helyrehozták Ramus túlzott egyszerűsítését. A portugál jezsuita Cyprianus Soarius (1524–1593) retorikájának (1562 k.) egyik követője a következőképpen fogalmazott: „A szókép – magának Soariusnak a meghatározása szerint – a szónak vagy a beszédnek (szó szerkezet, mondat vagy valamilyen önálló tartalom) a jelentésváltozása” (Bitskey 2003: 59). Soarius retorikája két évszázad alatt 135 kiadást ért meg, 1836-ig a kiadások száma 207-re emelkedett; Pázmány Péter is ebből tanult. Szvorényinál a meghatározás ekképp hangzik:

„A *képlet* (tropus) a szók- vagy mondatoknak saját jelentésökről más jelentésre átvitele” (1858: 52), az átvitel tehát a szónál nagyobb egységre is vonatkozik.

A mai stilisztikák elhagyják az eredeti meghatározás második felét, a „sermo” átvitelét, csak a „verbum”-ról, a szóról beszélnek, például *A magyar stilisztika vázlatában* ez olvasható: „A szókép vagy trópus [...] egy fogalom, jelenség nevének átvitele egy másik fogalomra, jelenségre a köztük fennálló valamilyen kapcsolat, kritérium alapján” (Fábián–Szathmári–Terestyéni 1977: 77). Ezt a meghatározást ismétli meg a *Stilisztikai lexikon. A Kis magyar retorika* meghatározása: „A *tropus* [...] Quintilianus szerint valamely szónak a szokott értelemből másba történő átváltoztatása” (Szabó–Szörényi 1988: 132, helyet nem adnak), egyszerűen lehangyták Quintilianus meghatározásának a második felét, de azért hivatkoznak rá. Még egy példa: „A klasszikus retorika fogalmai szerint a képben egyetlen szó a jelentésváltozás hordozója” – írja Szikszainé Nagy Irma, de a klasszikus retorika másképp fogalmazott, sőt régi retorikáink is – így Szvorényi is (Szikszainé 2007: 411).

Ha tehát figyelembe vesszük a troposz/tropus eredeti jelentését, valamint az eredeti meghatározást – Quintilianusnál: a *verbum* és a *sermo* translációja –, akkor nem csodálkozunk az iróniának a trópusok közé történő besorolásán.

Az irónia esetében az ellentétbe fordulás végbemehet egyetlen szón: „becsületes”, értsd: ’gazember’ (irónia); te „kis gazember”, értsd: ’te kis huncut, te kis aranyos csibész’ (enyelgés); „nem lehetetlen”, értsd: lehetséges; de azért vannak fenntartások (litotész), és végbemehet hosszabb egységen: „Brutus becsületes ember”, sőt nagyobb szövegen, például Petőfinék a „Fönséges éj” című verse egészében ironikus, az éj egyáltalán nem fönséges, ellenkezőleg: aljas, takarja a gazemberséget.

A fenti példák mutatják, hogy az irónia fajtájának tekinthető az enyelgés, amelyet Zlinszky Aladár igen szellemesen „szerető gorombaság”-nak keresztelt el, valamint a litotész, amelynek a *tagadva állítás* nevet adtuk a *Retorikai lexikonban*. (A külföldi szakirodalom nem különbözteti meg az enyelgést – nem találkoztam vele –, az irónia ritkább, fordított irányú megvalósulásának tekintik.)

(Zárójelben jegyzem meg, hogy a klasszikus retorikákban van *színlelés* elnevezésű, hasonló gondolatalakzat, *hüpokriszisz*, *simulatio*; például Platón dialógusaiban Szókratész sokszor színlel: tudatlannak mutatja magát; vagy Toldi György is színlel, amikor öccséről álnokul nyilatkozik Lajos király előtt.)

Nincs szándékomban belebonyolódni az irónia különféle értelmezéseibe, csupán a trópusok közé való besorolását kívántam megvilágítani. Itt utalok ismét Daniel Chandler szemiotikájára: a *Master Tropes* fejezet negyedik részében az iróniát tárgyalja (i. m. 134).

3.2. A metonímia újragondolása. Négyesy meghatározása: „A metonymia. Oki kapcsolaton alapuló szókép” (*Stilisztika. A középiskolák IV. osztálya számára*, 1908, hatodik kiadás, 221). Ez a meghatározás jelentősen megváltozott az évek folyamán, mi ezt tanultuk: érintkezésen alapuló névátvitel, illetőleg pontosabban: térbeli, időbeli, anyagbeli érintkezésen vagy ok-okozati viszonyon alapuló névátvitel. Megjegyzem, annak idején szorgalmasan megtanultam a meghatározást,

a példákat, de sosem értettem, miért alapul anyagbeli érintkezésen a *vas* mint a fegyver vagy a pénz metonímiája (miért érintkezés, amikor abból van). Térjünk vissza az eredeti, oki kapcsolatot megfogalmazó definícióhoz.

A metonímia (görög *metónímia* 'átnevezés', latin *denominatio, metonymia*) olyan szókép, amely az ok-okozati viszony felcserélésén alapul. A négy alaptrópus egyike. Az ok-okozati viszony toposzán (érvforrásán) alapul, de lényegében a definíció logikai szerkezete képezi alapját, pontosabban a definícióban szereplő arisztotelészi négy ok (ezért sok retorika a négy alaptrópus felsorolását a metonímiával kezdi, mert a toposzok között is a definíció szerepel az első helyen).

A definíció logikai szerkezete a következő: a meghatározandót besoroljuk a legközelebbi nemfogalom alá (*genus proximum*), majd megadjuk a megkülönböztető jegyeket (*differentia specifica*), amelyek megkülönböztetik az ugyanabba a nembe tartozó többi fajfogalomtól. A megkülönböztető jegyek egy vagy több okot tartalmaznak, ezek: anyag, forma, eredet, cél; vagyis anyagi ok (*causa materialis*), az anyag, amelyből a dolog készült, létrejött; formai ok (*causa formalis*), a dolog formája, színe, jelleme, elhelyezkedése térben és időben; a ható ok (*causa efficiens*), akitől vagy amelytől a dolog származik, ami létrehozta; a vég-ok vagy cél-ok (*causa finalis*), a dolog rendeltetése, célja. Tehát: mondhatjuk az anyagot a dolog helyett, az alakot (színt, elhelyezkedést) a dolog helyett, a létrehozót a dolog helyett vagy a létrejött eredményt. (Ismerteti a négy okot az Osiris-Retorika is, vö. Adamik–Jászó–Aczél 2004: 313.)

A definíció logikai szerkezetének megállapítását Arisztotelész fejtette ki, mégpedig a *Fizika* második könyvében (van magyar fordítása), valamint a *Topikában*, azaz a toposzok tanában (Szabó Miklós kéziratban maradt fordítását ismerem, de készülöben van az új fordítás kiadása). Az interneten *Aristotle's four* címen lehet tájékozódni. A görög terminus *aitia* 'ok', a latin terminusok (*causa*) a középkori logikusoktól származnak. A *Fizika* hosszadalmas fejtegetéseket tartalmaz, második könyvében olvasható egy összegezés: „Nyilvánvaló tehát, hogy ezek az okok, s hogy ennyi van belőlük. Mivel pedig négy ok van, ezért az a természetfilozófus feladata, hogy mindet megismerje, vagyis hogy a miért kérdését a természet jelenségeire vonatkoztatva úgy válaszolja meg, hogy minden okkal: mind az anyaggal, mind a formával, mind a mozgatóval, mind a »mi végett«-tel kapcsolatban fölteszi” (Arisztotelész 2010: 198a21). Ezután a formához kapcsolva hosszasan fejtegeti a hely (sokszor idézi a tartályt) és az idő kérdését.

Részletezve (idézem a vándorpéldákat is):

a) Az ok metonímiája (*causa efficiens*): az ok szerepel az okozat helyett (az alábbi példában: a bánat okozza a könnyet, a diák szeméből könnyet folynak):

S előtte sivár halom mered,
két szeméből a bánat ered,
– Szegény diák!

(József Attila: *A vergődő diák*)

Köznyelvi példa: *Jókait* olvasom; nyilván a regényét olvasom, a létrehozó, a ható okot mondjuk az okozat, vagyis a mű helyett. Ilyenek még: *Chopint játszik, Verdit énekel*.

„Ragyogó *tollal* rajzoló élményeit, tapasztalatait a fáraók hazájában, a veszélyes vadászkalandokat, vad törzsek általi megtámadtatását, a homoksivatagon kiállt szenvedéseit, a fojtó számumot, s végül beszélt a szíve világáról, amelyben még nagyobb vihar dúl” (Jókai: *A lélekidomár II*). A *toll* a *stílus* metonimikus elnevezése (vö. Révai Miklós: *A magyar szép toll*, azaz szép stílus), méghozzá a létrehozó ok megnevezése az okozat helyett. Maga a *stílus* is metonimikus terminus, mert a stílus eredetileg íróeszköz volt, egy acélvessző, amellyel a viasszal bevont fatáblára karcolták a betűket.

b) Az okozat metonímiája (*causa finalis*): az okozatot mondjuk az ok helyett: „*Orcád verejtékével keresed kenyered*” (Biblia), vagyis nehéz munkával: a munka okozza verejtéket.

Lábára lehajtja fejét,
alszik a bogár, a darázs,
vele alszik a *zűmmögés* –
aludj el szépen, kis Balázs.

(József Attila: *Altató*)

Király: Öveddzetek hát e gyors útra, kérlek;
Mert láncra verjük ezt a *rettegést*:
Nagyon szabad lábon jár.

(Shakespeare: *Hamlet* III, 3,
Arany János fordítása.)

c) Az anyagot is mondhatjuk a dolog helyett (*causa materialis*): „Megpendül egyszerre Izsák *száraz fája*” (Csokonai: *Dorottya*); az anyagát mondja a költő az eszköz (a hegedű) helyett. Gyakori metonímia a harci leírásokban, hogy a vasat vagy az ércet mondják a kard helyett, tehát az anyagát.

Oh mert tovább e kétség tűrhetetlen,
A kockarázás kínját érzünk;
De nyújtanók a percet, míg vetetlen
A szörnyü *csont*, ha rajta mindenünk.

(Arany János: *Magányban*)

Aszután áll, hogy egy uralkodó, bizonyos Bonepárti aszt mondta, hogy kenyérral és *vassal* Kináig is eljut Franciaországból. Asz nem kunszt. Próbálja meg *vas nélkül*, ahogy én szoktam.

(Rejtő Jenő: *Piszkos Fred, a kapitány*, Fülíg Jimmy naplójából.
A vas egyszer a fegyvert, másszor a pénzt jelenti.)

d) Az alaki ok (*causa formalis*) sok mindent foglalhat magában: színt, alakot, elhelyezkedést térben és időben.

A színt is mondhatjuk a dolog helyett: a *sárgán* lovagolt; a színt mondjuk a *sárga ló* helyett. A költő *zöldet* ír *zöld hullám* helyett:

Zúg már az ősz, gyűlik és kavarog,
fehér habokba szaggatja a *zöldet*.
Fogócskáznak az apró viharok,
az ablakban a legyek megdögölnek.

(József Attila: *Balatonszárszó*)

Az elhelyezkedés felcserélése: „Jöjjön ide Bárc, a *falu* mind” (Arany: *Tetemrehívás*); nem a falu fog odamenni, hanem a benne lakó emberek. Köznyelvi példák: Az egész *iskola* elment kirándulni; Most az első *asztal* jöjjön ki (szokták mondani az iskolai étkezdében); *Varsó* bejelentette (nyilván az ottani politikusok).

Ide vehető a tartálynak és tartalmának a felcserélése: „Pincéjében katonás sorban állt a *bor*” (Krúdy); nem a bor állt a pincében, hanem a hordók. A tévében hallottam, hogy az egyik politikus „együtt evett *bográcsot* a híveivel”, ezúttal a tartályt hallottuk tartalma helyett (szerintem nem volt hibás a kijelentés).

Az idő, a kor és az akkor élők felcserélése: „Völgyben ül a gyáva *kor*, s határa | Szűk köréből őse sas-lakára | Szédeleg, ha néha felpillant” (Kölcsey: *Zrínyi dala*); nem a kor pillant fel, hanem az akkor élő emberek. „Mit rákentek a *századok*, | Lemossuk a gyalázatot” (Petőfi: *Nemzeti dal*).

Én nem fogom be pörös számat.
A tudásnak teszek panaszt.
Rám tekint pártfogón *e század*,
rám gondol, szántván, a paraszt.

(József Attila: *Ars poetica*)

3.3. A szinekdoché helyének újragondolása. A kutatók egyik csoportja a metonímia alfajának tekinti a szinekdochét, a másik csoportja elkülöníti a metonímiától; az elsőhöz tartozik a *Stilisztikai lexikon*, a másodikhoz az *Alakzatlexikon*, sőt a *Retorikai lexikon* is. A szinekdoché önálló trópus, semmiképpen nem alfaja a metonímiának, mert egészen más gondolkodási műveleten alapul. Idézzük fel fogalmát:

A szinekdoché (görög *szünekdoché* 'egybefoglalás, egybeértés', összetett szó: *szün* 'együtt' + *ekdekhomai* 'kiveszek, összefoglalok'; latin *intellectio* 'megértés', *synecdoché*) a négy alaptrópus egyike; olyan trópus, amely a nem és a faj, valamint az egész és a rész felcserélésével jön létre. A nem és a faj (*genus-species*) toposzán (érvforrásán) alapul. Ide tartozik még az egyes szám használata többes szám helyett, valamint a határozott számnév használata a határozatlan helyett.

a) A nem és a faj felcserélése.

α) A nemet mondjuk a faj helyett (*genus pro specie*): „Ömlik a vér száján és orrán a vadnak” (Arany: *Toldi*); a nemfogalmat (*genus*) mondja a költő a fajfogalom (*species*), azaz a réti farkas helyett. Köznyelvi példa: *Miért ugat az az állat?* – mondjuk a *kutya* helyett.

A hierarchiát tovább bonthatjuk, a fajt is mondhatjuk az egyed helyett: „*Fegyvert s vitézt énekelek*”, azaz Aeneast (Vergilius *Aeneis*ének kezdősora).

β) A fajt mondjuk a nem helyett (*species pro genere*): „Nyelvel a *kuvasz* is földre hengeredve” (Arany: *Toldi*), a *kuvasz* fajfogalom szerepel a *kutya* nemfogalom helyett. Ilyen a *kenyér* az *élelem* helyett: Mindennapi *kenyerünket* add meg nekünk ma (*Miatyánk*).

b) Az egész és a rész felcserélése.

α) Az egészet mondjuk a rész helyett (*totum pro parte*): Megítéli a *világ* a bűnöst; vagyis az emberek ítélik meg.

β) A részt mondjuk az egész helyett (*pars pro toto*): Jó *arcok* ülnek a teremben; vagyis emberek. Ezt nagyon gyakran lehet a köznyelvben hallani: *jó fej, nagy ész, emelkedett lélek*. Athalie mondja önmagának *Az arany emberben*: „Csak egy húr volt az, te gyáva szív!”

*Nyelvek és fülek ... csend,
Figyelem!
Szóm fontos beszédre
Emelem.*

(Petőfi: *Disznótorban*)

Gyülöllek: távol légy, alacsony tömeg!
ne rezzents nyelvet: hadd dalolok soha
nem hallott verseket ma, múzsák
papja, erős, fiatal *füleknek*.

(Babits Mihály: *In Horatium*)

Gárdonyi *Egri csillagok* című regényében a várvédők „nyelvet” fognak, vagyis olyan anyanyelvi beszélőt (törököt), akiből információkat szedhetnek ki. Mikszáth *Két választás Magyarországon* című satírájában a „száj” a párthű kortes:

Ezalatt szépen gyülekeztek a „szájak”. Nem megy ez nagyon hamar, mert nem mindenkit találnak mindjárt otthon, s annak is úgy illik, hogy az ünneplő dókáját (a mesteremberek ünneplő dolmánya) húzza föl ilyen helyre, megfésülködjék, a port lekefélje a csizmájáról; aztán egy-két ismerőssel megáll az utcán is, kifúrná az oldalát, ha el nem mondhatná a kérdezősködésre, hogy hová megy: „Hát csak ide megyek a főispánhoz, egy kis tanácskozásra szólíttatván”.

c) Egyes szám többes szám helyett: A *Himnusz*ből: „Most rabló *mongol* nyilát | Zúgattad felettünk, | Majd *töröktől* rabigát | Vállainkra vettük”; „Mentek-e *tatár*-ra, mentek-e *törökre*” (Arany: *Toldi*), nyilván tatárookra, törökökre.

d) Határozott számnév határozatlan helyett: „Megcsókolta száját, nem egyszer, de *százszor*” (Petőfi: *János vitéz*), nagyon sokszor csókolta meg. „Az egész út csárda volt. S rajta *százezer* pohár” (Vörösmarty: *Csongor és Tünde*).

A szinekdoché hierarchikus viszonyon alapul, alá-fölé rendeltségen, azaz nem-faj, illetőleg rész-egész viszonyon, más gondolkodási alapja van, mint a metonímiának (a metonímia ok-okozati viszonyon, azaz szukcesszív viszonyon alapul). Ezért nem lehet a metonímia alfajának tekinteni, mint ahogy több külföldi és hazai szakkönyv teszi. A retorikák soha nem tekintették a metonímia alfajának, hanem önálló trópusnak, a négy mestertrópus egyikének.

4. A trópusok és a toposzok kapcsolata. Ismét fel kell idéznünk azt a tényt, hogy a stilisztika a retorika része volt, és ha visszahelyezzük a retorika rendszerébe, feltárul egy régi összefüggés, amely az idők folyamán elhalványult.

A következő háttérismeretet kell tudnunk: a toposzok vagy érvforrások azok a helyek, ahonnan érveket meríthetünk (görög *toposz*, *topoi*; latin *locus*, *loci*). A *toposz* 'hely' az eredeti terminus; az *érvforrás* Quintilianusé: *Szónoklattanában* a *fons* 'forrás' terminust használja, innen terjedt el (5, 10, 20). Speciális és általános érvforrásokat különböztetnek meg. A speciális érvforrások a beszédfajták érvforrásai, az általános érvforrások mindenütt felhasználhatók. A reneszánsz és a reformáció retorikái a toposzokhoz vagy locusokhoz kapcsolták a stíluseszközöket, jó példa erre Pécseli Király Imre latin nyelvű retorikája; első kiadása 1612-ben, harmadik kiadása 1639-ben jelent meg, magyar fordításban 2017-ben (részleteket közöl belőle Imre Mihály 2004: 265 kk.).

Az általános érvforrásokat érvelési közhelyeknek, egyszerűbben toposzoknak, azaz helyeknek nevezzük. Walter Ong a retorikai logikát *toposzlogikának* nevezi a formális logikával szemben (1958: 196); azt írja, hogy a régi retorikusok azt gondolták, hogy az emberi agyban valóban léteznek olyan helyek, ahol ezek a logikai műveletek raktározva vannak, és ahonnan ezeket szükség szerint a felszín-

re hozzuk. Perelman a toposzok egyik csoportjára a *kvázilogikai érv* elnevezést használja (2018: 68 kk.).

A toposzok rendszere többé-kevésbé azonos a retorikákban, az egyik ősforrás Cicero *Topicája*, olvasható magyar fordításban (Cicero 2012). A retorikák általában felsorolják a toposzokat minden különösebb csoportosítás nélkül, én egy négyes csoportosítást alkalmazok (Adamikné 2013):

1. meghatározás, valamint a meghatározáson alapuló műveletek: a felosztás, illetőleg az osztályozás/kategorizálás; és ide vehető a részelés, azaz a részekre osztás;
2. összehasonlítás, vagyis hasonlóságok, különbségek, fokozatok;
3. viszonyok, vagyis ok-okozat, előzmény-következmény, ellentét, ellentmondás;
4. körülmények, vagyis helybeli, időbeli, személyi körülmények; a lehetséges és a lehetetlen, a múltbeli és a jövőbeli tények, valamint a jelek.

Ez az érvforrások erősségük szerinti felsorolása, Corbett alapján (1999), de minden bizonnyal Richard Weaverre megy vissza (Adamik–Jászó–Aczél 2004: 144).

A trópusok pedig szoros kapcsolatban vannak a toposzokkal. Ez azt jelenti, hogy a stíluseszközök mélyén lévő gondolkodási műveletek azonosak a toposzok gondolkodási műveleteivel, következésképpen a toposzok segítségével lehet a trópusokat elkülöníteni.

A szemléltetés kedvéért rendezzük át a csoportokat, és kapcsoljuk hozzájuk a négy mestertrópus:

Toposzok	Trópusok
Meghatározás	metonímia
Felosztás	szinekdoché
Összehasonlítás	metafora
Ellentét	irónia

A szinekdoché a felosztáson alapul: nem-faj, egész-rész cseréje, hierarchikus gondolkodás van a háttérben. A metonímia a meghatározáson alapul, mégpedig a meghatározásban lévő ok-okozati viszonyon, egymásutániságon, szukcesszív viszonyon alapuló gondolkodás van mögötte.

Kemény Gábor is hasonló eredményre jutott, de a toposzok nélkül, Dubois-t és társait, vagyis a liège-i retorikusokat idézi: „a szinekdoché valamely nyelvi jelnek egy másik nyelvi jel helyett való használata azon az alapon, hogy az egyik jel jelentette konceptuálisan (fogalmilag) vagy referenciálisan (fizikailag) része a másik jel jelentettjének, vagy ugyanilyen módon tartalmazza azt; a metonímia ezzel szemben azon alapul, hogy mind a két jelnek a jelentettje ugyanannak a nagyobb, átfogó halmaznak a része (közös bele vannak foglalva a nagyobb halmazba)” (Kemény

2005: 43). Ezt Szvorényi egyszerűbben fogalmazta meg. Szerintem sokkal egyszerűbb a toposzok alapján értelmezni és elkülöníteni a szinekdochét és a metonímiát.

5. A metalépszisz újragondolása. A metalépszisz: görög terminus, 'részvétel valamiben'; 'átvétele valaminek valakitől'; 'megváltoztatás, felcserélés'. Számunkra most a szó harmadik jelentése a fontos. Emlékeztetőül: A szókép valamely szónak (*verbum*) vagy kifejezésnek (*sermo*) saját jelentéséből egy másikba való művészi átvitele. A trópus 'fordulat' lehetséges tehát a szó szintjén és a szöveg szintjén is. A metalépszisz a szöveg szintjén valósul meg.

a) A metalépszisz az előzmény és a következmény felcserélésén alapuló szókép, nagyon ritka. Sohasem egyetlen szó, hanem mindig egy kijelentés; lényege, hogy egy dolgot egy másikkal fejezünk ki, amely azt megelőzi, követi vagy kíséri. Nem szabad összekeverni az ok-okozati metonímiával, nem az ok-okozat (*causa et effectus*), hanem az előzmény-következmény (*antecedens et consequens*) toposzán alapul. Csak egymásutániség jellemzi, nem jön létre okozat.

A klasszikusok, így Quintilianus is (8, 6, 37), Homérosz következő sorára vezetik vissza: „Onnan előre haladt a hajó a *sebes szigetek* közt” (*Odüsszeia*, 15, 299). A hajó mozog sebesen, nem a szigetek. Az átvitel a következő: a hajó mozgásának jellemzőjét átvisszük a szigetekre. Az időviszony a következő: előbb a hajó mozgását érzékeljük, azután tűnik úgy, mintha a szigetek mozognának visszafelé. Mintha azt mondanánk egy vonat ablakából kinézve: a *gyors villanyoszlopok*, a *gyors fények* (mármint a város fényei).

Jókai írja: „nem útleírás ez, újabb divat szerint: vasúti kutyafuttában feljegyzett *szaladó tornyok*, *repülő városok* emléke” (*More patrio. Regényes kóborlások*). „A jókedv és szerelem valóban megrövidítik az utat. Hisz Ivánra és Urgulanillára nézve ez csak egy nászút volt, amilyen divatban van mai napság. Csakhogy regényesebb alakban, *mint aminők a vasúton tett menyegzői templomtorny-futtatások*. Ez kéjútazás, nyeregben ülve – orosz menyasszony kell hozzá, aki erre vállalkozzék” (Jókai: *Görögtűz, Samyl fiai*).

A falvak kitérnek előlük
és félre állnak a kapuk,
elébük jött a *messzeség* és
megtántorodva *visszafut*.

(Pilinszky János: *Harbach* 1944)

A metalépszisz nagyon ritka szókép. Ezért lehetséges, hogy ugyanazt a példát idézik a retorikák és a retorikai szótárak. Egy jezsuita retorikából idézek: „*Metalepsis*, midőn egy kifejezés valamiképpen mást jelent, mint a saját jelentése, az azt megelőző dolgok alapján. Mint: *Néhány kalász múltán csodaként látom birodalmam*. (Post aliquot mea regna videns mirabor aristas.) Azaz *nehány év* után. Ugyanis a kalászokon a nyarakat, a nyarakon az éveket érthetjük” (Bitskey 2003: 224). A példa Vergiliustól származik (Ecl. 1, 69). Vossius is ezt a példát adja a XXIII.

caputban, az angol retorikák is átvették (Lanham 99), Dumarsais is idézi (*Des tropes ou des différents sens*. Paris: Flammarion 1988: 111). Fontanier azt írja, hogy gyakran összetévesztik a metalépsziszt a metonímiával; sohasem egyetlen szó (Fontanier: *Les figures du discours*. Paris: Flammarion, 1977: 127).

b) Gerard Genette *narratív metalépszisz*nek nevezi az elbeszélésen kívüli tényezők bevonását, befurakodását az elbeszélés világába. Olyan írói fogások tartoznak ide, amelyek az elbeszélésen kívüli világot bevonják az elbeszélésbe, a külvilág mintegy részt vesz a narráció világában. Az író tehát átlép az elbeszélésen kívüli világba, és bevonja olvasóját az elbeszélésbe. Sterne művét, a *Tristram Shandy életét* hozza példának, tudniillik olyan mozzanat van a regényben, amelyben az író kéri az olvasót: csukja be a kaput, hogy segítse Mr. Sandyt, hogy ágyába fekhesen (Gerard Genette: *Figures III*, Paris: Éditions du Seuil, 1972: 243–6).

Stomfai Gideon (*csitt, meg ne hallja, hogy így nevezzük, mert minket is felakasztat: ő Robespierre második*) kész örömmel is fogadkozott, hogy ő lesz, aki ezt a szívességet megteszi, senki más. (Jókai: *Enyim, tied, övé I*, ez más, mint a parentheseszisz; a parentheseszisz az író megjegyzése, a narratív metalépszisz az olvasó behelyezése az elbeszélésbe.)

Mielőtt Hanna belépne e szobába, elébb tekintsünk mi is ott körül. (Bátran utánam lehet jönni: nem lesz semmi „shocking”) (Uo. II.)

Most hagyjuk egy kissé pihenni a hírt, hunyjuk be szemünket azon harcok elől, mik itt következnek; [...] Vonuljunk mi e véres harcok alatt Dodona ligeteibe, [...] Keressük fel ott ama csendes kis völgyszakadékot.

(Jókai: *A janicsárok végnapjai*)

Puskin *Anyeginje* első fejezetének második versszakában is az olvasó bevonása történik: az eredetiben az „olvasóm” megszólítás is szerepel, ezt a fordító elhagyta. (Az utolsó sor gúnyos célzás arra, hogy Puskit Dél-Oroszországba száműzték, Kisinyovban kezdte írni az *Anyegin*.)

Anyegin, kedves jó barátom,
A Néva-parton született,
Te is? Vagy ott fényeskedett
Az ifjúságod? – szinte látom!
Ott rám is sok víg óra várt,
De észak rossz nekem, csak árt.

(Áprily Lajos fordítása)

A metalépszisz tehát nem metonímia, bár való igaz, hogy sok retorika és stilisztikai lexikon metonímiának tekinti.

Mejegyzés a toposzokhoz. Az elménkben létezik egy kialakult és össze-szerveződött tudás, amelyet vagy nem tudunk szavakba önteni, ez a hallgatóla-

gos, azaz procedurális tudás; vagy szavakba tudjuk önteni, ez a deklaratív tudás (Eysenck–Keane 2003: 267, Polányira hivatkoznak, az ő példáit idézik). Benczik Vilmos írja: a „*tacit dimension* Polányi Mihály által alkotott fogalom, amelyet 1966-ban megjelent művében fejtett ki (*The tacit dimension*). A hallgatólagos dimenzióban húzódik meg a hallgatólagos tudás, amely önmagában nehezen definiálható, legkönnyebben az artikulált tudás ellentétéként érthető meg. [...] A hallgatólagos tudás dimenziója artikulált tudásunk alapja és háttere, minden kijelentésünk belőle táplálkozva fogalmazódik meg. Azt feltételezhetjük, hogy a tudományos felismerések először mindig hallgatólagos tudás formájában jelennek meg a tudós elméjében, és csak bizonyos idő után körvonalazódnak, artikulálódnak és válnak nyelviileg megragadhatókká; az első nyelvi megragadás gyakorta *metafora* segítségével történik, s könnyen belátható, hogy az objektív kritériumok nélküli hasonlóság alapján konstituálódó metafora mintegy félúton van a hallgatólagos és az artikulált tudás között” (*Retorikai lexikon*, 473–4, vö. Szívós 2017).

A toposzlogika (topical logic) hallgatólagos tudás lehet az elmében. Ez bátoríthat fel bennünket arra, hogy a toposzok tanát kognitívnek nevezzük, a stílus-eszközök kognitív alapjának. Mindez megcáfolja Zlinszky Aladár azon állítását, hogy a szóképek tana Quintilianustól H. Paulig be volna szorítva „egy merev, formális logikai rendszer béklyóiba”. Fejtegetéseiből nem derül ki, hogy alaposabban ismerte volna a retorikát, igaz, akkor írta műveit, amikor a retorika úgyszólván elfelejtődött (Szathmári 2008a: 121, 177).

Egy érdekes megjegyzést olvastam egy amerikai tanulmányban: sok mindent tudtak tapasztalat alapján a régiek, manapság mindezt kísérleti úton bizonyítjuk (Richard Venetzky 1964: 3–38).

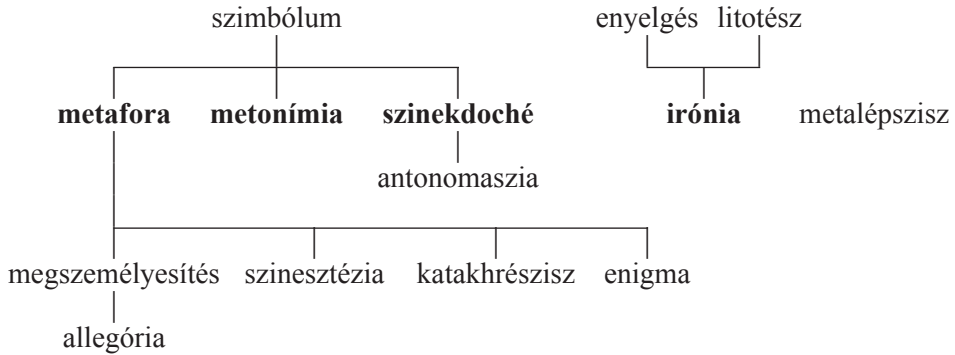
Kemény Gábor is megkülönböztet négy alapvető trópus, „alapszóképet”: a metafora, a metonímia és a szinekdoché mellé a szinesztéziát veszi fel, és ezt írja: „Valószínűnek tartom, hogy az összes többi trópusfajta visszavezethető a fenti négy fő típus valamelyikére” (2005: 33). A szinesztézia külön kategóriaként való kezelését Kemény Gábor azzal indokolja, hogy hasonlóság is, érintkezés is az alapja, tehát elkülönítendő a metaforától, átmeneti jellegű. A szinesztéziát én azért nem tekinteném alapszóképnek, mert semmi másnak nem az alapja. Kései, 20. század eleji kategória, görög elemekből alkották meg terminusát. A régiek katakhrézisznek, hibás metaforának tartották, ezen az alapon mégiscsak a metaforából származtatták. Sokkal lényegesebb azonban, hogy Kemény Gábor is elkülönít alaptrópusokat, és ezen az alapon osztályozza a többit hasznos tanulmányában, és ebben igaza van.

Nem hagyhatunk el egy rövid kitérést. Zlinszky Aladár a metonímiát és a szinekdochét jelentéstapadásnak tekinti, érdektelennek a stilisztika számára; valószínűleg ebben nincs igaza. Az viszont hasznos, ahogyan lélektani alapon tárgyalja a metaforákat (A szóképekről. Közli Közli Szathmári 2008; *A magyar stilisztika útja*, 2008b; hasonlóképpen *Zlinszky és verstan c. tankönyvében*, 1914, Bp.).

Összefoglalva tehát: a definíción, pontosabban Arisztotelész négyesén, a definícióban lévő ok-okozati viszonyon alapul a metonímia; a felosztáson és a részszelésen a szinekdoché; az összehasonlításán, azon belül a hasonlóság toposzán alapul a metafora; az ellentétben pedig az irónia. Ez a négy mestertrópus lényeg-

gében lefedi a retorikai érvforrásokat, éppen ezért tekinthető csoportjuk alapnak (talán kifejezőbb az alaptrópus elnevezés, mint a mestertrópus).

6. A trópusok rendszere. A négy alaptrópushoz csatlakozik a többi, vagyis a többi trópus ezen négy alaptrópus alfajának tekinthető. A rendszer ez volna, középen elhelyezve az alaptrópusokat:

A szimbólum származhat mindhárom trópusból, a *galamb* a metaforából (a béke jelképe), a *bilincs* a metonímiából (a rabság jelképe), a *szem* a szinekdochéből (az Isten jelképe).

Az antonomasziát (névcserét) Kemény Gábor a körülíró metafora fajtájának tekinti (2005: 40). Lausberg a szinekdochéből is származtatja (Lausberg 1963: 207. §, *vossiusi antonomasziának* nevezi), például egy „szép völgyre” ezt mondjuk: *Tempe*, tehát egy völgyfajtát általánosítunk. A régi retorikák is a szinekdoché fajtájának tekintik, Pécseli is (2018). Szerintem is az, tudniillik ha kivesszük ebből a rendszerből, megítélése parttalaná válik (Kemény 2014). Tehát tulajdonnév és köznév cseréjéről van szó, például Arisztotelészre azt mondom, hogy *a filozófus*, vagy egy okos emberre azt mondom, hogy *Einstein*. A szinekdoché nem-faj csere, ezt a gondolkodási műveletet folytatom faj-egyed cserével.

A katakhrészis terminus kétféle lehetőséget takar: a) a hiányt – inopiát – kitöltő metaforát; b) a képzavart. (Tulajdonképpen a katakhrészis is származhat mindhárom trópusból, mint a szimbólum, ezt a rendszerben fel lehetett volna tüntetni, de ezen összefüggések feltárása külön tanulmány témája lehetne, vö. Fontanier 1977: 214–9.)

Az enigma a talányos metafora: a katakhrészis (képzavar) esetében felismerjük az azonosítás alapját, de nem értünk vele egyet; az enigma esetében nem ismerjük fel az azonosítás alapját, a kapcsolat rejtélyes. Az a tény is rejtélyes, hogy a középiskolai tananyagban miért helyezték középszintre a metonímiát, és emelt szintre a szinekdochét; miért követelik meg középszinten a metaforát, a metaforizációt emelt szinten, a szimbolizmus emelt szinten követelmény, ugyanakkor Ady monografikus szerző, általánosan kötelező. Érdemes volna átvizsgálni retorikai és stilisztikai szempontból a tantervet és a tankönyveket.

7. A „nyelvi kép” kategóriát nem venném a trópusok fölötti kategóriának (pl. így van Szikszainé *Stiliztikájában*, 2007: 409 kk.) – ezt a problémát Kemény Gábor is felvetette, 2005: 409 –, hanem inkább más szempontú, keresztező kategóriának tekinteném. Mégpedig azért, mert a) nem minden trópus képszerű; a trópus fő ismérve a jelentésfordulat, nem a képszerűség; b) mert képszerűek lehetnek nemcsak a trópusok, hanem az egyes alakzatok is, például a hasonlat, az összehasonlítás (*comparatio paratactica*), a jellemzés (*ethopoiia*), a műalkotások leírása (*ekphraszisz*). A komplex képben és a továbbszótt képben is kombinálódhatnak trópusok és figurák egyaránt. A *Világirodalmi lexikon* is képes beszéd szócikkben szóképekről, hasonlatról és egyéb képes kifejezésekről ír, ezzel egyet lehet érteni.

A fölöttes kategória Arisztotelésznél a *mozgalmasság*. „Azt állítom, hogy szemléletes hatást az kelt, ami a dolgokat mozgalmasságukban ábrázolja” (*Rétorika*, 1411b). Több példát is mond. Ha egy derék férfira azt mondjuk, hogy „négyyszög”, metaforát alkotunk, de ez nem mozgalmasság, nem jó. De az már jó, mert mozgalmasság, ha azt mondom, hogy „a hellének szedték a lábukat” vagy „repül a nyíl”.

A fölöttes kategória a *jelenlévőség* kategóriája is lehet. Ezt a terminust Perelman alkotta meg (*presence*). A jelen lévő dolgok hatnak a hallgatóság érzelmeire, ezért a szónok feladata az, hogy a jelen nem lévő dolgokat úgy fesse le, mintha jelen volnának (Perelman 1958: 157). A jelenlévőséget pedig nemcsak a stílusesszók teremtik meg, hanem az elbeszélés, a példa, az analógia.

Nem minden trópus képszerű, olykor inkább gondolatainkat mozgatja meg. Egyik beszédében ezt mondja Klebelsberg: „a kultúrpolitika hosszúlejárátú váltó”. Ragyogó metafora, kifejtése: „A kultúrpolitika terén sokáig lehet hibákat elkövetni, mert hogy mi történik azokban a tanterekben, azt a nagyközönség ritkán tudja. Legfeljebb néha a szülők tudják. Ha az adópolitika vagy a közgazdasági politika rossz, a bajok rögtön jelentkeznek, és megmozdul a nemzeti társadalom, és javítani kell a hibás politikán. A kultúrpolitika terén nagyon sokáig lehet észrevétlenül vétkezni, de amikor az új nemzedék felnőtt, akkor az elkövetett hibákon, bajokon javítani már nem lehet. Új nemzedéknek kell jönnie, hogy a helyzet jobbra forduljon” (1926. április 25.). Szvórényinek lehet igaza, amikor azt írja, hogy a trópus által a beszéd mind értelmességben, mind szépségben nyer. Úgyhogy a képszerűséget, a mozgalmasságot, a jelenlévőséget kereszteződő kategóriának venném.

Hasonló kereszteződő kategória az *acumen* vagy *elmésség*, sokféle kifejezőeszközzel lehet elérni, többek között a trópusokkal és a figurákkal is, de sok egyébbel is. Az *acumen* lehetőségeit szellemesen járják körül Baldassare Castiglione *Az udvari ember* című retorikájának dialógusai (2008).

Összefoglalva: A négy mestertrópus létező kategóriaegyüttes ma is. A mestertrópus – *master trope* – elnevezést Burke adhatta a négy alaptrópusnak. Filozófiai szempontból értelmezi őket, és már ez a tény is feljogosít használatukra. Burke elmékedése – vagyis az az eljárás, hogy a mestertrópusokat kiterjeszti a társadalom és tudomány különböző területeire – megerősíti azt a régi felismerést, hogy a trópusok az emberi gondolkodásban gyökereznek.

A négy alaptrópusat a 16. századi Petrus Ramus különítette el, és kategorizálása átment a gyakorlatba. Ma is célszerű megtartani, két okból. A négy trópus

a toposzokon, vagyis a gondolkodási műveleteken alapul, az emberi gondolkodás produktuma. A többi trópus hozzájuk kapcsolódik (kivéve a metalépsziszt), és ha ezt figyelembe vesszük, átlátható lesz a trópusok rendszere.

A stílusesszközöket nem lehet elválasztani a retorika rendszerétől, pontosabban az érveléstől vagy toposzlogikától, egységet alkotnak, és így érthetőbb a stílusesszközök érvelő funkciója. Ezt hangsúlyozta Perelman is, Corbett pedig azt jelenti ki, hogy ha a stílusesszközöknek nincs érvelő funkciójuk, akkor fölösleges díszek (1969: XXVI). Javasolom tehát:

- a négy alaptrópus vagy mestertrópus kiemelését, használatát,
- a trópusok erre épülő rendszerét,
- a metonímia fogalmának újragondolását az arisztotelészi négyes alapján,
- a metonímia és a szinekdoché elkülönítését,
- a metalépszisz fogalmának előzmény-következmény alapú meghatározását,
- a narratív metalépszisz fogalmának a bevezetését,
- a trópusok kapcsolását a gondolkodási műveletekhez,
- a képszerűség kereszteződő kategória, ne tekintsük fölérendelt kategóriának.

Lényegesnek tartom a trópusok és a figurák szétválasztását, ne nevezzük a trópusokat alakzatoknak, azaz ne használjuk az alakzatok terminust túlságosan tágan. Közvetve megindokoltam a *Retorikai lexikon* ide vágó szócikkeit, valamint a készülő *Stilisztikai kisszótár* című munkám rendszerezését. Javasolom továbbá – ha lehetséges – a terminusok magyarítását (ez könnyebb az alakzatok esetében).

Utoljára, de nem utolsó sorban: ajánlatos volna magyarra fordítani latin nyelvű retorikáinkat – a latin nyelvű grammatikák mintájára –, első hazai retorikánk, Pécseli Király Imre műve már megjelent Vladár Zsuzsa fordításában. Az antikvitás mérvadó retorikai művei – Arisztotelész, Cornificius, Quintilianus, Cicero – már olvashatók magyarul, hasonlóképpen a skolasztikus Johannes Saresberiensis *Metalogicon*-ja. Hozzá kellene venni még a legfontosabb újkori retorikákat, legfőképpen Perelman műveit, *A retorika birodalma* című összefoglalása már megjelent. A retorikák ismerete nélkülözhetetlen az irodalomtörténet művelői számára is, hiszen a 20. század előtti irodalmi alkotásokat retorikai iskolázottságú művészek hozták létre.

SZAKIRODALOM

- Adamik Tamás főszerk. 2010. *Retorikai lexikon*. Kalligram, Pozsony.
- Adamik Tamás 2006. Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: *Classica – Mediaevalia–Neolatina*. Debrecini, 7–32.
- Adamik Tamás 2006. A szóképek rendszere az antik retorikában. In: Szathmári István (szerk.): *A stilisztikai alakzatok rendszerezése*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 30–42.
- Adamik Tamás 2005. A szóképek rendszere az antik retorikában. In: A. Jászó Anna – Aczél Petra (szerk.): *A szóképek és a szónoki beszéd*. Trezor Kiadó, Budapest, 19–32.
- Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra 2004. *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Holnap Kiadó, Budapest.
- Arisztotelész 2010. *A természet. Physica*. Ford. Bognár László. L'Harmattan, Budapest.
- Arisztotelész 2004. *Poétika*. Ford. Sarkady János. Lazi Könyvkiadó, Szeged.

- Arisztotelész 1999. *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Telosz Kiadó, Budapest.
- Bencze Lóránt 1996. *Mikor, Miért, Kinek, Hogyan, I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. 1–2. Corvinus Kiadó, Budapest.
- Benczik Vilmos 2005. Metafora és metonímia: szélesebb összefüggésben. In: A. Jászó Anna – Aczél Petra (szerk.): *A szóképek és a szónoki beszéd*. Trezor Kiadó, Budapest, 67–85.
- Burke, Kenneth 1997. A négy alapvető trópus. Ford. Barkász Emőke. *Helikon*. XLIII/1–2: 46–57.
- Burke, Kenneth 1969. Four Master Tropes. In: *A Grammar of Motives*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 503–17.
- Bitskey István 2003. *Retorikák a barokk korból*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Cicero 2012. *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Szerk. Adamik Tamás. Kalligram, Pozsony.
- Corbett, Edward P. J. 1969. *Rhetorical Analyses of Literary Works*. Oxford University Press, New York etc.
- Corbett, Edward P. J. – Connors, Robert J. 1999. *Classical Rhetoric for the Modern Student*. Fourth Edition. Oxford University Press, New York – Oxford.
- Dockhorn, Klaus 1962. Rezension von H. Lausberg, Handbuch der literarischen Rhetorik. *Göttin-gische Gelehrte Anzeiger*, 214, 190–92.
- Dubois, Jacques et al. 1970. *Rhétorique générale*. Larousse, Paris.
- Eggs, Ekkehard 2008. Rhetorik und Stilistik der Neuzeit in Frankreich. In: Fix–Gardt–Knape (Hgg.): *Rhetorik und Stilistik*. Mouton de Gruyter, BerlinNew York, 179–206.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 2003. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Enos, Theresa (ed.) 1996. *Encyclopedia of Rhetoric and Composition*. Garland, New York–London.
- Fábián Pál – Szathmári István – Terestyéni Ferenc 1977. *A magyar stilisztika vázlatja*. 4. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest (első kiadás: 1958).
- Fix, Ulla – Gardt, Andreas – Knape, Joachim (Hg.) 2008. *Rhetorik und Stilistik*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Fontanier 1977. *Les Figures du discours*. Flammarion, Paris.
- Fumaroli, Marc 1999. *Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne. 1450–1950*. Presses Universitaires de France, Paris.
- HWR = *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 9. 2009. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Imre Mihály 2000. *Retorikák a reformáció korából*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- A. Jászó Anna 2011. Megjegyzések az érvelés és a stílus összefüggéseiről. In: Raátz Judit – Tóthfalussy Zsófia (szerk.): *A filozófia és a szónoki beszéd*. Trezor, Budapest, 61–71.
- A. Jászó Anna 2011. Az alakzatok és a szóképek magyar elnevezéseihez. *Magyar Nyelvőr* 135: 113–7.
- A. Jászó Anna 2014. A négy mestertrópus – történeti és kognitív szempontból. In: Veszelszki Ágnes – Lengyel Klára (szerk.): *Tudomány, technolektus, terminológia. Tudományok, szakmák nyelve*. Éghajlat Kiadó, Budapest, 213–29.
- Kemény Gábor 2015. Újabb törekvések a nyelvi kép fajtáinak csoportosítására. *Magyar Nyelv* 111: 409–20.
- Kemény Gábor 2014. Az antonomázia helye a nyelvi képek családjában. *Magyar Nyelv* 110: 385–93.
- Kemény Gábor 2005. A nyelvi képek többféle csoportosításának lehetőségéről. In: A. Jászó Anna – Aczél Petra (szerk.): *A szóképek és a szónoki beszéd*. Trezor, Budapest, 33–50.
- Kibédi Varga Áron 2009. Quintilianus szónoklattana, avagy a retorika mint fejlődésregény. *Kalligram*, Pozsony, 93–6.
- Knape, Joachim 2000. *Allgemeine Rhetorik. Stationen der Theoriegeschichte*. Reclam, Stuttgart.
- Lanham, Richard A. 1991. *A Handlist of Rhetorical Terms*. Second Edition. University of California Press, Berkeley etc.
- Lausberg, Heinrich 1998. *Handbook of Literary Rhetoric. A Foundation for Literary Study*. Brill, Leiden–Boston–Köln.
- Lausberg, Heinrich 1963. *Elemente der Literarischen Rhetorik*. Max Hueber Verlag, München.
- Murphy, James J. 1974. *Rhetoric in the Middle Ages. A History of the Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. University of California Press, Berkeley etc.

- Ong, Walter 1958. *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*. Harvard University Press, Cambridge.
- Pécseli Király Imre 2017. *Bevezetés a retorikába két könyvben*. Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Anyanyelvápolók Szövetsége – Trezor Kiadó, Budapest.
- Perelman, Chaïm 2018. *A retorika birodalma. Retorika és érvelés*. Ford. Major Hajnalka. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Perelman, Chaïm 1982. *The Realm of Rhetoric*. University of Notre Dame Press, Notre Dame – London.
- Prelman, Chaïm 1977. *L'empire rhétorique. Rhétorique et argumentation*. Vrin, Paris.
- Schirren, Thomas – Ueding, Gert (Hgg). 2000. *Topik und Rhetorik*. Niemeyer, Tübingen.
- Perelman, Chaïm – Olbrechts-Tyteca, Lucie 1958. *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation*. Presses Universitaires de France, Paris.
- Sloane, Thomas O. ed. 2001. *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford University Press, Oxford–New York etc.
- Szabó Zoltán 1977. *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai*. Dacia Könyvkiadó, Bukarest.
- Szabó Zoltán 1986. *Kis magyar stílustörténet*. Harmadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István főszerk. 2008a. *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István 2008b. *A magyar stilisztika útja*. Mundus Kiadó, Budapest.
- Szeberényi Lajos 1849. *Politikai szónoklat-tan*. Heckenast, Pest.
- Szikszainé Nagy Irma 2007. *Magyar stilisztika*. Osiris, Budapest.
- Szilveszter László Szilárd 2009. „Festett az arcom nékem is...” *Irónia a modern és posztmodern költészetben*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Szívós Mihály 2017. *Fordulópontok a hallgatóságos tudás és a tudattalan felfedezés-történetében. A hallgatóságos tudás általános elmélete*. Magyar Szemiotikai Társaság – Loisir Könyvkiadó, Budapest.
- Szvorényi József 1858. *Ékesszólástan*. Harmadik kiadás. Heckenast, Pest.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Venetzky, Richard 1984. *The history of reading research*. In: Pearson, David P. (ed.): *Handbook of reading research I*. Longman, New York.
- Zlinszky Aladár 1914. *Stilisztika és verstan*. Wodianer, Budapest.

Adamikné Jászó Anna

professor emeritus
ELTE BTK

SUMMARY

Adamikné Jászó, Anna

On stylistic categories

This paper reinstates stylistics in the system of rhetoric, taking the latter to be the theoretical background of the former. Thereby it establishes a link between *topoi* (sources of arguments) and stylistic devices: it points at the cognitive background of stylistic devices. On this basis, it highlights the four master tropes (metonymy, synecdoche, metaphor, and irony), it indicates their origin (the emergence of the four master tropes goes back to Petrus Ramus (16th century); thus, this systematization is older than what the internet generally shows); and it also points out that the four master tropes constitute a current set of categories in the world's literature on rhetoric and stylistics. The paper then

systematizes tropes in their relation to the four master tropes. It re-defines metonymy, on the basis of what the literature refers to as “Aristotle’s four”. It takes synecdoche to be an independent type of tropes, rather than a subtype of metonymy, as its basis is quite different. The cognitive background of metalepsis is the relationship between antecedent and consequence; it is also an independent type of trope, albeit very infrequently attested; it is not a subtype of metonymy, either. The paper recommends the introduction of narrative metalepsis, as first suggested by Gérard Genette. The notion of linguistic image is not taken to be a superordinate category. At the end of the paper, the author lists her actual suggestions. The paper presents the theoretical background of the author’s forthcoming book *A Small Dictionary of Stylistics*.

Keywords: rhetoric, stylistics, tropes, figures of speech, the four master tropes, topoi (sources of arguments), metonymy, synecdoche, metalepsis, narrative metalepsis, the system of tropes, linguistic images.

Temesi-textusok. Temesi Ferenc: 49/49

Temesi Ferenc 70. születésnapjára

1. Szerelmi és korszakregény

A szerelem az egyik legnagyobb ihletadó. Temesi Ferenc regényeiben is rendszeresen vissza-visszatér. Legújabb regényében, a *49/49*-ben (Temesi 2018) így látja ezt: „engem a nők irányítottak, miközben írói életemet magam irányítottam” (108). A rejtélyes című *49/49* valójában két regény, vagy másként: két szálon futó regény. A római számokkal jelzett (I–XLIX, azaz 49) fejezet az 1960-as években játszódó kamaszszerelemnek, az arab számokkal jelzettek (1–49) pedig egy negyven évvel későbbi, 2010. szeptember 15-én kezdődő újraéledt szerelemnek a története. A kettő közötti kapcsolatot a két főszereplő: Márk és Ill (Ilona) jelenti. Mindkét szerelem, helyesebben szerelmi próbálkozás egy körülbelül két-két éves fejlődés után kudarcba fullad. A kötetet „Kilencvenkilencedik” címmel jelzett fejezet zárja. Kabdebó Lóránt (2018) a Szerelmesfilmhez hasonlítja: „ez a szerelmes regény is a szétválás útját magyarázza”.

A rejtélyes címről. Temesi szereti a számmisztikát. Szinte valamennyi regényében él a számok, jelek adta többletjelentéssel, hol struktúraképző erőként, hol misztikus háttérrel teremtve. A 49-es szám magyarázata a XVII. (tehát a korai szálon futó) fejezetben bukkan fel: 49 a köztes lét, a buddhista bardo száma; 49-ben sírt fel a szülőszobán Ilona és Márk, vagyis ez a főszereplők születési éve; de 49-es nemzedéknek nevezik az amerikaiak – igaz az 1849-es aranyásót: „forty-niner – gold miner” nemzedéket. A kettős 49 tehát leginkább a két főszereplő azonos születési évszámára utal: 49/49.

A regény két szála tehát szerelmi fejlődésregény: a tizenéves kamaszok egymás kerülgetésétől (mindent, csak „azt” nem), az együtt járástól jutnak el az érettségi utáni első, tervezett szexuális kapcsolatig – ami azután nem sikerül; a magukra maradt hatvanasok újra egymásra találnak, föllevenítik a kamaszkori helyszínüket, szerelmet, beszámolnak a külön töltött időről, megmutatják egymásnak külön életük főbb állomásait, be is teljesül a szerelem, de nem tart soká. A kamaszszerelmet Márk, az kései (ma sokan „szépkorúnak” mondanák) szerelmet Ill szakítja meg. Talán a sok súlyos történet, az elment barátok árnya homályosítja el az újrainduló kapcsolatot: „Halott barátaiddal ismerkedek sorban. Én egy temetővel járok” (159). A negyven év után fellángoló szerelem, külön (ráadásul külön országban: Magyarországon és Norvégiában) töltött évtizedeik, felfogásuk, kialakult szokásaik miatt kevés ahhoz, hogy egyben tartsa őket. Az együttéléshez több kell, mint szerelem, sőt: pusztán csak ifjúkori romantikából fellángoló szerelem.

Temesi ebbe a regénybe is beleírja kortársait, barátait és földrajzi helyszíneit. Sok olvasó számára szokatlan és meglepő, hogy aktuális, ismert nevekkkel, helyszínekkel találkozhat egy szépirodalmi műben. Erre reflektál is a regényben az író apja, akinek fiókjából előkerült egy Esterházy Péternek írt levél. A reflexió

közlése felfogható (ön)íroniának: „Évek múlva, ha fellapozza a Termelési regényét, mosolyogni fog e munkáján. Arra is rájön, hogy nem helyes egy regényben kiírni a labdarúgó-kapitány és a csatár nevét. Gondolni kell a későbbi olvasókra is. Nekik ezek a nevek nem jelentenek semmit” (254). És az író most közli az Esterházy Péterhez írt levelet; sőt regénye a két korszak egyfajta dokumentumregénye. Többeket a saját nevéen említi, tehát azonosíthatók, de vannak visszatérő álnevek is. A nagy elődök, kortársak, barátok közt felbukkan Bálint Sándor, Ördögh Szilveszter, Paál István, Baka István, Császár István, Esterházy Péter, Mary Zsuzsi, Bessenyei Ferenc, Mécs Károly, Rózsa Flores Eduardo (Edu). Mint írja: „Barátaim java lenn van... Nekem túl van a világom” (az eltávozott barátok listája a 247. oldalon). Előkerülnek, pontosabban regénybe írónak olyan események nyomai, mint a Babits Mihály tanította Rákosi Mátyás, a Fenyő-gyilkosság, Elbert János és családjának titokzatos halála vagy a betiltott pusztavacsi rockfesztivál. További fiktív nevű helyszínek: Csömör vármegye, Porlód, Tengőd, Balatonbarázda; mellettük valós helynevek is, például Keszthely.

A kettős szerelmi fejlődés- és korszakregény sokféle történetből áll össze, és ezért valahol elsikkad a lélekrajz. Holott a szerelem lelki kérdés. Életünkben is legalább annyira nehezen boldogulunk vele, mint ebben a regényben. A regény vége kissé nyitott marad: miért? De Temesi időben figyelmeztet: „Ha más naplójába beleolvasol, azt kapod, amit megérdemeltél. Mégse tudod abbahagyni”. Valamint: „a nyájas olvasónak eszébe se jusson okulni az én életemből, hiszen erre a célra ott a sajátja” (337). A szerelem körüljárása, leírása olykor mindennapinak ható bölcselkedésekben valósul meg:

Szerelmekbe menekülsz, de mindig véget érnek. Szerelmeid elhagytak, barátaid meghaltak... (269)

Ha az ember (EMBER) arra gondol, hogy valaki, akit ő nagyon szeret, éppúgy szereti, akkor egész lénye felfrissül, munkájának s életének értelmét látja. Hát ez a szerelem. (306)

Az nem lehet, hogy ekkora érzelem nyom nélkül elmúljon egyik napról a másikra. (395)

Nélküled az életem bezárt doboz. De csak neked van kulcsod hozzá. (396)

Ha szeretsz valakit, engedd el. Ha nem jön vissza, nem volt a tiéd. (397)

Mi fáj jobban: a szegény, hogy elhagynak, vagy hogy nincs szüksége rád valakinek. Fölösleges vagy az érzelmeiddel együtt. Ha egy óra eltörik, attól az idő még suhan tovább. (427)

2. Történetből nagyepika

Az íróról pályaképet írt Vasy Géza (2015) irodalomtörténész. Temesi Ferenc regényeinek szövegtani elemzésével többször foglalkoztam (pl. Balázs 1989, 1998, 2013), az ott leírtakat most nem ismétlem meg. A nagy történetek kis történetekből, mozaikokból állnak össze. Temesi kedveli az aprótörténeteket, sőt történetdarabkákat. A legapróbb, legjelentéktelenebb dolgokra utaló emlékezés mindenesetre lenyűgöző, okát így adja meg: „Mindent, amit kisgyerekkorom óta a rádióban hal-

lottam, ma is tudok” (368). Programja következetes: „mostantól az volt, amire én emlékszem” (175). Annyira, hogy meg is ismétli: „Mostantól az volt, amire én emlékszem. Úgy volt, ahogy én láttam. Öregember mondhat csak ilyet. Fiatalon játszottam a mindentudót” (367). Mert az emlékezet, mint tudjuk: csal, például sajátos antropológiája: „fölfelé mindenkire emlékszünk, aki meg alattunk járt, annak nagyon ki kellett tűnni...” (147). Közrejátszik az emlékezésben a törlés: „Nehéz visszaemlékezni arra, amit egyszer törölt az emlékezet, írta Ferdinandy György” (402). Temesi alkotómódszerének az alapja a kis történetek nagyvá formálása: „Két-három történet van, ami ismétli önmagát, mintha sosem történt volna meg azelőtt. Akár a pacsirták, akik ugyanazt az öt hangot éneklék évezredek óta” (318). Szabályszerű anekdotákat is beiktat, visszatérve a magyar irodalom anekdotahagyományához:

Egy minősített bűnöző ismerősöm mesélte, hogy amikor kamaszkorában bandába verődve éjszaka beszőktek a strandra, hogy meztelenül úszkáljanak, ő mindig távolabb tette le a ruháját, mint a többiek. Nem is kapták el soha az éjjeliőrök. Ő ugyanis nem arra futott, amerre a csorda. Amíg másokban hiszel, nem lesz belőled semmi, írta nekem akkor, amikor a hatalom feloszlatta a fiatal írók körét az Írószövetségben, melynek egyik vezetője voltam. (344)

Az anekdotában foglalt bölcsesség már átvezet az idézetekhez. Alkotómódszerének másik jellemzője az idézés. Temesi előszeretettel idéz a (szegedi) folklórból, neofolklórból, irodalomból és különösen sokat angol beatszövegekből. Kölcsönveszmondásokat, kicsit azt is sugallva, hogy valójában minden gondolatunk kölcsönben van nálunk, és vagy továbbadjuk, vagy majd mások adják tovább. Végeredményben ez az emberi kultúra. Egyes idézetek csak irodalmi „áthallások”: értelmes szomorúak (403 – Ady). Példák a „Temesi-textben” előforduló idézettípusokra:

Somlyó György: az irodalom népünk második nyelve. (279)

Veres Péter: Az író minden ember nyelvén beszéljen, legyen nyelvérzéke. (282)

Mark Twain: Igyekezzünk úgy élni, hogy halálunkkor még a temetkezési vállalkozó is megkönnyezzen minket. (317)

Albert Camus: Hosszú távon mindegyik kontinens (sárga, fekete, barna) a vén Európára borul. Éhesek, nem félnek a haláltól. (318)

Aki jobban szeret, az alul marad, és szenvedni kénytelen (Tonio Kröger). (359)

Temesi előszeretettel él különböző típusú, idézetszerű szentenciózus kifejezésekkel:

A sors gyors. Én vagyok lassú. (85)

A beszéd az időé, a hallgatás az örökkévalóságé. (126)

Ha jól csinálod, egyszer elég is fiatalnak lenni. (146)

Csak két utat hagy a sors: vagy temetsz, vagy temetnek. (151)

Az öregség megkurtítja az utakat, rövidre fogja a pórázod, és lassan magadba zár. (285)

Az élet rövid, a művészet is... (285) (Az ismert latin mondás eltorzítása. Eredetileg: ars longa, vita brevis, azaz a művészet hosszú, az élet rövid.)

A szerelem nem mindig boldogít. (307)

Isten nem kockázik, de a végzet sakkozik. (322)

A senkik mindig olyan színűre festik magukat, ami épp kell. (327)

A macskák szabadok, nem úgy, mint az ember. (369)

A szentenciózus mondatok egy verbális mozaikvilágot tükröznek. Az író többféleképpen is kiszól a szövegből. Olykor feltűnő módon, szöveges, csupa nagybetűvel kiemelt ZÁRÓJEL közé iktatva egy gondolatot, máskor ekképp: „Ilyenkor egy rossz regényben csöngetnek” (382); „Jeszus! A süteményem, és már rohant is a házba” (392).

A Temesi-text kezdetektől legjellemzőbb módja a szövegfajták sokfélesége. Regényeiből kirajzolódik egy ember dokumentarizmushoz közelítő szövegvilága: e-mail-váltás (levelezés), vers, (angol, magyar) zeneszöveg, jegyzet, önparódia/jelenet (Bartók Béla), hír, hirdetés (helyi hírlap), kocsmanevek, hangjáték (Skype-on), útikönyv (apja megjegyzéseivel), plakátszöveg, ironikus búcsúlevelek, kamaszkori levelek, napló, ballagási beszéd, különféle listák: könyvcímek, eltávozott barátok névsora. A multimediális szövegek alapmintája is megjelenik egyetlen fejezet erejéig: fénykép 1968-ból (XL. fejezet). A fejezetek jellege mellett hosszúsága is különböző. A XLV. fejezet mindössze ennyi: „Mi lett a közel fél évszázaddal? Se kép, se hang. Se Ilona, se Márk” (384).

Mint látható, a Temesi-textus a legapróbb részletekből, hétköznapi tárgyakból, gesztusokból építkezik, azután belevág egy filozofikus kijelentés, erős bonmot (elmés, szellemes mondás, találó megjegyzés, sőt akár apró adoma).

3. Az elbeszélés sokfélesége

Temesinek nemcsak kistörténeteit, a történeteket hordozó kisműfajait, hanem alkotásmódját is a sokféleség jellemzi. Az elbeszélés (narráció) hol egyes szám első személyben személyesen folyik („Többször elsírtam már...”), hol, akár történeten belül áttér „átképzéletes” egyes szám második személyre („szólsz a fizetőnek”), majd átvált elbeszélő harmadik személyre („Érzéki ajkán kívül semmi feltűnő nem volt rajta”). A beszédidézés alapesetben lehet egyenes beszéd (oratio recta) és függő beszéd (oratio obliqua).

Egyenes beszéd: „Szólhattál volna, mondta Márk” (bár nincs gondolatjel, záró írásjel, egyértelműen kiderül, hogy ezt szó szerint ki mondta, 95).

Függő beszéd: „Bébi azt mondta, orgonájuk is lesz” (a megidézett személy szövege beépül az író szövegébe, 95).

Es az idézett beszédnek vannak még további sajátos esetei: az átmenet a szabad függő beszéd, sőt – Benczik Vilmos (2006: 182–6) által leírtan – szabad egyenes beszéd.

Szabad függő beszéd: „Nem is sejtette, hogy Ilonának is ő lesz a legelső kapcsolata, és nem a madárlátta szerelmek jutnak neki, mint később” (nem tudható, hogy ezt a főszereplő vagy a narrátor gondolja, 96).

A szabad egyenes beszéd esetében az elbeszélő a megidézett beszédet nem különíti el látványosan, így az olvasó nem mindig tudja, hogy kinek a szövegét olvassa. Temesi gyakran él ezzel a rejtélyes formával:

Szabad egyenes beszéd: „Jól nézel ki, most hánytál? Ez köszönés volt. Hova méész?” (95).

Temesi a legváltozatosabb módon, egymásba olvasztva alkalmazza ezeket az elbeszélői, beszédidézési módokat, ezzel olykor nem kevés fejtorést okozva olvasójának.

4. A Temesi-textusok további nyelvi jellemzői

Temesi hagyományos írói módszereket is követ. Ebben kiemelkednek költői jelzői, hasonlatai: *Hangja, mint a sóhajtó rété...* (5), *mézszőke* (haj) (5), *októberkék* (15), *hars utcazaj* (42), *érdes, törkölypálinka színű hang* (156), *alföldi szotyka szél* (213), *az ablakgombbal virgonc, madárhangú tengeri levegőt engedtem be a kocsiba* (302), *szeme fekete felhők ülte tó* (421). Tájéleírások: „korán lebukott a vérvörös nap egy hegy mögé, csak a rózsaszín legyezője világított még egy darabig” (303). Hogy ez valamiféle program is az írónál, mutatja, ahogy Jókai Móra reflektál: „A tájleírások tekintetében a romantikus írók verhetetlenek. Jókai Mór, a legnagyobb magyar író, egész fejezeteket szentelt nekik. Akkor még volt mit ábrázolni. Am a múlt századi olvasók, a huszadikosok átlapozták őket” (301).

Temesi szinte fürdik a szójátékokban. A két korszak (szocializmus-jelenkor) összevetésében sokszor előkerül a szocializmus, illetve terminológiája, de szinte mindig szójátékos formában: *cucilizmus* (93), *másizmus-leszmajdizmus* (93), *szabad dülásunk* (93), *szocnyalizmusnak* (111), *szocjalista* (117), *szocizmos* (197), *szócsalizmus* (209), *mátrixista-pesszimista* (333).

Fölfigyeltem egy sajátos szójátékára az úgynevezett ikonikus vonzásra, amikor a hasonló hangzású-alakú szavak tudatosan egymás mellé kerülnek, mintegy rímelnék egymásra: *KISZ (No Kiss!)* (9), *a kiszesek, ezek a kis eszesek* (11), *A rozsomák oszon a rozson át* (104), *lány-lény* (171), *lehányt a sugárútra. Sugárban* (177), *elszánt és nem álszent ellenzője* (250), *franciák fanyalognak, az angolszászok alakoskodnak, a spanyolok spekulálnak* (287), *Vége a dalnak és a balnak* (374), *Tánc vagy lánc?* (420). Az ikonikus vonzás olykor rigmus formájú: *Tripper, kankó, együtt frankó!* (102). Kedveli a nyelvújítást: *szólatatlan ásványvíz* (12), *elektromos kép, skype* (82), *internetes képtelefon* (312), *hamburger – húsos szendvics* (325). Tréfás nyelvi formulák: *tanarat* (16), *pincnök* (125), *gatyaváltás* (126), *pinceller* (127), *nékosz, szövosz, kisosz – nem görög istenek, hanem országos szövetségre végződő betűszavak a szochozában* (173), *macskakölyök köves utcák* (287), *ártótiszt* (329). Szleng, ifjúsági nyelv: *tüntizhetsz* (61), *sztálingózt a hó* (210), *battyogtam* (219), *holt mátón támolygott* (338).

5. Összefoglalás

Temesi Ferenc egyedi alkotásmódja, összetett stílusa bár sokszor ellentmondásos, ellenállásra ingerlő, ám mélyén mégis ott van egy erős etikai és nyelvi biztonság. Az író több nyelven beszél (ez a regény is tele van a beatkorszak zenéjének angol

idézeteivel), angolul is tud írni, de csak magyarul akar. Szinte minden regényébe belecsempészi a magyar nyelvvel kapcsolatos hitvallását, jelen esetben így: „Az idegen nyelvek szeretője, de a magyarnak hites szerelmese voltam” (242). Ebben a szerelemben sok olvasójával osztozik, úgyhogy a sikertelen, boldogtalan szerelem végül is feloldódást kap egy tágabb szellemi közegeben.

SZÉPIRODALOM

Temesi Ferenc, 2018. *49/49*. Scolar, Budapest.

SZAKIRODALOM

Balázs Géza 1989. Szövegszerkesztési sajátosságok Temesi Ferenc Por című regényében. *Magyar Nyelvőr* 113: 314–26.

Balázs Géza 1998. Az irodalmi szöveg szövegtani-stilisztikai elemzése. Temesi Ferenc trilógiája (Por-Híd-Pest). In: Sipos Lajos (szerk.): *Irodalomtanítás az ezredfordulón*. Pauz-Westermann, Celldömölk, 874–89.

Balázs Géza, 2013. Bartókiána, a Temesi-hipertext. *Magyar Nyelvőr* 137: 31–47.

Benczik Vilmos 2006. *Jel, hang, írás. Adalékok a nyelv medialitásának kérdéséhez*. Trezor, Budapest.

Vasy Géza 2015. *Temesi Ferenc. Közelképek írókról*. Magyar Művészeti Akadémia, Budapest.

KRITIKA

Kabdebó Lóránt 2018. Fellángolások. Temesi Ferenc szerelmes regénye. *Magyar Idők*, Lugas, 2018. november 10. 15.

Balázs Géza

egyetemi tanár

ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék

Partiumi Keresztény Egyetem

SUMMARY

Balázs, Géza

Temesi-texts. Ferenc Temesi's 49/49

For the 70th birthday of Ferenc Temesi

Ferenc Temesi is an outstanding prose writer of present-day Hungarian literature. His love novel entitled *49/49* was first published in 2018. The paper introduces the textological/stylistic structure and devices of the novel, with generous text samples. It points out its text construction based on small prose, its documentary character, its sententious and intertextual, and iconic, way of text construction, as well as the plurality of narration (speech representation) found in the novel.

Keywords: Ferenc Temesi, short prose, documentary, sententiousness, intertextuality, iconic text creation, plurality of modes of narration (free reported speech, free direct speech).

Lingvicizmus a Kárpát-medence négy országának gyakorló és leendő magyartanárainál

A Magyar Nyelvőrben korábban megjelent tanulmányomban (Jánk 2018a)¹ a nyelvi alapú diszkrimináció vizsgálatával kapcsolatos nehézségeket, problémákat ismerttettem, illetve bemutattam egy lehetséges módszert, amely a jelenség vizsgálatára és mérésére alkalmas. Ezen kívül az említett módszerrel folytatott próbamérés eredményeit, valamint az akkor még folyamatban lévő nagymintás mérés rész-eredményeit közöltem, amelyek alapján a nyelvi alapú diszkrimináció meghatározó szerepet tölt be a magyar szakos pedagógusok értékelésében. A szóban forgó eredmények egyértelműen jelezték, és egyben előrevetítették a jelen dolgozat tárgyát képező teljes mintás, mintegy 500 leendő és már pályán lévő magyartanárt és tanítót magában foglaló mérés eredményeit. A kutatás rendkívül lényeges és egyben elgondolkodtató tanulságokat hozott mind nyelvészeti, mind pedagógiai szempontból, ám ezek összefoglalását – a nagy mennyiségű és meglehetősen komplex adathalmaz miatt – a teljesség igénye nélkül teszem; elsődlegesen a magyarországi részminta bemutatására fókuszálok, ami lényegi magvát tekintve többnyire megegyezik a többi részminta eredményeivel.

1. Bevezető és előzmények. Az oktatási és nevelési folyamatnak az egyik leginkább neuralgikus pontja a pedagógusok által végzett mérés és értékelés, mivel azt számos tényező befolyásolja és torzíja. Az ilyen esetekben a legsúlyosabb probléma, hogy az értékelés nem a mérni kívánt tudást tükrözi vissza, hanem a pedagógus erről a tudásról alkotott részben vagy teljes egészében fiktív elképzelését. Ennek egyik jellemző altípusa, amikor a pedagógus – általában tudtán kívül – a számon kért tananyag helyett a tanuló nyelvi képességeit méri és értékeli, azaz nyelvi alapon diszkriminál: előnyös vagy hátrányos helyzetbe hozza a tanulókat különféle nyelvi jegyek, jellegzetességek, formák alapján.

A témával kapcsolatban elsősorban a családi háttér és a nyelvi szocializáció kérdéskörére, kapcsolatára (pl. Bernstein 1977, 1981; Collins 2009; Pap–Pléh 1972; Réger 1990) vagy a pedagógusok nyelvi attitűdjére és nyelvi ideológiára, javítási gyakorlatára (pl. Davies 2006; Derdák–Varga 2008; Macha 1995; Szabó 2012) fókuszáló munkák jelentek meg az elmúlt évtizedekben. Ezen vizsgálatok azonban a két nagy – tulajdonképpen a nyelvi diszkrimináció alapját képező – említett terület összekapcsolására már nem vagy csupán érintőlegesen vállalkoztak;

¹ Mivel a két dolgozat elméleti háttere azonos, így az elméleti hátteret tárgyaló részek többé-kevésbé átfedésben vannak, és ugyanez áll jelen dolgozat módszertani fejezetének első felére. Alapvető különbség a korábban megjelent munkához képest a kutatómódszerterületben, valamint a kutatási eredményekben van.

annak kutatását már kevésbé tüzték ki célul, hogy a különböző nyelvi háttérrel rendelkező gyermekek iskolában megszerzett tárgyi tudásának a megítélése mennyire függ a gyermekek nyelvhasználatától és nyelvváltoztatától, valamint – a másik oldalról nézve – a pedagógusok saját nyelvhasználatától és nyelvváltoztatától.

A fenti vizsgálatok eredményeit összegezve, két dolgot fontos kiemelni. Egyfelől, hogy az eltérő társadalmi osztályhoz tartozó gyerekek eltérő nyelvváltozatot és nyelvhasználatot sajátítanak el. Másfelől a pedagógusok egy jelentős részére jellemző a normatív, előíró szemlélet (vö. pl. Kiss 1999; *Kožík* 2004), és ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a sztenderd nyelvváltozatnak nagyobb, eszményi értéket és magasabb presztízst tulajdonítanak, mint a többi nyelvváltozatnak (vö. Gal 2006; Skutnabb-Kangas 2000; Wiese et al. 2015).

Jelen dolgozat és a későbbiekben ismertetésre kerülő kutatás legfőbb kérdése, hogy bizonyíthatóan jelen van-e a nyelvi diszkrimináció a pedagógiai értékelésben, és ha igen, milyen mértékben. Vagy egzaktabban: az otthon elsajátított alapnyelv, illetve annak használata kihatással van-e a gyerekek iskolai teljesítményének pedagógus által történő mérésére és értékelésére? Lehetséges-e az, hogy a gyermek tudását elsődlegesen az otthon elsajátított nyelvváltozata miatt értékeli meg kedvezőtlenebbül a pedagógusok? Messzebbre tekintve: a folyamatos iskolai sikertelenségért mennyiben tehető felelőssé az anyanyelvi szocializáció, és mennyire fontos tényező a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésében?

A legtöbb témával foglalkozó szakember egyetért abban, hogy a tanulók iskolai kudarcainak kialakulásában nem csekély szerep jut az otthoni és az iskolában használat és/vagy elvárt nyelvváltozat különbségeinek, illetve az ehhez kapcsolódó előíró-felcserélő szemléletű tanári attitűdnek. Míg egyes tanulókat a nyelvhasználat alapján előnyben részesít a pedagógus, addig másokat ugyanezért hátrányosan különböztet meg, azaz nyelvi alapon diszkriminál. Ám hogy ez bizonyíthatóan jelen van-e a szummatív (minősítő) értékelésben, befolyásolja-e azt, arra az eddigi kutatások nem adtak választ, csupán következtetési alapot nyújtottak hozzá (vö. Kontra 2018; Sándor 2001).

2. A dolgozat szerkezete. A dolgozat először néhány, a téma szempontjából megkerülhetetlen fogalmat tárgyal, úgymint a nyelvi szocializáció, nyelvi alapú diszkrimináció vagy a nyelvi hátrány, illetve az ezekhez szorosan kapcsolódó problémákat, iskolai vonatkozásokat. Ezt követően a módszertani háttér rövid ismertetésére kerül sor, elsősorban a korábbi módszerhez képest (l. Jánk 2017, 2018) történő változásokra fókuszálva.

A dolgozat záró részében a Szlovákiában végzett kismintás (N = 50) próbamérés, valamint a négy országban (Magyarországon, Szlovákiában, Romániában és Ukrajnában) végzett nagymintás (N = 502) mérés eredményeit ismertetem. Mindezt azonban a teljesség igénye nélkül teszem, ami azt jelenti, hogy elsődlegesen a magyarországi részmintára vonatkozó eredményekre fókuszálok. Egyfelől azért, mert a négy országra kiterjedő, teljes elemzés jóval túllépne a tanulmány terjedelmi keretein. Másfelől, mert a másik három részmintában tapasztaltak többnyire azonosak a magyarországi adatokkal, tendenciákkal, tehát ugyanazt támasztják alá és erősítik meg.

3. Nyelvi alapú diszkrimináció és nyelvi hátrány. Az iskola kultúra újratermelését szolgáló funkciója biztosítja az újabb generációk számára a társadalom által megtermelt normák, értékek és egyéb kulturális elemek elsajátítását, egyszóval a társadalmi tudás (tudományok által megtermelt tudás, hétköznapi jellegű tudás) megszerzését. Ebbe a standard (más szóval jelölve: sztenderd vagy irodalmi) nyelvváltozat közvetítése is beleértendő, más kérdés, hogy ezt milyen célzattal és attitűddel (l. hozzáadó és felcserélő módszer különbségei) történik a pedagógusok részéről, illetve a standard melyik funkcióját előtérbe helyezve (vö. Garvin 1998; Tolcsvai Nagy 2017). Nem maga a standard közvetítése az elsődleges probléma, hanem annak módja, a személyes, ezáltal a nyelvi identitást is figyelmen kívül hagyó hozzáállás és tevékenység. A tanulók közötti különbségek egyike ugyanis a nyelvi különbség: az otthon elsajátított alapnyelv, valamint annak elemei különbözőek, ami az iskolai lét és előrehaladás szempontjából többszörösen is meghatározó. Alapvetően az iskolai ismeretátadásnak a nyelv az elsődleges eszköze, ami azt is involválja, hogy az egyes pedagógiai feladatok – legyen az egy utasítás megértése vagy egy szövegértő teszt megírása – megoldása, elvégzése (a pedagógus által) meghatározott nyelvi kompetencia (beleértve az előzetes nyelvi ismeretek is, nem csupán készségeket és képességeket) meglétét, megértését és alkalmazni tudását igényli és előfeltételezi. Az egyes feladatok megoldásához szükséges nyelvi ismeretekkel, készségekkel azonban nem mindegyik gyerek rendelkezik, mivel nyelvi szocializációja során nem mindegyikőjük sajátította el ezeket. Továbbá, ha a tanuló nem ismeri jól az adott nyelvváltozatot, értési problémái lehetnek, és még ha ismeri is, de nem alapnyelvként, stigmatizálódhat nyelvileg (l. pl. Szabó 2012 kutatása).

Ilyen esetekben nyelvi hátrányról beszélhetünk, ami szociolingvisztikai értelemben² olyan, az egyéni verbális repertoárból eredő, külső (társadalmi-kulturális és szocializációs) okokból származó kommunikációs problémát, ismerethiányt vagy (többségi társadalom számára normaként funkcionáló, elvárt nyelvhasználatához képest) eltérést jelent, amely gátolja a személyiségfejlődést és/vagy a társadalmi érvényesülést (vö. M. Nádasi 2002; Zoller 2013). Tehát a nyelvi hátrány esetében a gyermek számára az adott (beszéd)helyzetben korlátozottan vagy egyáltalán nem elérhetőek azok a nyelvhasználati eszközök, amelyek a sikeres problémamegoldást lehetővé teszik. A kérdés, hogy ezekben a helyzetekben a pedagógus milyen stratégiát alkalmaz, illetve milyen attitűdöt tanúsít a tanuló felé, és egyáltalán tisztában van-e ezzel a problémával.

Természetesen a nyelvi hátrány önmagában még nem feltétlenül vezet nyelvi alapú diszkriminációhoz. A nyelvi alapú diszkrimináció (más néven lingvicizmus) ugyanis a nyelvi alapon meghatározott, emberek, embercsoportok közötti diszkrimináció, azaz a beszélőknek a nyelvhasználatuk, nyelvváltozatuk alapján történő hátrányos vagy előnyös megkülönböztetésének a gyakorlata (Skutnabb-Kangas 1997). A lingvicizmus számtalan közegben és helyzetben előfordul, méghozzá úgy, hogy az a személy, aki nyelvi megkülönböztetésben részesít másokat, gyak-

² Más tudományterületeken belül mást jelent a nyelvi hátrány terminus; elsősorban a beszédpatológiában használják a fizikai, szervi vagy fejlődési eredetű nyelvi diszfunkciók jelölésére.

ran nincs is tudatában ennek (vö. pl. Szabó 2012). Ezen számtalan közeg közül az egyik legjelentősebb az iskola, ahol a diszkrimináció elsődleges legitimálója, illetve aktív részese a pedagógus.

A pedagógus a saját nyelvvaltozatával, nyelvhasználati módjával, az általa használt kifejezésekkel, nyelvi formákkal, valamint azok elrendezésével hátrányos helyzetbe hozhatja azokat a tanulókat, akik más nyelvi környezetből származnak. Egyfelől azért, mert ezen közösség nyelvhasználata és -változata eltér az otthonitól, így a gyermek rögtön hátrányból indul, hiszen az új tárgyi ismereteken felül egy új nyelvvaltozatot is meg kell tanulnia – mindezt paradox módon egy számára kevésbé ismert nyelvvaltozat közvetítésével. Másfelől a diák még ha próbálja is megérteni, fogalmi rendszerébe beépíteni az említett eltéréseket, nem lesz rá képes, amennyiben a beszéde miatt folyton kijavítják, félbeszakítják, vagy rosszabb esetben megalázzák (különösen, ha mindezt számára kielégítő, érthető magyarázat nélkül teszik). Nem utolsósorban: a pedagógiai értékelés során a gyermek alapnyelve alapján ítélik meg a teljesítményét olyan esetekben (is), amelyek során az ismeretjellegű tudást kívánják mérni a pedagógusok (vö. pl. Bernstein 1971, 1977; Collins 2009). A dolgozatomban csak ez utóbbival, vagyis a beszédprodukción keresztül fellépő nyelvi hátránnyal és diszkriminációval foglalkozom, annak ellenére, hogy a nyelvi percepcióban, megértésben jelentkező nyelvi hátrány legalább ennyire lényeges.

4. A kutatás módszertana. Ha a nyelvi alapú diszkrimináció pedagógiai értékelésben betöltött szerepének a vizsgálatára vállalkozunk, elkerülhetetlen, hogy valamilyen módon kiszűrjük az egyéb, nem a nyelvi diszkrimináció alapjául szolgáló tényezőket, azaz minden nem nyelvi hátrányt, mivel ezek erőteljesen torzítanák a kutatást. A klasszikus módszerek (pl. kérdőív, megfigyelés) nem alkalmasak arra, hogy a gyermek pedagógus általi nyelvi alapon történő diszkriminációját, valamint annak súlyát láthatóvá, bizonyíthatóvá tegyék. Ezért egy, az úgynevezett verbal guise módszeréhez hasonló vagy annak egy módosított változataként felfogható új módszert dolgoztam ki (erről l. Jánk 2017), amely kifejezetten a nyelvi diszkrimináció pedagógiai értékelésben betöltött szerepének a mérésére alkalmas.

A módszer alapja megegyezik a verbal guise alapjaival: az adatközlők különböző beszélőktől származó különböző nyelvvaltozatokat hallgatnak meg, ám meghatározó különbség jelen esetben, hogy: 1. az egyes hanganyagok nem csupán a használt nyelvvaltozatban (nyelvjárás vagy sztenderd), hanem használt nyelvhasználati módban (Bernstein-féle kódban) is eltérnek; 2. a viszonyítási pontot nem egy absztrakció (vö. sztenderd nyelvvaltozat mint konstrukció, absztrakció) képezi, hanem egy megadott, tényleges szöveg; 3. a pedagógusok szummatív, minősítő (azon belül: feleltetés) értékelését is vizsgáljuk; 4. a pedagógiai folyamatban releváns tulajdonságcsoportok, faktorok szerepelnek a kérdőívben; 5. nincs kikényszerített válasz (kivéve a szituatív értékelés esetében – erről később részletesebben).

Mindez a korábbi kutatások eredményei felől nézve rendkívül lényeges különbség. Így elméletben egyrészt bizonyítható a nyelvi alapú diszkrimináció megléte, másrészt mérhetővé és elkülöníthetővé tehető a nyelvjárási és a szociál-

lis nyelvi hátrányon alapuló nyelvi diszkrimináció, valamint ezek iskolai teljesítményre gyakorolt hatásával kapcsolatosan is lényeges következtetéseket tudunk levonni.

A módszer lényege röviden összefoglalva, hogy a pedagógusok (miután kitöltötték az alapadataik felvételére szolgáló részt) először azt az utasítást kapják, hogy olvassanak el egy rövid, egyszerű és számukra ismert (pl. az ige vagy főnév fogalmáról szóló) tananyagrészletet, pontosabban annak vázlatát. Például a melléknév esetében ez alábbi:

Melléknév

- tulajdonságot fejez ki, de jelölhet állapotot és származást is
- fokozás: viszonyítás kifejezése
- 3 fok
 - alapfok
 - középfok (toldalék: *-bb*)
 - felsőfok (toldalék: *-bb*, ill. *leg-* szócska)

Ezt követően értékelniük kell egy – az előbbi tananyagrészlet alapján – elmondott feleletet (imitációt). Ez megismétlődik többször a vizsgálat során, más-más tananyagrészletekkel és hangfelvételekkel. Minden egyes tananyagrészletet tehát egy felelet (hangfelvétel), majd egy értékelő rész (kérdőív) követ. A feleleteket azonban egy-egy általam megírt szöveg alapján mondták el különböző nyelvváltozattal rendelkező gyermekek, például az előző tananyagrészlethez kapcsolódva a következő, korlátozott nyelvhasználatot és hiányos tartalmat modellező szöveg:

Melléknévhez tartozó felelet(imitáció) szövege (*korlátozott – hiányos [60%]*)

A szófajok egyik nagy csoportja a melléknevek. Ezekkel általában[n] valaminek valamilyen tulajdonságát fejezhetjük ki. A mellékneveket fokozhatjuk. Ezzel meg valamiféle viszonyítást fejezünk ki. A magyarban három fok van. Az egyik az a középfok. Ennek van egy toldaléka a *-bb*. Például: okosabb. A felsőfoknál ez a *-bb* toldalék van meg egy *leg-* van. Ez mindig a melléknév elején van, mint például a legokosabbnál.

Így három független változó mentén változhattak, vagyis különbség van az egyes feleleteknél abban, hogy: 1. milyen nyelvváltozatban (standardban vagy nyelvjárársban [konkrétan: keleti palócban³]) beszélő gyermek; 2. milyen nyelvhasználat /nyelvhasználati módban (korlátozott vagy kidolgozott [mondathosszúság és -szerkesztés, önisméltés és változatos szóhasználat szerint]); 3. a szövegben lévő lényegi információkból mennyit említve (mindet vagy csupán 60%-át) mondta el a tananyagot (részletesen I. Jánk 2018a).

³ Mindegyik mérés esetében a szlovákiai magyar gyermek keleti palóc nyelvjárásban, ami az egyik, ha nem a legmarkánsabb, illetve a standardtól leginkább eltérő nyelvjárás (I. Rási 2018: 79–82), így jó eséllyel a legtöbb nyelvhasználó számára nem vagy kevésbé ismert (kivéve persze a palóc régióból származó anyaországiakat és a felvidéki magyarokat).

A fent ismertetett kutatási módszer elsődleges két jelenség mérését teszi lehetővé. Az egyik a nyelvi alapú diszkrimináció, a másik a nyelvi előítéletesség, nyelvi attitűd. A kutatás szempontjából az előbbi feltárása és bizonyítása volt az elsődleges cél, az utóbbi azonban – mivel fontos szerepet tölt be a nyelvi diszkrimináció értelmezésében – szintén nagy hangsúlyt kapott.

A nyelvi alapú diszkrimináció elsősorban az egyes feleletekre (feleletimitációkra) adott osztályzatok által mérhető, bizonyítható. A bizonyítás során alapvetően két lehetséges eset következhet be: az egyik, hogy nincs jelen (vagy elhanyagolható) a nyelvi alapú diszkrimináció a magyartanárok értékelésében, míg a másik, hogy jelen van, méghozzá jelentős, statisztikailag is kimutatható mértékben.

Amennyiben az előbbi helyzet áll fenn, azaz a nyelvi alapú diszkrimináció nem jelentős vagy egyáltalán nincs jelen, akkor a tartalom lesz az fő értékelési szempont, az alapján fogják a feleleteket megítélni az adatközlők. Ezáltal a tartalmilag megegyező feleletekre adott osztályzatok, így azok átlagai is nagyjából azonosak lesznek, viszont a tartalmi szempontból eltérő feleletek megítélésében (szignifikáns) eltérés mutatkozik majd (különösen, mivel a kérdőívben külön lett hívva az adatközlők figyelmé, hogy tartalmilag értékeljék a feleleteket). Ha viszont a nyelvi diszkrimináció valóban meghatározó a magyartanárok és -jelöltek értékelésében, akkor a tartalmilag ekvivalens feleletekre adott osztályzatok és azok átlagai lépcsőzetesen fognak elrendeződni, mivel különbség lesz ugyanazon tartalmú feleletek megítélésében. Ez többféle mintázatot vehet fel, mivel azt nem tudjuk, hogy a nyelvhasználat és nyelvváltozat milyen súlyú az értékelésben, illetve hogy mennyiben függ mindez a tartalomtól. Mindenesetre, ha a tartalmilag ekvivalens feleletek átlagai jelentősen eltérnek egymástól, illetve ha a standard és kidolgozott, ám tartalmilag hiányos felelethez hasonló vagy rosszabb megítélés alá esik valamelyik tartalmilag teljes felelet, akkor nyelvi diszkriminációról beszélhetünk.

A kutatásban alkalmazott módszer eredeti változatát 2016-ban dolgoztam ki, majd ugyanebben az évben került sor a tesztelésére, a próbamérés (pilot study) elvégzésre. A 2016-os próbamérést követően a módszer több módosításon és finomításon esett át, ezután valósult meg a jelen dolgozat fő részét képező, nagymintás mérés 2017 és 2018 között. A legfőbb kutatást érintő kutatásmódszertani változtatások a következőkben foglalhatók össze (részletesen l. Jánk 2018b: 52–72):

- a 2016-os próbaméréshez képest immár nem két kislány, hanem két kisfiú „bújt” az ügynök szerepébe, azaz más nemű gyerekektől származott a hangfelvétel;
- hat helyett csupán öt hangfelvétel szerepelt az a 2017–2018-as mérésben, ennek oka, hogy a próbamérést követő megbeszéléseken a résztvevők jelezték, hogy fárasztó és unalmas ilyen nagyszámú feleletet értékelni (ez a korábbi eredményekben is megmutatkozott, l. Jánk 2018a);
- mivel a mérés négy országra terjedt ki, kidolgoztam az egyes országnak megfelelő kérdőívet az adott országnak megfelelő értékelési-osztályozási skálával, háttérkérdőívvel stb.;

- a próbamérésben használt alapszövegeknek csupán a kivonatát vagy vázlatát, azaz a tananyag lényegi információkat kapták meg a pedagógusok és a pedagógusjelöltek;
- a tananyagrészeket nemcsak vázlatos formában, hanem külön oldalon is szerepeltek a nagymintás mérésben;
- néhány állítást összevontam vagy módosítottam.

5. A kutatás eredményei. A nyelvi alapú diszkrimináció pedagógiai értékelésben betöltött szerepével kapcsolatos kutatásom két szakaszból állt a módszer kidolgozását követően. Az első szakaszban hallgatók körében végeztem próbamérést 2016-ban, amelynek tanulságait felhasználva finomítottam a kutatási módszert, így a 2017-es év végétől kezdődően egy újabb, immáron jóval nagyobb mintás mérésbe kezdtem, amely 2018 márciusában fejeződött be. Ezek legfőbb eredményeit összefoglaló jelleggel közlöm az alábbiakban.

5.1. A 2016-os próbamérés eredményei és tanulságai (részletesen I. Jánk 2018). A próbamérést 2016. október 26. és november 1. között végeztem a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Karának 50 pedagógiai (tanári, tanítói vagy óvopedagógusi) szakon tanuló hallgató bevonásával, ez előrevetítette a jelen dolgozat elsődleges tárgyát képező nagymintás mérés eredményeit. A kapott adatokból kimutathatóvá vált, hogy a nyelvi alapú diszkrimináció erőteljesen jelen van a pedagógiai értékelésben. A konkrét érdemjegyekre vonatkoztatva ez azt jelentette, hogy a pedagógusjelöltek 38%-a egy teljes érdemjeggyel rosszabbat adott a tanulóknak, pusztán azért, mert nem a standard nyelvváltozatnak és nem a kidolgozott nyelvhasználati módnak megfelelően beszéltek – hiába tudták tökéletesen az aktuális tananyagot. Ha pedig a tanuló a standard nyelvváltozatnak és a kidolgozott nyelvhasználatnak megfelelően felelt, 44%-a a pedagógusjelölteknek minimum egy jeggyel jobbat adott – attól függetlenül, hogy a tanuló több lényegi információt is kihagyott a feleletéből.

Ezeket az adatokat erősítették meg a feleletekre vonatkozó állítások értékelései is. Minden esetben – a tantárgy szeretetétől kezdve a tanuló szorgalmasságáig – a minden információt tartalmazó, de nem standard nyelvváltozatú és korlátozott nyelvhasználatú feleletet ítélték meg legkedvezőtlenebbül a pedagógusjelöltek. Viszont a standard nyelvváltozatban elhangzó feleleteket (vagy inkább feleleket) szinte minden esetben kedvezőbben ítélték meg annál, mint ahogy azt a felelet tartalma indokolta volna.

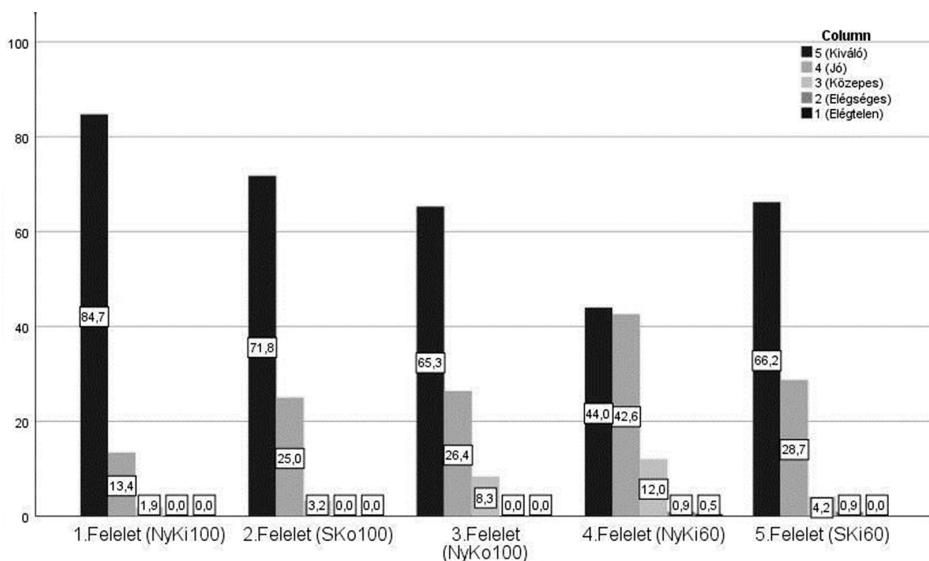
Annak ellenére, hogy az adatközlőknek ennél a vizsgálatnál lehetőségük volt a „nem tudom eldönteni” opciót választani a tanuló személyiségével kapcsolatos kérdéseknél, átlagban csupán a pedagógusjelöltek egynegyede élt ezzel egy-egy állítás kapcsán. Ezekben az esetekben is javarészt a nem standard feleleteknél jelölték be ezt az opciót, és legkevésbé a standard minden információt tartalmazó feleletnél. Mindebből következik, hogy a pedagógusjelöltek többsége úgy véli, hogy egy mindössze egy percig tartó feleletből képes megállapítani az adott tanuló egyes tanulással kapcsolatos személyiségjegyeit (pl. jó gondolkodású, jó magaviseletű, szorgalmas, érti a nyelvtant).

5.2. A magyarországi mérés eredményei. A 2017–2018-as nagymintás mérés magyarországi részmintájában 216 pedagógus és pedagógusjelölt szerepelt, közel azonos számban képviseltetve magát. A háttérkérdőívben összesen nyolc háttérváltozó szerepelt, az ismert szociológiai változókon (pl. nem, korcsoport, lakhely) kívül néhány egyéb változó (pl. a pályán töltött aktív évek száma vagy az iskola típusa) lekérdezése is megtörtént. A minta egyedül a nemek szerinti megoszlás szerint nevezhető többnyire homogénnek: a többség, azaz 90%-a az adatközlőknek (a korábbi statisztikai adatoknak megfelelően) nő volt.

A korosztályt illetően megállapítható, hogy a minta nagyobbik része, 61,1 százaléka 30–65 év közötti volt, az ennél fiatalabb korcsoport 37 százalékban képviseltette magát (65 év felettek aránya csupán 1,85% volt). Ezzel összhangban a minta nagyobbik része (54,6%) a tapasztalt pedagógus kategóriába tartozott (azaz a pályán töltött évek száma náluk meghaladta az öt évet). A kezdő pedagógusok (akik öt évnél kevesebb tanítási tapasztalattal rendelkeztek) a minta 16,2 százalékát tették ki, míg a pedagógusjelöltek a minta 29,2 százalékát.

Az megkérdezettek javarészt városban, elsősorban Pest megyéből (31%) származtak a lakóhelyüket illetően, illetve többen Baranya (11,6%), Csongrád (9,3%) vagy Hajdú-Bihar megyéből (6,9%). A legtöbben a fővárosban (17,1%), valamint kis- (17,1%), közép- (16,7%) és nagyvárosban (14,8%) tanítottak a vizsgálat ideje alatt, ebből 44,4 százalék általános iskolában, alsó és/vagy felső tagozaton, 19,6% középiskolában. A nem tanítók aránya 26,9% volt.

A különböző feleletekre adott osztályzatokból, azok indoklásából, illetve az azokhoz kapcsolódó állítások értékeléséből egyértelműen kimutatható, hogy

1. ábra. Osztályzatok megoszlása az egyes feleletekhez tartozóan a magyarországi részmintában

a nyelvi előítéletesség és a nyelvi alapú diszkrimináció erőteljesen jelen van a pedagógiai értékelésben. Az egyes feleletekre adott osztályzatok eloszlása az első ábra szerint alakult a magyarországi részmintában. A jelölések magyarázata a következő: S = standard nyelvváltozat, Ny = nyelvjárás; Ko = korlátozott nyelvhasználat, Ki = kidolgozott nyelvhasználat; 100 = tartalmilag hibátlan (100%-os); 60 = tartalmilag hiányos, lényegi információk 60%-át tartalmazó.

A magyartanárok és magyartanár-jelöltek által adott jegyekből, illetve azok átlagából egzakt módon bizonyíthatóvá vált, hogy a nyelvjárás vagy a korlátozott nyelvhasználati mód jelenléte (ez utóbbi valamivel erőteljesebben) eredendően hátrányt jelent a tanulónak az ismeretek számonkérésnél, még akkor is, ha teljes mértékben felkészül, és ezt be is bizonyítja a tanár számára. Ahogy az ábrából leolvasható, folyamatos csökkenés mutatkozik a legmagasabb érték, azaz a legjobb érdemjegy (ötös) arányában, egészen az utolsó feleletig, ahol ez az érték ismét magas. Ez alapján feltételezhetjük, hogy a 3 független változó mentén kialakított feleletek érdemjeggyel történő minősítésében szignifikáns különbség van. Ezt a statisztikai eredmények is igazolják: az összetartozó mintás varianciaanalízis alapján a nullhipotézis elvethető ($p < 0,001$; Wilk's $\Lambda = 0,009$; $N_2 = 0,991$), illetve a páronkénti összehasonlító elemzés értelmében szignifikáns a különbség ($p < 0,05$ $df = 4$) az egyes osztályzatok és azok átlagaira nézve, kivéve: az 5. (SKi60) és 2. (SKo100) felelet ($p = 0,117$; $MD^4 = -0,083$), illetve az 5. (SKi60) és 3. (NyKo100) felelet között ($p = 0,596$ $MD = 0,032$) – itt a különbség nem szignifikáns.

Mindez azt jelenti, hogy a tartalmi (tehát a 60% és 100% információtartalmú feleletcsoportban) szempontból összetartozó feleletek esetében egyértelműen kimutatható a nyelvi alapú diszkrimináció, ha pedig a különböző információtartalmú feleleteket nézzük, akkor ez szintén igaz, különösen az ötödik felelet esetében, amely a 2. és a 3. felelettel összevetve nem mutat szignifikáns különbséget (míg a 4. felelettel igen, pedig tartalmi szempontból azzal ekvivalens).

Ez a teljes magyarországi mintában a következőképp jelenik meg. Az első (NYKi100) felelet esetében az adatközlők 15,3%-a, azaz 33 személy gondolta úgy, hogy a tanuló felelete nem éri el az ötös szintet, míg a másodiknál (SKo100) ugyanez az arány már 28,2% volt, vagyis 61 ember adott egy jeggyel rosszabbat, mint ami indokolt lett volna. Az előbbi minősítő értékelés 29 jó (13,4%) és 3 közepes (1,9%), míg az utóbbi 57 jó (25%) és 7 (3,2%) közepes érdemjegyből tevődött össze. A másik oldalról nézve: a pedagógusok és pedagógusjelöltek 84,7%-a, a második feleletnél 71,8%-a megfelelően osztályozott, nyelviileg nem diszkriminálta a tanulót.

A harmadik (NyKo100) felelet az előbbi kettőnél is kedvezőtlenebb megítélés alá esett, ugyanis 34,7%, tehát 75 adatközlő értékelte ötösnél rosszabbra a felelet, ami a mintában szereplő pedagógusok és pedagógusjelöltek valamivel több mint egyharmada. Ezen 75 adatközlőből 57-en (26,4%) jóra, míg 18-an (8,3%) közepesre osztályozták a tanulót. Ez alapján a nyelvi diszkrimináció ebben

⁴ A páronkénti átlagok közötti különbséget (Mean Difference) jelöli, az elsőként említett tag felől nézve, azaz a mínusz előjel azt jelenti, hogy a pár első tagját kedvezőtlenebbül ítélték meg, mint a másodikat.

az esetben volt a legerőteljesebb, szignifikánsan ($p < 0,05$) magasabb, mint az első felelet értékelésénél.

Összegezve tehát a teljes feleletekre vonatkozó tanulságokat elmondható, hogy az első két esetben 15,3% és 28,2%, a harmadiknál pedig 34,7% azon pedagógusjelöltek és pedagógusok aránya, akik diszkriminálnak nyelvileg. Vagyis a tanulót nem az elsajátított tudása, hanem általa használt nyelvváltozat és/vagy nyelvhasználat alapján értékeli. Amennyiben pedig a nyelvváltozati és a nyelvhasználati hátrány együttesen jelenik meg a gyermeknél, akkor a nyelvi diszkrimináció mértéke még nagyobb és intenzívebb. Az osztályzatok átlaga és eloszlása alapján nagyjából pont akkora, mint amekkora az előnye annak a tanulónak, aki standard nyelvváltozatban és kidolgozott nyelvhasználati módban beszél. Ez utóbbi gyermek ugyanis képes a hiányosságait elfedni a magyartanárok és -jelöltek kétharmada előtt, míg az előbbi – a tárgyi tudás szempontjából hibátlan felelete ellenére – az érintettek több mint egyharmadától minimum egy jeggyel rosszabbat kap.

Az indoklások és az egyes állításokhoz tartozó eredmények ugyanezt erősítik meg. Ez utóbbiakat alapvetően két csoportra oszthatjuk: a tanuló konkrét feleletére vonatkozó, illetve magára a tanulóra vonatkozó állításokra. Az előbbi esetben egy ötfokú skálán történt az értékelés, míg az utóbbinál egy négyfokún, amely kiegészült a korábban említett „nem tudom eldönteni” lehetőséggel. Ez azért csak a tanulóval kapcsolatos állításokra volt érvényes, mert szemben a konkrét feleletre vonatkozó állításokkal, ezekhez a felelet nem nyújt semmiféle következtetési alapot; nem lehet eldönteni egy kevesebb mint egyperces felelet alapján, hogy az a gyermek mennyire szereti vagy érti a nyelvtant, ahogy azt sem, hogy mennyire jó magaviseletű. Ennek ellenére az állítások többségénél a pedagógusok nagyobbik része úgy vélte, hogy képes megállapítani egy egy percnél rövidebb hanganyagból ilyen dolgokat is.

A konkrét feleletre vonatkozó állításoknál a leglényegesebb eredmények a következők voltak (a teljesség igénye nélkül). Az adatközlők közel fele egyáltalán nem észleli a tartalmi hiányosságokat, ha a tanuló standard nyelvváltozatban és kidolgozott nyelvhasználattal mondja el a tananyagot. Ha viszont a standard nyelvváltozat nem párosul kidolgozott nyelvhasználattal, akkor ez már csupán 30,1%-ra igaz. Amennyiben pedig a tanuló nyelvjárásban és korlátozott nyelvhasználattal beszélt, akkor 41,7% volt azon magyartanárok és -jelöltek aránya, akik úgy gondolták, hogy tartalmi hiányosságokat tartalmazott a felelet – hiába tudott minden az adott tananyagból a tanuló.

A pedagógusok és pedagógusjelöltek a nyelvjárásban beszélő gyerekek esetében a legkevésbé biztosak abban, hogy tanulók értették is, amiről beszéltek. A standard nyelvváltozatban beszélő gyerekeknél viszont az ellenkezője igaz, attól függetlenül, hogy mennyit tartalmazott a releváns információk közül a felelet. Továbbá, ha a standard nyelvváltozathoz még kidolgozott nyelvhasználat is társul, akkor feltételezik a tanulóról leginkább, hogy értette az anyagot.

A tanulóra vonatkozó állítások tekintetében sem jobb a helyzet, a kutatás eredményei alapján a nyelvi előítéletesség összességében igen erőteljes és jelentős. A hatból három állítás esetében a „nem tudom eldönteni” opció aránya 40%

és 60% közé esett, míg a másik három állításnál 20% és 35% közé. Ez azt jelenti, hogy az esetek többségében a pedagógusok és pedagógusjelöltek hajlamosak arra, hogy nyelvi alapon hozzanak meg ítéleteket olyan személyes tulajdonságokra nézve, amelyeknek a nyelvi tényezők valójában nem képezik a fundamentumát. A vizsgálatban részt vevő tanárok fele, egyes állításoknál akár háromnegyede azt feltételezte, hogy képes következtetéseket levonni olyan tulajdonságokra nézve is, mint például a tanuló szorgalma vagy magatartása.

Tehát a nyelvi előítéletesség, a negatív nyelvi attitűd a nyelvjárási és a korlátozott nyelvhasználat mentén egyaránt megmutatkozik. Nem volt olyan tulajdonság, személyiségjeggy, amelynél az adatközlők ne a standard nyelvváltozatban és kidolgozott nyelvhasználattal felelő diákokat ítélték volna meg a legkedvezőbben. A magaviselettől kezdve egészen a szorgalomig minden esetben a standard nyelvváltozat és a kidolgozott nyelvhasználat magas presztízse érvényesült. Ennek ellenpontja pedig, hogy a nyelvjárási és korlátozott nyelvhasználatban felelő tanuló szinte mindenben a legkedvezőtlenebb megítélés alá esett.

Az előzőekben említett jelenségek az összes többi részmintánál is jelentkeztek, hol erőteljesebben (I. szlovákiai részminta), hol szinte teljesen azonos módon (I. romániai részminta). Ebből és a terjedelmi korlátokból kifolyólag ezen részminták eredményeit, tanulságait csupán összefoglaló jelleggel ismertetem a következőkben.

5.3. A szlovákiai mérés eredményei. A 2017–2018-as nagymintás mérés szlovákiai változatában 128 pedagógus és pedagógusjelölt vett részt. A kapott adatok itt is azt bizonyítják, hogy – a magyarországi mintánál nagyobb mértékben – erőteljesen jelen van a nyelvi alapú diszkrimináció, ehhez pedig jelentős nyelvi előítéletesség is társul. Az első feleletnél 16,4%, a másodiknál 30,5%, míg a harmadiknál 43% volt azon magyartanárok és -tanárjelöltek aránya, akik diszkrimináltak nyelvíleg. A hiányos feleletek esetében az negyedik feleletnél 51,6%, míg az ötödiknél 78,1% volt azoknak az aránya, akik minimum egy jeggyel jobbat adtak a tartalmi hiányosságok ellenére.

A feleletekre adott osztályzatok azt mutatják, hogy a tanuló értékelésénél nem az adott felelet tartalma, a számon kért tárgyi tudás a meghatározó, hanem sokkal inkább az a nyelvváltozat és nyelvhasználat, amellyel a gyermek rendelkezik. Hátrány jelent, ha a nyelvhasználat nem kidolgozott, ahogy az is, ha a nyelvváltozata nem standard, ha pedig mind a kettő fennáll, akkor a legnagyobb a hátránya. Ugyanennek a fordítottja is igaz: ha a gyermek nyelvhasználat kidolgozott vagy a nyelvváltozata a standard, előnybe kerül, mindkettő esetén különösen nagy mértékben.

Az sem elhanyagolható tény, hogy nem volt olyan tanulóra vonatkozó állítás, amelynél a gyakorló és majdani magyartanárok ne a standard nyelvváltozatban és kidolgozott nyelvhasználatban történő felelést ítélték volna meg a legkedvezőbben. Minden tulajdonság szempontjából – a tantárgy szeretetétől a tanuló szorgalmáig – ez eredményezte a legjobb értékelést, míg a nyelvjárási és a korlátozott nyelvhasználat a legrosszabbat. Mindezt úgy, hogy volt lehetőség a „nem tudom eldönteni” opciót választani, amivel átlagosan háromból csupán egy, de legjobb esetben is csak minden második adatközlő élt.

5.4. A romániai mérés eredményei. A 2017–2018-as nagymintás mérés romániai változatában összesen 108 magyar nyelvtant tanító pedagógus vett részt. Az eredmények ennél a mérésénél itt is azt bizonyítják, hogy a nyelvi alapú diszkrimináció, illetve az ehhez társuló nyelvi előítéletesség nagymértékben meghatározza a magyartanárok pedagógiai értékelését. A teljes feleletek közül az első esetében 17,6%, a másodiknál 28,7%, míg a harmadiknál 49,1% a magyartanárok közül az, aki legalább egy érdemjeggyel rosszabbat adott a tanulónak, mint amit a tudása szerint érdemelt volna. A hiányos feleletek esetében szintén fennállt a nyelvi diszkrimináció, ám a másik véglet, az előnyös megkülönböztetés: a negyedik feleletet 21,3%-a, az utolsó feleletet 50,9%-a a pedagógusoknak minimum egy jeggyel jobbra értékelte, mint amit azok tartalma indokolt volna.

A feleletekre adott osztályzatok alapján megállapítható, hogy a tanuló minősítő értékelésénél a felelet tartalma kevésbé fontos, mint az a nyelvváltozat és nyelvhasználat, amellyel a gyermek beszél és felel. A nyelvváltozat és a nyelvhasználat előnyök és hátrányok forrása lehet egyaránt: ha standard a nyelvváltozat és/vagy kidolgozott a nyelvhasználat, akkor előnyös a megkülönböztetés, viszont ha nyelvjárás és/vagy korlátozott a nyelvhasználat, akkor hátrányos. A leginkább akkor, ha a „vagy” kötőszó helyére az „és” szót tesszük, ugyanis a kettő együttes jelenléte indukálja a legnagyobb mértékű hátrány/előnyt.

Az osztályzatok indoklásai ugyanezt támasztják alá. Egyrészt megerősítik azt a tézist, hogy a feleltetés rendkívül szubjektív értékelési módszer, másrészt ennek egyik okára világítanak rá. Arra, hogy a felelésnél a tárgyi tudás mérése helyett sokkal inkább a nyelvhasználat és használt nyelvváltozat mérése történik.

A tanuló feleltével és a tanulóval kapcsolatos állítások értékelése a romániai mintában is a nyelvi előítéletesség erőteljes jelenlétére világítanak rá, bár ez valamivel enyhébb, mint a szlovákiai, és hasonló, mint a magyarországi mintában tapasztaltak.

5.5. Az ukrain mérés eredményei. Az utolsó ország, amelynek gyakorló és majdani magyartanárai bekapcsolódtak a 2017/2018-as nagymintás mérésbe. Ebben a részmintában az előző háromhoz képest szerényebb számú adatközlő szerepelt, összesen 50 fő.

Akárcsak a korábbi három mintánál, úgy a kárpátaljaiaknál is egyértelműen kijelenthető, hogy a nyelvi diszkrimináció markánsan jelen van a pedagógiai értékelésben. Ez azt jelenti, hogy – az ország osztályozási sajátosságait figyelembe véve, még a 12–9 érdemjegyeket összesítve is – az első feleletnél minimum 10%, a másodiknál minimum 14%, míg a harmadiknál legalább 50% a pedagógusok közül kedvezőtlenebbül értékelte a tanulót, mint amit a tudásszintje megkívánt volna. Ezzel párhuzamosan a negyedik feleletet 46%, míg az utolsó, ötödik feleletet 70% kedvezőbben értékelte annál, ami a gyermek tényleges tudásának megfelelt volna. A nyelvjárás és korlátozott nyelvhasználatú felelet sokkal kedvezőtlenebb megítélés alá estek, mint ami indokolt lett volna (a többihez és a tartalmi elemekhez viszonyítva is), míg a standard nyelvváltozatú és kidolgozott nyelvhasználatú feleletnél ennek ellenkezője állt fenn. Vagyis a tanuló nyelvhasználat és nyelvváltozata legalább annyira fontos volt, mint a tartalma a feleletnek.

Az osztályzatok indoklásai ugyanezt támasztották alá, mivel bebizonyosodott, hogy a felelésnél a tárgyi tudás helyett sokkal inkább a nyelvhasználat és a nyelvváltozat mérése és értékelése történik. A nyelvi előítéletesség a nyelvjárási és a korlátozott nyelvhasználat irányába minden szempontból megmutatkozott, még az információk tanári észlelésénél, értékelésénél is.

A tanuló feleltével és a tanulóval kapcsolatos állítások értékelése a kárpát-aljai mintában is a nyelvi előítéletesség erőteljes jelenlétét igazolták. Minden tulajdonság szempontjából – a tantárgy szeretetétől a tanuló értelmi képességéig – ez eredményezte a legjobb értékelést, ha a tanuló standardban és kidolgozott nyelvhasználatával kommunikált, míg legrosszabbat, ha nyelvjárásban és korlátozott nyelvhasználatával. Hiába volt lehetőség a „nem tudom eldönteni” opciót választani.

6. Összegzés, tanulságok. Kutatásom célja a nyelvi diszkrimináció feltárása és bizonyítása volt, amelyet egy általam erre a célra kidolgozott módszer segítségével valósítottam meg. A 2016-os próbamérés és a 2017–2018-as nagymintás mérés, amelyben összesen több mint 550 leendő és gyakorló magyartanár vett részt, egyértelműen alátámasztotta, hogy a nyelvi diszkrimináció nagymértékben jelen van a pedagógiai értékelésben. A különböző tartalmú, nyelvváltozatú és nyelvhasználatú feleletek közül azokat ítélték meg a legkedvezőbben, amelyek standardban és/vagy kidolgozott nyelvhasználatával elmondottak voltak. A nyelvjárás és a korlátozott nyelvhasználat viszont mindig kedvezőtlen értékelést vont maga után, annak ellenére, hogy a felelet tartalmilag hibátlannak minősült.

Az osztályzatok átlagaiban ez akár egy teljes érdemjegynyi eltérést jelentett egyazon tartalmú feleleteknél. Ezen különbségek minden mintánál statisztikailag szignifikánsak voltak, vagyis a nyelvi diszkrimináció ténye bizonyított.

A fentiekkel ellentétben nem volt szignifikáns különbség a nyelvjárási, korlátozott nyelvhasználatú, ám minden lényegi információt tartalmazó felelet és a standard, kidolgozott nyelvhasználatú, de hiányos felelet értékelése között. Ez azért lehetséges, mert az utóbbi diák nyelvi előnye kettős, akárcsak az előbbi nyelvi hátránya, ami mindkét esetben a tárgyi tudás háttérbe szorulását vonja maga után.

Ugyanígy a nyelvi diszkriminációval szorosan összefüggő nyelvi előítéletesség is bizonyítottan jelen volt a pedagógusoknál és pedagógusjelölteknél, ezt a különféle állításokhoz kapcsolódó értékelések alátámasztják. Itt hiába lehetett a „nem tudom eldönteni” opciót választani: általánosan jellemző volt, hogy ezzel az adatközlők kisebbik része élt. A nagyobbik részük ítéleteket hozott, még olyan állítások kapcsán is, amelyek a tanuló gondolkodására vagy tantárgyhoz való viszonyára vonatkoztak. Ennél a résznél még erőteljesebben jelentkezett a standard nyelvváltozat és a kidolgozott nyelvhasználat meghatározó jellege a pedagógiai értékelésben, ugyanis szinte mindenben az ilyen nyelvi jellemzőkkel bíró feleletek érték el a legkedvezőbb megítélést.

Tehát összességében a nyelvi diszkrimináció a pedagógiai értelemben vett Máté-effektus jelenségével írható le: akinek több van, annak még több lesz, akinek kevés, annak még kevesebb. Minél nagyobb nyelvi hátrányból indul a tanuló, annál kisebb az esélye arra, hogy az iskolában sikeres legyen. Ezzel együtt minél

nagyobb a nyelvi előnye a diáknak, annál könnyebben tud érvényesülni az iskolai éve alatt – legalábbis, ha a feleltetés mérési-értékelési gyakorlatát vesszük alapul.

A fentiek alapján határozottan kijelenthető, hogy a nyelvi alapú diszkrimináció – mind az előnyös, mind a hátrányos nyelvi megkülönböztetést beleértve – rendkívül meghatározó a magyartanárok és magyartanárjelöltek értékelésében Magyarországon ugyanúgy, mint a határon túli területeken. Fontos azonban leszögezni azt is, hogy a pedagógusok többsége jó eséllyel nincs tudatában annak, hogy nyelvi alapon diszkriminál. Nem tudják, hogy a nyelvi markerek, sajátosságok alapján ítélik meg a tanulót olyan helyzetekben is, amikor nem a nyelvhasználatot vagy a standardnak való megfelelést kívánják mérni és értékelni, ahogy valószínűleg azzal sincsenek tisztában, hogy ez a fajta értékelési eljárás miért jelent hatalmas problémát oktatási és társadalmi szinten egyaránt.

Az eredmények arra engednek következtetni, hogy az iskolai eredményesség szempontjából a nyelvhasználat és a nyelvváltozat kulcsfontosságú. Hiába tesz meg ugyanis a gyermek mindent a lehetőségeihez mérten, hiába tanul és készül fel teljes mértékben, a magyartanárok egy jelentős része nem ez alapján fogja értékelni.

Ennek egyik valószínűsíthető következménye, hogy előbb-utóbb egyfajta tanult tehetetlenség (vö. Seligman 1972) alakul ki a tanulóban, azaz idővel nem fog erőfeszítéseket tenni annak érdekében, hogy eredményesebb legyen, hiszen azt tapasztalja, hogy minden próbálkozása ellenére igazságtalan, nem az erőfeszítéseinek megfelelő értékelésben részesül. A Pygmalion-effektus, vagyis az önbeteljesítő jóslat fog érvényesülni: a gyermek végül azonosul a szereppel, amely a pedagógus (és a társadalom) előzetes elvárásának, feltételezésének megfelel. Azzal a nyelvi előítélten alapuló előfeltevéssel, hogy minél inkább a standard nyelvváltozatnak és a kidolgozott nyelvhasználatnak megfelelően beszél valaki, annál nagyobb a tudása, annál jobb, felkészültebb, tehetségesebb tanuló, míg minél kevésbé közelít a standard nyelvváltozathoz és a kidolgozott nyelvhasználatához a beszéde, annál gyengébb képességű, alacsonyabb tudásszinttel rendelkező stb. Ennek végkifejlete pedig, hogy nagyon sok tehetséges tanulót már nagyon korán elveszítünk, ami nem csak az érintett gyermek szempontjából óriási probléma és hiba, hanem a társadalom egészére nézve is.

Habár a kutatási eredmények egyelőre nem terjednek ki más tantárgyakat tanító pedagógusokra, jó okunk van feltételezni, hogy a jelenség az ő értékelési gyakorlatukban is megmutatkozik. Ha pedig így van, akkor az a fentiekben felvázolt hatás még nagyobb szereppel bír az iskolai sikeresség/sikertelenség tekintetében.

SZAKIRODALOM

- Bernstein, Basil 1971. *Class, codes and control. Volume I.: Theoretical Studies Towards a Sociology of Language*. Routledge and Kegan Paul, London – New York.
- Bernstein, Basil 1977. *Class, codes and control. Volume III.: Towards a Theory of Educational Transmissions*. Routledge and Kegan Paul, London – New York.
- Bradley, Robert H – Corwyn, Robert F. 2002. Socioeconomic Status and Child Development. *Annual Review of Psychology* 53: 371–99.

- Davies, A. Winifred 2006. Normbewusstsein, Normkenntnis und Normtoleranz von Deutschlehrkräften. In: Neuland, Eva (ed.): *Variation im heutigen Deutsch: Perspektiven für den Sprachunterricht*. Peter Lang, Frankfurt, 483–91.
- Collins, James 2009. “Social Reproduction in Classrooms and Schools”. *Annual Review of Anthropology* 38: 33–48.
- Derdák Tibor – Varga Aranka 2008. *Az iskola nyelvezete – idegen nyelv*. [URL: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00025/pdf/07.pdf> – 2018. április 16.]
- Garvin, Paul 1993/1998. A nyelvi sztenderdizáció. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.): *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Universitas, Budapest, 87–99.
- Gal, Susan. 2006. Contradictions of standard language in Europe: Implications for the study of practices and publics. *Social Anthropology* 14(2):163–81.
- Jánk István 2017. Nyelvi hátrány és diszkrimináció az iskolában. A nyelvi szocializáció jelentősége a tanuló értékelésében. *Szociológiai Szemle* 27/3: 27–47.
- Jánk István 2018a. A nyelvi alapú diszkrimináció vizsgálatának módszertani korlátai és lehetőségei. *Magyar Nyelvőr* 142: 150–69.
- Jánk István 2018b. *Nyelvi diszkrimináció és nyelvi előítéletesség a pedagógiai értékelésben – négy ország gyakorló és leendő magyartanárainak körében végzett kutatás eredményei*. [Disszertációs munka]. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Kiss Jenő 1999. Az anyanyelvoktatás, a nyelvjárássok és a nyelvjárási háttérű iskolások. *Magyar Nyelvőr* 123: 373–81.
- Kožík Diana 2004. A nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdvizsgálatok a szlovákiai magyar pedagógusok néhány csoportjában. In: Lanstyák István – Menyhárt József (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről II*. Kalligram, Pozsony, 93–124.
- M. Nádasi Mária 2002. Nyelvi hátrány és iskola. *Iskolakultúra* 6/7: 84–93.
- Macha, Jürgen 1995. Regionalsprachlichkeit und Korrektur in der Grundschule. *Der Deutschunterricht* 47: 78–83.
- Pap Mária – Pléh Csaba 1972. A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság* 2: 52–58.
- Rási Szilvia 2018. Nyelvjárási attitűdvizsgálat egy határ menti településen. *ACTA Universitatis, Sectio Linguistica Hungarica*, LXIV: 79–87.
- Réger Zita 1990. *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Teleki László Alapítvány, Kisebbségi Adattár VIII., Budapest.
- Skutnabb-Kangas, Tove 2000. *Linguistic Genocide in Education, or Worldwide Diversity and Human-Rights? Lawrence Erlbaum, Mahwah, NJ*.
- Szabó Tamás Péter 2012. „Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos”. *A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében*. Gramma, Dunaszerdahely.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. A magyar standard helyzete. In: Uő (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest, 222–38.
- Wiese, Heike – Katharina Mayr – Philipp Krämer – Patric Seeger. 2015. Changing teachers’ attitudes towards linguistic diversity: effects of an anti-bias programme. *International Journal of Applied Linguistics* 27: 198–220.
- Zoller Melinda 2013: *Hátrányos helyzetű tanulók iskolai nehézségei nyelvi szocializációjuk tükrében*. [URL: <http://rmpsz.ro/uploaded/tiny/files/magiszter/2013/nyar/9.pdf> – 2018. november 11.]

Jánk István
egyetemi tanársegéd
Eszterházy Károly Egyetem

SUMMARY

Jánk, István

Linguistic discrimination among practising Hungarian teachers and teacher trainees of four countries in the Carpathian Basin

The aim of our research was to explore and prove linguistic discrimination. The research has been conducted by a method drawn up by us with more than 550 Hungarian teachers and teacher trainees. The pilot test and the large-scale research clearly supported the fact that linguistic discrimination is largely present in pedagogical evaluation. Oral performances have been recorded that differed in content, in language variety and in language use. Oral performances delivered in the standard variety and/or in elaborated language use were favoured. However, oral productions performed in dialect and restricted language use – despite the fact that the content was correct – resulted in unfavourable evaluation. Comparing oral productions with the same content but different language variety meant even one grade difference in the mean of grades. These differences were statistically significant for each sample, so the fact of linguistic discrimination is proved.

Keywords: linguistic discrimination, linguistic bias, linguistic disadvantages, linguisticism, pedagogical evaluation, Hungarian teachers.

**Dayka Gábor *Grammatikai feljegyzések* című,
kéziratban fennmaradt, magyar nyelvű, nyelvészeti jellegű írásáról**

1. Bevezetés. Dayka Gáborban, a 18. század végi sajátos hangú költőben igen korán megmutatkoztak tudományos, közelebbről a nyelv kérdései, a nyelvtudomány iránt érdeklődő ambíciói. Mint egy korábbi tanulmányomban (Szathmári 2016) részletesebben kifejtettem, mindezt csak erősítette Daykának az akkori gimnáziumi magyar nyelvi oktatásban való részvétele, továbbá számos idegen nyelvnek korai, a nyelvtan felől is megalapozott ismerete, valamint a kedves pártfogója, Kazinczy által kezdettől fogva szorgalmazott fordításnak az elméleti kérdéseivel való foglalkozás. Ezek együttesen vezették el Daykát külföldi és magyar grammatikák tanulmányozásához, illetve a nyelv lényegéről, a grammatika rendszerezéséről való töprengéshez, elmélyült gondolkodáshoz, majd megfelelő nyelvtani jegyzetek két – gimnáziumba szánt, de valójában annál többet jelentő – grammatikának a megírásához. Nyilván azért nem jelentethetett meg több munkát, mert – mint ismeretes – mindössze huszonnyolc évnyi élet adatott számára.

Daykának négy kéziratos nyelvtani, nyelvészeti jellegű írása maradt fenn. Ezeket a Dayka-kutatáshoz alapot nyújtó Dayka Gábor összes művei című, a Régi Magyar Költők Tára sorozatban megjelent kötet (a továbbiakban így rövidítem: DGÖM) szerint – a tisztán látás érdekében – felsorolom, jöllehet már korábban is utaltam rájuk: „Grammatikák és grammatikai jegyzetek: 1. Magyar nyelvű grammatikai tárgyú írások: a) Aorthographia és b) Grammatikai feljegyzések. 2. Pro ludium in Institutiones Linguae Hungaricae. – 3. Ternio Grammaticae Hungaricae 1794” (DGÖM 7).

Dayka Gábor nyelvészeti munkásságát akarván – a nyelvtudomány-történet kereteiben – bemutatni és mérlegre tenni, sorra veszem az egyes említett írásokat. Mégpedig a DGÖM-ben jelzett sorrendben, mert – bár Dayka munkáinak se a pontos keletkezési idejét, se elkészülésük sorrendjét nem lehetett bizonyítottan megállapítani – ez az eljárása látszott logikusnak. Elsőként tehát nemrég megjelent tanulmányomban az *Aorthographia* címet kapott írást vettem vizsgálat alá (Szathmári 2018: 125–35). Röviden összefoglalva, Daykának ez a dolgozata – amelyben az egyhangúságon belül az *e* hang és más idevágó jelenségek helyettesíthetőségének lehetőségeit kutatta – alapjaiban sikertelen vállalkozásnak bizonyult. Ehhez járult hozzá, hogy már e téma sem tartozott az érdeklődést keltők közé; továbbá az, hogy Dayka valójában irreális választ adott alapvető kérdésekre; hogy a dolgozathból hiányzott a logikusan végiggondolt felépítés és rendszerezettség; valamint hogy többször zavaros vagy szinte érthetetlen lett a fogalmazás. De – mint tanulmányomban igyekeztem igazolni (i. m. 131–2) – Dayka írásának volt azért pozitív vonása is: arról a szerző feltétlen bizonyosságot tett, hogy immár

véglegesen a nyelvi vizsgálatok, a nyelvészet felé fordult, és hogy ebben a dolgozatában már bizonyos jártasságot is mutatott. Végül már itt hangsúlyozom, hogy a szerzőnek másik fennmaradt magyar nyelvű dolgozata, a „Grammatikai feljegyzések” mind tárgyában, mind kidolgozásában, mind rendszerezettségében, mind pedig megfogalmazásában tudományos igényű, „valóságos” nyelvészeti jellegű írásnak tekinthető.

2.1. Mielőtt Dayka e munkájának bemutatásához kezdenék, ismét utalnom kell, legalább összefoglalóan, a DGÖM fő sajtóságaira, mivel ezúttal is többször támaszkodom rá. A DGÖM egyébként – amelynek gondos sajtó alá rendezői: Balogh Piroska, Bódi Katalin, Szépe Beáta és Tasi Réka – tartalmazza a szerzőnek eredeti szövegein kívül – ha idegen nyelvűek – azok fordítását is, továbbá minden szöveg után a széles körű rálátással megírt jegyzeteket, amelyek megemlékeznek a kéziratról, az illető szöveg megjelenéséről, valamint közölnek szövegkritikát, és „Magyarázatok” címen tárgyalják az illető mű keletkezés- és fogadástörténetét, végül közölnek számos fogalmat, jelenséget megvilágító megjegyzést. Megemlítem még, hogy a filológusi feldolgozást a lehetséges teljességre, a rendszerességre, a logikus felépítésre, a pontosságra, valamint a világos megfogalmazásra való törekvés jellemzi (l. részletesebben DGÖM 64–9).

2.2. Dayka Gábornak a [„Grammatikai feljegyzések”] című, kéziratban fennmaradt magyar nyelvű és nyelvészeti irányultságú írását a DGÖM a 233–43. lapon tette közzé (a hozzákapcsolódó jegyzeteket l. uo. 603–4). Mint látható, ennek az írásnak a címe is kapcsolószerű jelben szerepel, ami azt jelenti, hogy – Dayka *Aorthographia* címdolgozatához hasonlóan (l. Szathmári 2018: 126) – nem eredeti. A most tárgyalandó Dayka-tanulmány *Grammatikai feljegyzések* címe minden bizonnyal a kötet sajtó alá rendezőitől származik. Első kérdésünk az lehet, hogy az idézett cím mire utal, egyáltalán találó-e? Ez a cím tulajdonképpen reális, elfogadható. De az is igaz, hogy túl általános. Ennél közelebről meghatározható témáról szól Dayka írása. Esetünkben ugyanis például nem egy-egy nyelvi, nyelvtani jelenséggel, jelenségrészlettel kapcsolatos, esetleg ötletszerű megjegyzések, gondolatok felsorakoztatásával van dolgunk, hanem valójában egyetlen témának következetesen felépített – mondhatnánk: nyelvkönyvszerű – kifejtésével. Éppen ezért kissé degradálónak érezhetjük, hogy a sajtó alá rendezők „feljegyzések”-nek minősítik (l. DGÖM 603).

Felmerül viszont még egy, a fentiekkel összefüggő probléma: ez az írás vajon Dayka a nyelv kérdései, sőt a nyelvtudomány irányában igen korán megmutató ambícióinak kezdeti érvényesüléséhez köthető eredményeinek tekinthető-e, vagy több más tényező együttes hatására már nyelvkönyvszerű munkának, esetleg egyenesen nyelvkönyvnek készült? Azt hiszem, mindkét lehetőséget számba kell vennünk. Az utóbbi feltevés, a nyelvkönyvszerű írás szándéka mellett azonban erősebb érvek szólnak. Joggal utal tehát erre a GrFj. a magyarázatokban (a „Grammatikai feljegyzések” címet a továbbiakban így rövidítem: GrFj.). Az utalás így szól: „A szöveg, ahogy a 11. bekezdésben olvasható, magyar nyelvkönyvnek nevezze magát” (DGÖM 603). A 301–18. soraiban Dayka a „nyelvkönyv” lényegét

összefoglalta, és valójában ennek megfelelően építette fel a vizsgált írását. Mint később látni fogjuk, a GrFj.-et követő két, már többször említett grammatikájában lényegében szintén követte mindazt, amit a nyelvkönyv jellemzőiként megjelölt.

Hogy Daykának a nyelvészet felé irányuló tevékenységében a „nyelvkönyv-szerkesztés” már korán előtérbe kerülhetett, abban feltétlen közrejátszott erős elméleti érdeklődése. Érdekelték tudniillik kezdettől fogva az általános nyelvelméleti kérdések, a nyelv alapjai, felépítésének a rendszere és így tovább. A nyelvkönyvírást sugallhatta továbbá – mint első tanulmányomban kifejtettem (Szathmári 2016: 466–7) – az is, hogy Dayka igen korán számos klasszikus és élő idegen nyelvet elsajátított, és ez az elsajátítás mindig grammatikai megalapozottságú volt. Ez azt is jelenti, hogy ezek tanulása közben több grammatikát megismert, és hogy magyar nyelvészeti jellegű írásaiban – különösen egyes jelenségeket – össze is hasonlított. Térjünk vissza a Dayka írásának adott címhez. Úgy gondolom, az említett érvek alapján a dolgozata témájára is célzó címet is kaphatott volna. Magam egyébként effélékre gondoltam: „Kísérlet nyelvkönyv megszerkesztésére” vagy például „Nyelvkönyv-kezdemény”.

2.3. Lássuk a GrFj. **tárgyát**. Így írhatjuk körül: a nyelv lényegének, alapjainak, majd rendszerének nyelvkönyvszerű rövid bemutatása, a magyar nyelv sajátosságainak az előtérbe helyezésével, közben többszöri magyar nyelvi példák alkalmazásával. Egy kissé részletesebben: a dolgozat első részében Dayka – mindig a természetes nyelvhasználatból kiindulva, továbbá az általános nyelvelmélet tanulságait figyelembe véve – először a gondolat kifejezésének két formáját: a kiejtést (a hangos beszédet) és a helyes írást állítja vizsgálatának a középpontjába („orthophonie” és „orthographie”). Itt a hangok természetét mutatja be, a felmerülő problémákkal együtt. A dolgozat második részében – a nyelv alkotóelemeinek a nagyság szerinti sorrendjében – a hangok után a szótaggal, majd a szavakkal foglalkozik. Így jut el a nyelv feladatát megvalósító, vagyis a gondolat kifejezését lehetővé tevő propozícióhoz, valójában a mondathoz. A jelzett jelenségek vizsgálata során tér ki a legfontosabb szótani és szófajtani kérdésekre. (Vö. DGÖM 603.)

2.4. A következő kérdés: a GrFj. **mikor** és **hogyan**, milyen módon jöhetett létre? Ami a keletkezés idejét illeti, Daykának a pesti szemináriumban töltött ideje (1787–1790) vége felére vagy az utána következő évre – de semmiképpen sem a gimnáziumi oktatás elkezdésének az idejére – gondolhatunk.

A „hogyan” kérdésre adott válaszat újabb – már említett – kérdéssel kell kezdenem: egyáltalán mi indíthatta Daykát a GrFj. megírására? Előző dolgozatomban, többször szoltam a pesti szeminárium pezsdítő szellemi hatásáról. Aztán ne feledjük el, hogy Dayka – az itteni tanulmányai mellett – előadásokat tartott klerikus társainak a nyelvről, benne a magyar nyelvről; továbbá hogy grammatikai megalapozottságú idegennyelv-tanulási módszert alakított ki; valamint hogy idegen és magyar nyelvű szakmunkákat tanulmányozott, és kezdettől fogva megnyilvánultak ambíciói a nyelvtudomány művelése iránt. Ezek mind-mind sarkallhatták arra, hogy legalább nyelvkönyvszerű összefoglalás írásával próbálkozzék.

Egyébként a szerző arról nem szól dolgozatában, hogy milyen szakmunkákat tanulmányozott vagy éppen használt fel a GrFj. megírása közben. Név szerinti hivatkozással csak egy alkalommal – mondhatnánk: csak úgy odavetve – találkozunk. Amikor ugyanis a dolgozat első részében Dayka az írás (illetőleg olvasás) és a (hangos) beszéd szerepét tárgyalja, utal a nyelvtanulás kapcsán a hallás fontossága mellett az írás, a leírt formák külön szerepére: „Ha tehát valamely nyelvet szemmel ’s füllel tanulni akarunk, szükség hogy hallásból is tanuljunk szint annyiszor, mint a’ pusztá írásból, az utolsónak oka, mert a’ szem inkább segélyti emlékezetünket, mint a’ tsupa hallás” (297–9. s.; itt jegyzem meg, hogy a GrFj. szövegére való hivatkozáskor nem a Dayka által használt jelölésekkel – paragrafusjelzés, különböző számok, betűk stb. – élek, mivel azok pontatlanok, hanem – minden bizonnyal a sajtó alá rendezők által alkalmazott – sorszámozással; a „sor” szót „s.”-sel rövidítem). Majd Dayka az idézetet így folytatja: „Láss Homet” (uo. 219. s.). Tehát a pontos hivatkozás (az idézett mű címe, az idézett szövegrész helyének a megjelölése stb.) Daykánál ezúttal elmarad. Viszont Dayka itt olyan természetességgel, közvetlenséggel szól a tárgyalatról, hogy ebből arra következtethetünk: jól ismerhette a hivatkozott angol szerző munkásságát. És minden bizonnyal jogosan állapítja meg a sajtó alá rendező a következőket: „[Dayka] Valószínűleg [...] Home (1696–1783) *Elements of criticism* (I–III. London, 1762, Lipcse 1765) című munkájára utal” (DGÖM 603). Csak a teljesség kedvéért említtem meg, hogy Dayka még egyszer tesz egy megjegyzést az angol nyelvtudósra: a Veres Kötet előszavában Home verstani megállapításával kapcsolatban (l. DGÖM 603). Egyébként Home-ról még szólok a GrFj. tartalmi bemutatása során is. Még egy hivatkozás szerepel több alkalommal a GrFj.-ben, de csak ilyen formában: „nyelv-tanítók könyve”, viszont sajnos ezt a munkát – mint már utaltam rá – nem sikerült megtalálnom.

Végül a „hogyan” kérdésre adandó válaszhoz tartozik, hogy Dayka milyen szakirodalmat tanulmányozott a GrFj. megírásához. Mivel azonban – mint említettük – az egy Home-on kívül se más névre és a „nyelv-tanítók könyvé”-n kívül más idevágó munkára nem hivatkozott, csupán a GrFj. után nemsokkal megírt grammatikájának („Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae”) az előszavát (DGÖM latinul: 243–5, magyar fordításban 607–8) idézhetjük fel, amely azt igazolja, hogy Dayka igen nagy szakirodalmat tanulmányozott át egy-egy munkájának a megírásakor (l. még uo. 606 és Szathmári 2016: 465). Feltételezhetjük, hogy így járt el már a GrFj. megírásakor is.

2.5. Mi jellemzi a GrFj. megszerkesztését (azaz a szerkezeti felépítését és rendszerezettségét), továbbá **megfogalmazását**? A GrFj. megszerkesztésének fő jellemzői – éppen az „Aorthológiá”-val szemben is (l. Szathmári 2018: 128) – a logikus következtetés és a rendszeresség. Csak egyetlen – de nagyon alapvető és jellegzetes – példát idézek. Dayka dolgozatában – mint meg fogjuk látni – úgy mutatja be a nyelvet, hogy annak feladatát megállapítva és a hangtól elindulva a szótagon át eljut a szavakhoz, majd az elemzett szavakon át a szófajok bevonásával a propozícióhoz, azaz a mondathoz. Persze kérdés marad, hogy a GrFj.-ben a hasonlítás tárgyalása igazi befejezésnek tekinthető-e, és amúgy is hiányérzetünk

marad a mondatban egyéb részeinek elmaradása miatt is. Minderről bővebben szólok a dolgozat bemutatásakor. Megjegyzem még, hogy a rendezettség ott van minden részlet tárgyalásában is.

Ami pedig a megfogalmazást illeti – ezúttal is szembeállítva az „Aorthológiá”-val – a GrFj.-et a világos, érthetőségre törekvő kifejezőmód jellemzi. Használ a szerző – ugyan nem következetesen – példaszókat; él a tagolóeszközökkel stb., bár a következetesség e tekintetben sem érvényesül mindig. Alkot magyar nyelvű szakterminusokat, ezek azonban – a körülményekhez képest talán érthetően – többször nehézkesek. Még egy megjegyzés: Dayka ezen írásának stílusa, stílus-hatása valahogy elüt az „Aorthológiá”-étól, sőt – úgy tűnik – a két grammatikai feldolgozásától is, bár azok latin nyelven íródtak), valamint Daykának nem nyelvészeti tárgyú írásaitól is. A felsoroltakhoz képest kimértebbek, gondosabb kidolgozottsága ellenére kevésbé természetesnek érzem. Ennek talán az az oka, hogy a GrFj. alaprendszerezését feltehetően más szerzőtől vette át, és ez hatott rá a stílus tekintetében is. (Erről később még szólok.)

3. A továbbiakban következzen a GrFj. rövid **tartalmi** bemutatása. Vagyis annak az összefoglalása, hogy Dayka munkájában milyen nyelvi-nyelvtani jelenségekkel és hogyan foglalkozik.

3.1. A GrFj. – ez a nyelvkönyvszerű írás – talán jellemezhetjük így a korábban kifejtettek alapján – két elkülöníthető részből áll. Az első (309–460. s.) a nyelvelméleti keret megadása után – a nyelv legkisebb összetevőjétől, a hangtól elindulva – viszonylag részletesebben hangtani kérdésekkel foglalkozik. A második részben (461–636. s.) a szótagon át jut el a szerző a szavakig, következik tehát valójában a szótan, majd a szavak beszédépítő szerepére áttérve sorra kerülnek a szófajok jellemző sajátosságai, és ezen az úton érkezik el a proposícióig, azaz a mondatig, ám – mint már említettem – a dolgozat itt befejeződik. (Ez utóbbiról még később is szólunk.)

3.2. Dayka tudományos elvonatkoztatási készségéről és ugyanakkor realitásérzékéről tanúskodik az, ahogyan a nyelvelméleti keretet „megállapítja”, amelyet aztán a teljes nyelvleírásban érvényesít. Mindjárt az első részben a nyelv lényegét így írja körül: „A’ Magyar nyelv a’nak, a’mit gondolatunkkal képzelünk, önként válogatott jegyek által ki-adása” (259–60. s.). Vagyis a nyelv két alapvető összetevője: a kifejezendő gondolat és az erre szolgáló jelek. A jelek kétfélek lehetnek – folytatja Dayka –, „vagy a fülhöz tartoznak, és hallhatók [...], vagy a szemhez és láthatók” (261–2. s.). Azaz két megjelenési formája a nyelvnek: a (hangos) beszéd és az írás. Nem feledkezik meg persze az úgynevezett gesztusnyelv szerepéről sem (l. 265–6. s.). Ezután – ahogy a DGÖM is utal tá (603) – a beszéd és írás fölét építve tárgyal az „orthophonie”, azaz a helyes kiejtés, helyes beszéd és az „orthographie”, vagyis a helyes írás kérdésköréről.

Jellemző módon és mindjárt itt szól a nyelvtanulásnak (elsősorban idegen nyelveket értve rajta) a módjáról, közelebről a „szemmel” és a „füllel” való tanulás szerepéről (l. 286–99. s.). És itt utal – mint említettem – Home-ra is (299. s.).

Ezután tárgyalja kissé részletesebben a hallható beszédbeli hangokat. Szól a hangok létrejöttéről, majd rendszerezve és röviden jellemezve felsorolja a „főhangok”-at, azaz a mássalhangzókat, aztán a „mellék-hangok”-at, vagyis a magánhangzókat. Aztán felsorol – sajátos módon – bizonyos „közönséges” és „különös” törvényeket (366–91. s.). Megjegyzem, hogy megemlékezik a magyarból hiányzó és más idegen nyelvekben meglévő bizonyos hangokról és hangtani jelenségekről is (l. pl. 340–1. s.).

3.3. Dayka a GrFj. második részében folytatja – szintén kissé szokatlan és sajátos módon – nyelvünk bemutatását. Mint már jeleztem, a bemutatás sorrendjét illetően továbbra is a nyelvi eszközök nagysági sorrendjét követi: az első rész hangtani jelenségei után itt – kitérve a szótagokra – először a szavak mint önálló egységek kerülnek sorra, de – minthogy a szerző az egyes nyelvi eszközök formai jellemzői mellett azok beszédbeli szerepét is vizsgálja, és mintegy a szófajok jellemzőinek a tárgyalása révén – eljut még tovább, a propozícióig, vagyis a mondatig, illetve a mondattanig. A második rész tehát – mai értelemben – valójában a szótagot és a szófajtagot tartalmazza, érintve a mondat létrejöttét, valamint közben kitérve számos alak- és mondattani jelenségre.

Térjünk vissza a dolgozat lényeges megállapításaira. Dayka a szótagot így határozza meg: „egy vagy két fő-hangok – vagyis mássalhangzók – egy mellyék hanggal – azaz magánhangzóval – párosítottván syllabának vagy szótagnak mondatik” (395–6. s.). Ezután viszonylag részletesebben leírja a szótagok létrejöttét (a levegővétel, a száj működése stb.), majd négy típusba sorolva őket a bennük szereplő hangok elhelyezkedésével jellemzi őket. Közben szemléltető példákat is hoz. (A szótagokkal kapcsolatban l. 398–431. s.).

A szerző mielőtt a szavak tárgyalásába kezdene, visszatér az általános nyelvelméleti kérdésekhez az „orthographie” pontosabb meghatározásával és a beszéd fő törvényeinek a részletesebb kifejtésével. Az „orthographie” – Dayka szerint – „...az a mesterség, melly tanítja a’ hallható beszédet a’ legjobb és könnyebb módon láthatóvá tenni” (433–4. s.). Daykánál az „orthographie” bár a beszéd láthatóvá tételét állítja a középpontba, valahogy mégis a gyakorlatban a „teljes” (tehát a hangzó beszédet is magába foglaló) nyelvet veszi számba. Úgy gondolom, ezért fogalmazta meg itt a beszéd fő törvényét. Fontossága miatt ezt a részt hosszabban idézem: „Beszélj úgy, a’ mint értesz, vagy jelentsd-ki hallható, és érthető hangokon mind azt, a’ mit magadban gondolsz, honnat az Indulatok is akár kellemesek, akár visszások légyenek, általjában az egész elme-beli-állapotot sem lehet ki zárni, hasonló képen e’nek kell közönségesen a helyes-írás fő törvényének lenni: Írj a’ mit beszéllsz azaz jelentsd-ki hallható beszédedet látható jeleknél fogva olly helyesen, hogy mindenki azt látja, azt a’ leg-nagyobb készséggel halható beszédet minden hozzá tartozó színekkel, mellyeket az indulatoktól költsönözött, fel tserélhesse /: által tehesse” (435–43. s.).

Tehát a fő törvény szerint mind a hallható beszédben, mind ennek leírásában a kifejezendő gondolat teljességének – vagyis a tartalmi mondanivaló mellett az érzelmi-hangulati háttérnek (Dayka szavaival: „az egész elme-beli állapot”-nak) – érvényesülnie kell. A fő törvény megköveteli továbbá – mint a szerző jelzi is

(445–8. s.) –, hogy a beszéd és az írás érthető, sőt könnyen érthető legyen. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Dayka a GrFj. elején – talán említhetjük így: az elméleti alapvetésben, de az egész írásban, sőt nem sokkal későbbi nyelvтанában is – kiemeli a jelentés fontosságát, valamint általában a beszélő embernek és a közösségnek a nyelv alakításában betöltött szerepét, akkor talán nem túlzunk, ha arra utalunk, hogy Dayka gondolkodásában – már ezt az írást illetően is – mindez szinte a mai kognitív nyelv szemlélet felé mutat.

3.4. Dayka a nyelvi eszközök közül – azok nagyságrendjét ezúttal is követve – a hangok és a szótagok után a legrészletesebben a **szavakkal** foglalkozik. Először mint önálló egységekkel, majd – mivel beszédbeli szerepüket is vizsgálja – kiter szófaji viselkedésükre, sőt bizonyos mondatbeli funkcióikra is. Ilyenformán írásának ez a része mai szemlélettel nézve – mint már jeleztem – „szótan”-nak és „szófajtan”-nak tekinthető.

A „szó”-t a szerző – *Igé*-nek nevezve – így határozza meg: „Eggy, vagy több halható hangok, egy képzetet egybe foglalva teszik az *Igé*” (463. s.). Megjegyzem, Dayka először a szótagokról való tudnivalókat foglalva össze, utal a hangsúly mibenlétére is: „... a hosszabb és erősebb kimondása valamely szótagnak *relativus hangnak* vagy *accentusnak* mondatik” (481–2. s.) Ezután részletesebben foglalkozik a szavak jelentette **képzettel**, úgyannyira, hogy szinte ezekre építi fel írásának további részét. Mindjárt a szótant bevezető sorokban jelzi a képzet lényegét, alapjait. Így nyilatkozik: „...eggy nyelvnek szavai olly különbbfélék, a’ mellyeknek különbbféle a’ Képzetek. Ezeknek különbbfélesége pedig nagy rész szerént a dolgoknak különbbféleségétől, mellyeket gondolatunkban képzünk, rész szerént a’ mi képzelésünknek módján” (502–5. s.) De már a korábban idézett hosszú, úgynevezett fő törvényben is beszél a képzetek sokrétűségéről. Egyébként úgy látom, hogy a DGÖM valószínűsítése – amely szerint a korábban említett Home-hivatkozás a 18. századi angol nyelvtudós „Elements of criticism” című munkájára utal – helytálló lehet (l. DGÖM 603). Sőt még tovább menve, feltételezem, hogy Daykára a képzetek gyakori használatában hathatott Home egész munkássága. Magam Home idézett művének csak egy későbbi, „*Analysis*”-t is tartalmazó kiadásához (ennek adatait l. a szakirodalomban Home, Henry, Lord Kames neve alatt) jutottam hozzá. E csaknem ötszáz oldalas mű elmélyült elemzéseinek bizonyára nagy hatása lehetett, amely alól – és más idevágó művek hatása alól – nyilvánvalóan Dayka se vonhatta ki magát.

3.5. Dayka a szavak osztályozásában és tárgyalásában az általuk jelentett képzet (vagyis valójában a jelentés) felől indul el, majd figyelembe veszi, illetve vizsgálja beszédbeli helyzetüket és szerepüket is, így – mint már jeleztem – hamar eljut a szófajok fő jellemző sajátosságainak a megállapításához (vö. 502–5. s.).

Először beszél a úgynevezett „magán-állható szavak”-ról, amelyek tehát a beszédben magukban is megjelenhetnek, vagyis nem kívánnak eleve maguk mellé más szót. Ezek között – példákat is említve – megkülönböztet egyedi jellegű „individuum”-okat és általa *szer*-nek nevezett köztulajdonságú szavakat.

Az eddig említett részben tehát valójában a főnevekről és közöttük a tulajdonnevekről, valamint a köznevekről van szó (l. 510–525. s.)

Másodszor szól az általa „magán nem-állható”-nak hívott szavakról, vagyis olyanokról, amelyek „fel nem lelhetnek ’s meg nem állhatnak a’ nélkül, hogy valami más dolog mellett légyenek” (526–7. s.). Ezek továbbá lehetnek „egy felől magán-nem-állhatók, mellyeket tsak egygy más dolog mellett kell gondolnunk” (528–9. s.). Ide tartoznak – írja a továbbiakban – a dolgok tulajdonságai, akár fizikai, akár erkölcsi jellegűek, akár pedig azok állapotára vonatkoznak. És ilyen példákat hoz: *nagy, szép, hív, egyenes-szívű*, továbbá *ülni, állani* (528–9. s.). A szavaknak ebben a csoportjában tehát elsősorban melléknevekre kell gondolnunk, de említ bizonyos igéket is.

Vannak aztán – folytatja a szerző – „két felől magán-nem-állható” szavak is, „mellyek elébb helyesen nem gondoltathatnak, hanem ha két más magán-állhatóbbak között gondoltatnak” (531–2. s.). És efféle példákat sorol fel: „Ha valaki hallja: épen olly szép, szebb [...], azonnal kérdezi magában: mint kitsoda...: kinél? [...] és a felelet rája: p.o. mint Chloris Phyllisnél...” (537–9. s.). Tehát itt olyan szavak szerepelnek, amelyek a beszédben kétféle kiegészítést igényelnek.

3.6. Dayka a következő, 545. sorral kezdődő és egyben befejezővé vált szakaszban – az eddigi elgondolásait, rendszerezését követve – tovább vizsgálja a gondolatokban, a beszédben megjelenő képzetek összefüggéseit, és így ér el a **propozícióhoz** (ő latinosan *Propositio* formát használ). És mivel a propozíciónak igen nagy fontosságot tulajdonít („a Beszéd minden nyelvben tsak propositioból állhat” – állapítja meg összefoglalóan; 562. s., l. még 558–64. s.), a továbbiakban a propozíciók „helyes formálását” (563. s.) igyekszik bemutatni. Egyébként a gondolatot – és egyben a propozíciót – így írja körül: „*Gondolni* annyit tészzen, mint valami magán nem állhatót valami magán meg állhatóbbal vagy egybe foglalni, vagy tőle el választani, és valahányszor azt tselekszük, annyiszor Propositiot tsinálunk” (545–7. s.). Ennek megfelelően – folytatja Dayka – minden propozíció három részből áll. Ezeket felsorolja, és röviden jellemzi is őket:

1. A propozíció *praedicatuma* („valami magán nem állhatóbb, a’mit is magán nem állhatónak kell gondolni, mert úgy kell gondolni, a’mit más valami magán meg állhatóbb dolog mellett találkozik” [548–50. s.]). – 2. A propozíció *subiectuma* („valami magán meg állhatóbb dolog, mellyet a praedicatumra nézve magán meg állhatónak kell gondolni. Természete szerént akár magán állható légyen, akár nem” [551–3. s.]). – 3. És harmadik a *copula* („a’ *Propositio* és két részeinek egybe-kötése, vagy el-választása [...], ’s az egybe kötéseket *est*, az elválasztás mellett *non est*”) (554–5. s.).

Az immár valójában mondattani jellegű megállapítások után a szerző azt vizsgálja, hogy a propozíció három fő alkotóelemét milyen tárgyalt szótípusok jellemzik, ilyenformán a szófajokhoz és a szófajtani területre is érve. (Daykának az itteni, a képzetek mikéntjére épített nyelvtani rendszerének az értékelésére majd csak két grammatikájának a tárgyalásakor – azokkal egybevetve – térek ki.)

Praedicatumokul – Dayka megállapítása szerint – az igék (nála „Idő igék” néven) és a melléknevek (nála „adjectumok” elnevezéssel) szolgálnak. Az igéket

így jellemzi: „... mellyek valami magán nem állható dolgot jegyzenek és egyszer ’s mind a Propositio Copuláját magokban foglalják (568–9. s.). Aztán szól Dayka az igéknek az általuk jelentett képzetek szerinti két csoportjáról (l. 573–85. s.).

A szintén praedicatumul szolgáló adjectumok, melléknevek – az igékhez hasonlóan – „valami magán-nem állhatót jegyzenek, de, mint az idő igék, a ’propositió’ copuláját magokban nem foglalják” (586–7. s.). Praedicatumként csak a *vagyon* ige kitételével együtt szolgálhatnak (l. 588–90. s.). Utal a szerző arra is, hogy az adjectumok, azaz melléknevek „mellék-igék (epitheton) gyanánt is szolgálhatnak” (591. s.), azaz mai szakszóval: jelzőként. Viszont még – joggal – hozzáteszi: „... a’ miről inkább többet” (uo.), vagyis a jelzőket részletesebben kell tárgyalni.

Ezután az írás végéig (592–846. s.) – továbbra is a képzetekre alapozva, de meglehetősen bonyolult, már-már érthetetlen módon – az összehasonlítást (nála „egybe-vetés”) és a fokozást (a „fok” nála *grádits*) vázolja fel (l. 592–646. s.). És a 645–6. sorban – amelyben (mint néhányszor máskor is) a nyelvtanító könyvekre bíráló megjegyzést téve – Dayka írásának valójában hirtelen vége szakad.

Ennek az okát nem tudhatjuk, legfeljebb sejtéseink lehetnek róla. Elképzelhető például, hogy úgy gondolta, a nyelvkönyvleírással kapcsolatos felfogás- és eljárás módját bemutatta, és így kitűzött célját elérte. Az is lehetséges azonban, hogy valamilyen gátló körülmény közbejött, esetleg éppen az, hogy megkapván a tanári állást Lőcsén, közvetlenül arra akart felkészülni. Természetesen az is szóba jöhet, hogy mégis folytatta a munkát, de esetleg a kézirat elveszett. Azt azonban a GrFj. mindenképp mutatja, hogy Dayka immár a tudományokon belül a nyelvvel kapcsolatos foglalkozás, a nyelvészet felé fordult.

4.1. Ezennel elérkeztünk dolgozatom utolsó pontjához: hogyan értékelhetjük összefoglalóan Daykának „Grammatikai feljegyzések” című írását, szembeállítva természetesen bizonyos fokig az „Aorthographia” címen közzétett írásával (vö. Szathmári 2018: 12–135).

Dayka itt vizsgált írása legfőbb jellemzőjének – előző dolgozatával ellentétben is – talán a logikus és következetes felépítést tekinthetjük. Közelebről azt, hogy a szerző a nyelv vizsgálatában a hangoktól elindulva – a nyelvi eszközök nagyságrendjét figyelembe véve – a szótagok, a szavak elemzésén át eljut a mondatig, illetőleg a beszédig, és hogy vizsgálatában a képzetek – lényegében a jelentések, a funkciók – állnak a középpontban. Másfelől az írás fő célja a gondolat és nyelvi kifejezése összefüggéseinek a felderítése, megjegyezvén még, hogy a szerző vizsgálataihoz rendszerint a közvetlen nyelvhasználat szolgáltatja a példát, példákat.

Az is fontos jellemzője a GrFj.-nek, hogy a szerző az általános nyelvelméleti keretekre támaszkodik, és hogy az elméleti háttér megvilágítását lényegesnek tartja. Fontosnak érzem továbbá, hogy elemzéseiben rendszerint az élő – főként a beszélt – nyelvhasználatból indul ki. És nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy egyes nyelvi-nyelvtani jelenségek leírásában szívesen él az idegen nyelvi megfelelőekkel való összehasonlítással.

Meg kell jegyezmem, hogy az említett vonások valamelyest ott munkálnak az „Aorthographiá”-ban is, de – a két dolgozat eltérő tárgya következtében is – jóval kisebb mértékben és rejtettebben.

4.2. Szólnunk kell még a dolgozatnak néhány más – szintén lényeges – pozitív, továbbá negatív sajátosságáról, jóllehet ezeket kisebb-nagyobb mértékben már érintettük. Dayka előző dolgozatát a leírásmód és a közvetlen megfogalmazás miatt – azt hiszem, teljes joggal – nagyon elmarasztaltam. Ezzel szemben a GrFj.-t a rendezettség, a megfelelő tagolás és a lényegében odaillő megfogalmazás jellemzi. Persze a szerzőnek ebben a munkájában szintén mutatkoznak azért negatívumok is, ha az előző írásához képest jóval kisebb mértékben. Például a taglalásban a szerző használ ugyan sűrűn többféle jelzést (kis- és nagy-, valamint görög betűket, paragrafusokat stb.), de éppen ezek következtelen alkalmazása nehezíti meg vagy teszi lehetetlenné a tájékozódást és a pontos hivatkozásokat. Ezért tértem át a sorszámok használatára.

Dayka stílusa általában természetes, gördülékeny, világos, de – különösen a képzetekkel kapcsolatos fejtegetésekben, valamint bizonyos nyelvészeti fogalmak megnevezésében – akadnak igen nehezen érthető részek. Vagy ami a szakszavakat illeti, a szerző igyekszik magyar nyelvűeket és nem túl bonyolultakat is alkotni, ezek mégis nemegyszer nehézkesek, furcsák, nem világosak. Aztán a mondanivaló megvilágítása céljából alkalmaz példaszavakat és példamondatokat, de egyáltalán nem következetesen, sőt ezek sokszor el is maradnak.

Végül említek még két – távolabbról idevonható – pozitív jelenséget. Dayka nyelvleírásában felhasználta széles körű idegen nyelvi ismereteit: a hangtani és egyéb egybevetéseivel többször világosabbá tette az éppen tárgyalt jelenséget, továbbá jobban meg tudta világítani az idegen nyelvek – egyáltalán a nyelvek – megtanulásának a mechanizmusát. Végezetül – mint az „Aorthographia” bemutatásánál tettem – ezúttal is pozitívumnak tekintem azt, hogy Dayka dolgozatát magyar nyelven írta meg.

5. Befejezésként utalok még arra, hogy a GrFj. milyen szerepet töltött be Dayka nyelvleíró munkásságában.

1. Mindenekelőtt – az „Aorthographia” mellett – mintegy bizonyíték arra, hogy Dayka már az iskolai nyelvtanítás megkezdése előtt tudományosan foglalkozott nyelvészeti, a nyelvi leírás felé mutató kérdésekkel.

2. Ez a dolgozat lényeges előrelépés az „Aorthographiá”-hoz képest: a) kialakította a nyelvleírásnak bizonyos rendszerét; b) kialakította továbbá hozzá a leírás- és taglalásmódot; c) a megfogalmazást szintén rendszerezettebbé és világosabbá tette.

3. És talán a legfontosabb, hogy két – jelentős – grammatikájában a GrFj. alapjait lényegében elfogadta, de természetesen tovább építette: a mondat, a beszéd irányában teljesebbé, rendszerezettebbé, elmélyültebbé tette. Továbbá az általános nyelvelméleti keretet megtartva, nyelvszemléletét a filozófia irányában kiegészítette.

4. Ilyenformán megállapíthatjuk, hogy a GrFj. jó „előiskola” volt Dayka számára nyelvtudományi munkássága kibontakoztatásához.

SZAKIRODALOM

Dayka Gábor 2009. Grammatikai feljegyzések. *DGÖM*: 233–43.

DGÖM = Dayka Gábor összegyűjtött munkái. In: *Régi magyar költők tára, XVIII. század*. Sajtó alá rendezte: Balogh Piroska, Bódi Katalin, Szép Beáta, Tasi Réka. Universitas Kiadó, Budapest, 2009.

Home, Henry 1762. *Elements of Criticism* I–III. London 1762, Leipzig 1765.

Home, Henry, *Lord Kames ... with Analyses and Foreign Illustrations*. New Editions. New-York, 1844.

Szathmári István 2016. Mi vitte Dayka Gábort, a költőt a nyelvtanítás, a nyelvtudomány felé? *Magyar Nyelvőr* 140: 462–8.

Szathmári István 2018. Dayka Gábornak Aorthographia címet kapott, kéziratban fennmaradt magyar nyelvű, nyelvészeti jellegű írásáról. *Magyar Nyelvőr* 142: 125–35.

Szathmári István

professor emeritus

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Szathmári, István

On Gábor Dayka’s Hungarian-language manuscript entitled *Grammatical notes*

The author undertakes the introduction and evaluation of four extant manuscripts of a linguistic character written by the late 18th-century poet Gábor Dayka. This time, the paper entitled “Grammatical notes” is the actual topic of scrutiny. The paper originally had no title: the above title was attached to it later. Having noted this, the author discusses the topic of the paper and the possible time of its writing. Then he introduces the contents of both parts of the paper. In the first part, Dayka sketches the theoretical framework and, starting from the smallest constituents of language, deals with phonological issues. In the second part he starts with syllables and ends up with words; then he turns to the role of words in building utterances, thus he discusses characteristic properties of parts of speech, and finally, propositions. The present paper emphasises the following characteristics of Dayka’s writing: consistent and logical structure and order of presentation; reliance on general linguistic considerations; the study of the interaction of thought and its linguistic expression, a major aim of Dayka’s discussion; the focus of the paper being on what he calls “notions”; the fact that he normally bases his claims on everyday language use; and that in characterising a certain linguistic phenomenon, he often employs comparisons with its equivalents in various foreign languages. In sum, “Grammatical notes” was a proper preparation for Dayka’s linguistic oeuvre as it unfolded in later decades.

Keywords: Gábor Dayka, H. Home, history of Hungarian linguistics, textbook, notion, proposition.

A szimulációs (szubjektív) temporalitás a magyar igekötőben¹

1. Bevezetés

Az elsődleges jelentésükben térviszonyokat kifejező magyar grammatikai elemek jelentése fontos tényező e grammatikai elemek grammatikai funkcióinak a működésében. Ilyen grammatikai elemek az esetragok, a névutók, az igekötők és a határozószók. A jelentés fontos lenne azok nyelvtudományi leírásában is, ha ez a szempont kellő kifejtettséggel jelenne meg a magyar nyelv bármilyen irányzatú vizsgálatában. A hagyományos nyelvtanok azonban a grammatikai szerepre összpontosítanak (például így: a határozórag határozóvá alakítja a főnevet), a formális nyelvtanok pedig eleve a mondat szintaktikai szerkezetét vizsgálják, ahol a grammatikai elemek bármilyen szemantikai tartalma nem kap szerepet. A tüzetesebb vizsgálat azonban azt mutatja, hogy a megnevezett szemantikus tartalmú nyelvi elemeknek van jelentésük, ez a – bármiféle – jelentés lényeges a nagyobb nyelvi konstrukciókban, mert a szemantikai kapcsolódás adja az általánosított morfológiai vagy szintaktikai szerkezetek alapját. Például a *meg* igekötő történeti, etimológiai közössége a mai *mögé*, *mögött* elemekkel megadja a *meg* igekötő általánosan befejezettséget kifejező tartalmát (a régi történeti folyamat-hoz hasonló változás zajlik a mai magyar nyelvben a *be* igekötővel, jól megfigyelhetően). A fent említett grammatikai elemek egy része valamilyen térfogalmat fejez ki elsődleges jelentésében (*-ban/-ben*: bentlevés, *előtt*: térbeli sorrendben elől állás, *be*: befelé irányulás, *lent*: lenti elhelyezkedés, *lefelé*: lefelé irányulás). Az itt érintett nyelvi tartomány röviden jelzett szemantikájában még így is megmutatkozik az ismert kettősség: vannak „statikus” térjelölő elemek (*bent*), és vannak „dinamikus” térjelölő elemek (*befelé*).

Az alábbiakban csak a térfogalmat kifejező grammatikai elemek, azon belül is az igekötők térjelölésének egy jellemzőjéről lesz szó: van-e temporalitása az igekötőnek? A kérdés az igekötők elsődleges jelentésének dinamikus irányulástartalmából ered, és a rá adható válasz hatással lehet a többi „dinamikus” térjelölő grammatikai elem leírására is. A vizsgálat az igekötők jelentésének irányulástartalmát kiinduló alapként tekinti; ez a tartalom az ősi és a korai igekötőkben egyértelműen jelen van, a késői fejleményekben is kimutatható (főképp metaforikus és metonimikus kiterjesztésekben).

A kifejtés elsőként a Langacker-féle szekvenciális és összegző feldolgozás jellemzőit vázolja, az idő mint most-pontok (Pöppel-féle) tapasztalati alapú magyarázatával kiegészítve, és az ige temporális jellegén vázolja a temporalitás

¹ A tanulmány az NKFIH 129040 *A magyar nyelv igei konstrukciói* című kutatás pályázati támogatása keretében készült. Köszönöm a DiAGram funkcionális nyelvészeti műhely tagjainak, különösen Ladányi Máriának, Csontos Nórának, Kugler Nórának és Modrián-Horváth Bernadettnek megjegyzéseit, tanácsait.

nyelvi leképezésének prototipikus módját. Majd ebből kiindulva jut el az igekötő temporális tartalmáig, a kétféle feldolgozás szófajtípusonkénti változatainak az árnyalásával. Eszerint a magyar igekötő irányt (irányulást) fejez ki, „dinamikus” térfogalmat. Ezt a térfogalmat a hagyományos nyelvészet időbeli tartalom nélküli grammatikai elemként értelmezi, a főképp angol előljárószókat azok kognitív grammatikai leírásai egyetlen pillanatnyi állapotot kifejező elemként azonosítják, összegző feldolgozással (vö. Langacker 2008, 2012; Tyler–Evans 2003). Jelen tanulmány a Langacker-féle szubjektív mozgás magyarázatát összekapcsolja a mentális idővonal (Eikmeier et al. 2016) és a szimulációs, imaginárius leképezés (Gibbs–Matlock 2008) művelettípusával, és amellet érvel, hogy a magyar igekötő dinamikus irányjelentése az irány fogalmában foglalt forrás-ösvény-cél séma irány szerinti specifikus sémáiban a szeriális, szekvenciális letapogatást kívánja meg, ahol a feldolgozó idővel a háttérben lévő (nem profilált) képzeleti megértett idő nem pontszerűen, hanem szekvenciálisan kerül kapcsolatba.

2. A szekvenciális és az összegző feldolgozás és az idő

A jelentés cselekvés, a jelentés időben történő elméleti művelet, amely mindig interszónális és interszubjektív helyzetben történik meg, jön létre. A nyelvi kifejezések jelentésének leírásakor döntő mozzanat, hogy a kutatás milyen mentális folyamatokat tulajdonít a jelentésszerkezet feldolgozásához. A szemantikai leírásokban legkidolgozottabb és legrészletezőbb nyelvtan a Langacker-féle kognitív grammatika. E grammatika két feldolgozási módot különböztet meg: a szekvenciális és az összegző feldolgozást (vö. Langacker 1987: 248–53). Az elme a jelenségeket a fogalmi feldolgozás (konstruálás) során mint a számára releváns egészet és azok részeit észleli, azonosítja, vagyis valamilyen módon letapogatja (szkenneli). A letapogatás egyik változata az időbeli ösvényen végighaladó online művelet, amely a folyamatot pillanatnyi állapotok időben egymásra következő soraként dolgozza fel, prototipikusan az igékben. Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogatás. Más esetben az adott jelenséget szerkezetként, egyidejű és nem egymásra következő pillanatnyi állapotok soraként dolgozza fel, amely a már feldolgozott pillanatnyi állapotokat egyszerre, egymásra épülve tartalmazza, egyetlen pillanatnyi állapotban elrendezve, az összegző letapogatás műveletében, a relációs kifejezésekben (például a grammatikai elemekben, de a melléknévben is) vagy a főnévben.

A kétféle feldolgozási mód nem értelmezhető a maga teljességében az idő nyelvi kifejezéseinek a megközelítése nélkül. Mielőtt tehát az igekötő szimulációs temporalitását részletezni lehet, meg kell vizsgálni a nyelvi temporalitás általánosabb változatait. A 20. századi nyelvtudomány a nyelvben kifejezett időbeliséget alapvetően a deiktikus igeidő tartományában azonosította, névlegesen a deiktikus igeidő fogalmi tartalmához, valójában annak szintaktikai szerepű, többnyire határozói megnevezéseivel kapcsolva. Ez a szemléletmód következik a hagyományos nyelvészet mondatértelmezéséből (eszerint a mondat a véges igealakú állítmány és az alany grammatikai kapcsolata), és következik a formális nyelvészet mondat-

magyarázatából, amely szerint a mondat logikai kijelentés, amelynek fő ismérve annak igazságértéke, és amelyben az idő igeidő, amely referenciális viszonyban áll a kijelentés lényegi szerkezetével (az ezredforduló utáni helyzetre összefoglalóan I. Jaszczolt – de Saussure 2014). A nyelvbeli idő lényegében kizárólag referenciális (és deiktikus) jellegét még a modalitás irányába kiterjesztett formális magyarázatok is fenntartják (vö. Jaszczolt 2016).

A fent röviden jellemzett hagyományos és formális leírásokkal szemben a kognitív grammatikának legegységelműbben Langacker által kidolgozott elméleti és leíró rendszerében az időbeliség az ige temporalitásának kettős voltában mutatkozik meg.

Az ige jelentése relációs szerkezetű: a jelölt folyamat két vagy több sematikus figura viszonyának temporális feldolgozása. A prototipikus ige jelentésszerkezetében két sematikus figura időbeli viszonya fejeződik ki (Langacker 1987: 267–71). A folyamat az ige szemantikájában pillanatnyi állapotok sorozata, amely állapotok egymásra következők mutatják be a folyamatot. Az ige jelentésszerkezete olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva (Langacker 1987: 248–53). A prototipikusan két sematikus figura pillanatnyi viszonya a konfiguráció az ige jelentésszerkezetében. Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogatás vagy szekvenciális feldolgozás. Eszerint a lexikális ige mint típus, mint séma egyfelől mindig időbeli folyamatot fejez ki, pillanatnyi állapotok szekvenciálisan feldolgozott, időben egymásra következő feldolgozásában, az ige inherens időbeliségével (Langacker 1987, 2008).

Másrészt az ige véges igealakként a mondatban lehorgonyozódik az alaphoz (a diskurzustér középponti részéhez, prototipikusan a beszélőhöz). Egy entitás episztemikusan le van horgonyozva, amikor az elhelyezkedése a beszélőhöz és a hallgatóhoz, valamint azok tudásterületeihez képest van meghatározva, vagyis amikor a lexikális elemből (típusból) egyedített példány lesz (vö. Langacker 1987, 2002; Brisard 2002a, b; Brisard ed. 2002). A lehorgonyzás temporális tényezője a deiktikus igeidő, amely például a magyarban a komplex igealak időjelölésével, az időjelekkel fejeződik ki (a jelen és a múlt idő morfológiai jelölőjével) (Langacker 2002; Brisard 2002). Vagyis a lexikális ige jelentésszerkezetében meglévő inherens temporalitás a beszélőhöz mint konceptualizálóhoz viszonyítva végbemehet a jelenben, a múltban vagy a jövőben.

Ez a kettősség, vagyis az igével megnevezett folyamat belső időbeli jellege és annak a beszélő konceptualizáló folyamataihoz, annak időbeliségéhez történő lehorgonyozása tapasztalaton alapul. Tapasztalati eredetű magának az időnek az ismerete, tapasztalaton alapulnak az igék által kifejezett folyamatok, és tapasztalaton alapul a beszéd (a nyelvi tevékenység mint mentális konstruálás) időbelisége (időben történő folyamata és időponthoz „itt és most” kötöttsége) közötti viszony. E tapasztalatok nem feltétlenül tudatosak, de szerepet játszanak nyelvi kifejezések, így az igék temporális tartalmának a megkonstruálásában.

Az időre irányuló szerteágazó pszichológiai kutatásokból a legrövidebb időtartamok agyi feldolgozását feltáró és bemutató vizsgálatokra lehet e ponton

támaszkodni. Pöppel (1997) vizsgálatai az elemi időfeldolgozás diszkrét voltát jelzik (l. még Pöppel 2009, további szakirodalommal). A több évszázada, Newtontól származó időértelmezést, amely szerint az objektív idő megszakítatlan folyamat, valamint a szubjektív idő is kontinuos, és amelyet AZ IDŐ HOMOGÉN MOZGÁS fogalmi metafora fejez ki, a vizsgálatok eredményei cáfolják: „a kísérleti megfigyelések azt támasztják alá, hogy különböző temporális tartománybeli szubjektív jelenségek információfeldolgozása diszkontinuos módon történik” (Pöppel 1997: 107). Az emberi elme két feldolgozó rendszert, diszkrét időjel-kiválasztást alkalmaz, kétszintű hierarchikus feldolgozási rendszerben, és mindkettő nélkülözhetetlen a kognitív műveletekben. Az egyik rendszer „egy nagyfrekvenciájú feldolgozó rendszer, amely diszkrét időtartamokat generál a megközelítőleg 30 milliszekundumos tartományban”, a másik „egy alacsonyfrekvenciájú feldolgozó rendszer, amely a 2–3 másodperc tartományában működik” (Pöppel 1997: 107–8). A nagyfrekvenciájú feldolgozó rendszerben a sorrendet egymást legkevesebb 30 milliszekundum időtartamban követő ingerek esetén képes az agy megállapítani, események legrövidebb észlelhető időtartama szintén 30 milliszekundum (Pöppel 1997: 108–9). Ez az agyi mechanizmus hozza létre a „primordiális” (őseredeti, első) eseményeket. Az alacsony frekvenciájú feldolgozó rendszer az egymásra következő eseményeket egy 2–3 másodpercnyi temporális ablakban integrálja (Pöppel 1997: 113). Az időbeli integrálás automatikus és preszemantikai (nem a tartalom irányítja). A három másodperces egységek állandóan jelen vannak, operatív állapot adnak az észlelésre, az emlékezésre és az akarati irányításra, a tudatban levés állapotaként, amely állapotok egyediek, és egymást követik, és ezzel teszik lehetővé a „mostság” érzetét (Pöppel 1997: 117). Mindez az agyi feldolgozás folyamatában történik. Pöppel arra is kitér, hogy a 2–3 másodperces integrált feldolgozás temporalitása kimutatható a spontán beszédben: a körülhatárolt spontán megnyilatkozások egységeinek időtartama tendenciaszerűen 2–3 másodperc, a „perceptuális momentum”. Ez az egyetemesnek bizonyuló jellemző nem független a munkamemória egy időpontbeli kapacitásától, és harmonizál például Chafe (1994) spontán nyelvi kutatásainak az adataival.

Föltehetőleg nem túlzás a Pöppel-féle primordiális egységek temporális jellemzőit és szekvencialitását összefüggésbe hozni a Langacker-féle szekvenciális feldolgozás műveleti szerkezetével, vagyis a pillanatnyi állapotoknak a konceptualizáló szerinti folyamatos időbeli egymásra következésével, amely az igék inherens temporalitásának a lényege, és amely éppúgy nem jelölődik nyíltan a nyelvi konstrukcióban, mint a primordiális egység a tudatosság számára, amely egységeknek egymásra következése a folyamat illúzióját kelti.

A másik feldolgozási mód a diszkrét elemekből összeálló összegző letapogatás, amelynek során az összetett jelenet egyes elemei, szakaszai egymásra következnek, pontosabban egymásra épülnek úgy, hogy az egyes elemek, szakaszok minden feldolgozási szakasz után összegződnek, és egyszerre, egyidejűleg és egészében hozzáférhetőek a feldolgozó idő egy időtartamában, vagyis mentálisan egymásra vannak helyezve, és egyidejűleg vannak aktíválva (Langacker 2008: 94). Az igenevek (*futni, futó, futva*) és az igéből képzett főnevek (*futás*) egy részének jelentése összegző feldolgozás eredménye.

Meghatározó körülmény, hogy a nyelvi kifejezésekben feldolgozott, megértett (inherens és lehorgonyzó) temporalitás mindig a konceptualizáló mentális műveleteinek feldolgozó idejével kapcsolatba kerülve érvényesül, és ezt a leírásban is meg kell jeleníteni. Vagyis a nyelvi szerkezetek létrehozásában és megértésében kétféle idő feldolgozására kerül sor: a nyelvi szerkezetekben, a referenciális jelenetekben kifejezett idő és a beszélőtársak által elvégzett mentális, megértő műveletek ideje, a feldolgozó idő egymástól elkülönülő, de együtt érvényesülő temporalitásának a megértésére. A megértett idő a konstruálás tárgya, az ige vagy más kifejezés inherens időbelisége, a feldolgozó idő a konstruálás közege, a diskurzust létrehozó vagy megértő ember mentális műveleteinek önmaga által megfigyelt időbelisége. A megértett idő az ige által jelölt folyamat valós mérhető ideje. A feldolgozó idő általában nagyon rövid, akár törtmásodperc, a megértett idő jóval hosszabb is lehet. A megértett és feldolgozó idő közötti viszony fontos. Az (1) példában az igen rövid idő alatt lezajló valós folyamat (ugrás) igével jelölt időbelisége is igen rövid, és ez a rövidség nagyjából megegyezik a feldolgozó idővel. A (2) példában a hosszabb ideig tartó folyamat igével jelölt időbelisége is hosszú, a például egy óraként megértett időt törtmásodperc alatt szkennelni végig a konceptualizáló:

- (1) A macska nagyot ugrott ijedtében.
- (2) Az elnök méltóságteljesen vonult a széksorok között az emelvényig.

A szekvenciális feldolgozás a folyamatot pillanatnyi állapotok egymásra következő sorában reprezentálja, így az párhuzamosan (de nem azonosan) megy végbe a pillanatnyi állapotok egymásra következésével. Az összegző feldolgozás a Langacker-féle elméletben a feldolgozandó tapasztalatot holisztikusan egyetlen pillanatnyi állapotban összegezve reprezentálja, miközben ehhez feldolgozó idő szükséges.

3. Temporális változatok a kétféle feldolgozásban

Innen kiindulva, a kétféle feldolgozást tovább részletezve, Langacker a tér és az idő megértését a fő szófajok közötti különbségek és azonosságok jellemzésével fejti ki, alapvetően az angol nyelvre (Langacker 2008, 2012). Eszerint:

- a főnév dolgot profilál, szemantikailag független, jelentésszerkezetében a kognitív tartományokban reprezentált tulajdonságok összegző feldolgozása történik meg;
- az ige időt profilál, szemantikailag függő, szekvenciális feldolgozással (most-pontok sorával);
- a melléknév, az elöljárószó, az infinitívus, a particípium összegző feldolgozással a pillanatnyi állapotokat egymásra helyezi, azokból egyetlen pontszerű, pillanatnyi állapot, Gestalt összegződik, minden egyes pillanatban ugyanaz a tulajdonság manifesztálódik, ezért valójában egyetlen pillanat van;
- a tér és az idő egymástól részben eltérő feldolgozást kap mentálisan és nyelvileg, összemérhetetlenek.

Langacker az előjárószókkal kapcsolatban mindezt ekképp részletezi.

- (3) the road into the forest
az út be az erdő

(3)-ban „a térben kiterjesztett trajektor (the road) egyidejűen elfoglalja az összes specifikált helyzetet a landmarkkal szemben. Nincs időbeli fejlemény, mivel a teljes térbeli konfiguráció egyetlen pillanatban létezik/történik. A kifejezés nem akarja azt a gondolatot kelteni, hogy valami mozog az úton, az lényegtelen és nem profilált” (Langacker 2008: 24, 23. lábjegyzet).

A feldolgozó és a feldolgozott idő viszonya Langacker (2012)-ben tovább árnyalódik, a tér dinamikus konceptualizációjával. Itt lép be a leírásba a statikus és a dinamikus térleképezés kettőssége. A megkülönböztetés modellálása a mindenkori beszélő, a konceptualizáló nézőpontjából történik, tehát nem külsődleges, objektivizált perspektívából. Ez a megközelítésmód döntő, mert a statikus-dinamikus szembenállás egyértelműen humán tapasztalaton nyugszik. A fentieknek megfelelően: „A tér egy adott pontja stabil, vissza lehet térni oda. Az idő egy adott pontja (most-pont) csak egyszer férhető hozzá, nem térhetünk vissza oda. [...] A tér (pl. egy statikus jelenet) feldolgozása szkenneléssel történik, amelynek eredménye lehet valamilyen Gestalt-szerű reprezentáció. [...] (vö. Langacker 2012: 211–2).

Specifikusabban az előjárószókra alkalmazva a fentieket az állapítható meg, hogy létezik

- statikus elhelyezkedés, egy térbeli pont (rajtalevés)
és
- dinamikus elhelyezkedés, több térbeli pont, ösvény (át, keresztül).

„Bár a szituáció teljes mértékben statikus, ezek a kifejezések a dinamikusság érzését keltik. Azt jelzem, hogy mentálisan végigszkenneljük ugyanazt ösvényt, a konfiguráció egy teljes fogalmát felépítve, amelyet a mozgó időben végigkövet a tényleges mozgás esetében. Erre mint szubjektív mozgásra hivatkozom. Továbbá azt jelzem, hogy a szubjektív mozgás inherens az objektív mozgás megértésében. Vagyis ha valamit egy térbeli ösvény mentén mozgásában konceptualizálok, akkor magam szubjektívan végigmozgok annak az ösvénynek a mentén, végigkövetve, azonosítva a mozgó változó helyzetét. De lényeges, hogy ugyanaz a térbeli szkennelés megtörténhet a statikus konfigurációk megértésében” (Langacker 2012: 211). Az alábbiakban Langacker elemző kifejtésének összefoglalása olvasható, a dinamikustól a statikus felé haladó skála szerint.

- (4) He waded across the river
ő gázolt át a folyó

Az előjárószó + mozgásige esetében (4) az ige adja a szekvenciális nézőpontot, az előjárószó az ösvényt. Ekkor a térbeli ösvény pontjai megfelelnek a megértett (feldolgozott) idő egymásra következő pillanatainak: a mozgó entitás időben

elfoglalja a tér egymás után rendezett pontjait. Ennek az objektív eseménynek a megértésben a konceptualizáló szubjektívan végigszkenneli az ösvényt, a feldolgozó idő során.

- (5) the bridge across the river
a híd át/túl a folyó

A térbeli kiterjedést kifejező jelzős szerkezetben statikus helyzet valósul meg (5), semmi nem mozog, a megértett időnek nincsen szaliens szerepe. Az ösvény mégis része az egésznek, a konceptualizáló mentálisan végigszkenneli azt, a feldolgozó idő során, felépítve a híd térbeli kiterjedésének a teljes fogalmát. A híd nem mozog, de elfoglalja az ösvényt alkotó összes pontot; ezt egyidejűleg és kevésbé egymásra következően teszi. A térbeli tapasztalat ez: a híd az ösvény mentén „nő”, amíg eléri teljes kiterjedését.

- (6) the hill across the river
a hegy át/túl a folyó

A térbeli elhelyezkedést kifejező módosított főnév (6) rögzített helyű, és csak az *across* által leírt ösvény végpontját foglalja el. Mégis, a konceptualizáló mentálisan végigszkenneli ugyanazt az ösvényt, amely a hegy helyét jelöli a beszéd helyéhez képest. „Ahogy korábban jeleztük az infinitívusok és az eseményfőnevek kapcsán, az irányulás összegzés eredménye. Ez a komponensviszonyok szekvenciájának mentális hozzáférhetőségét jelzi, ahogy a teljes konfiguráció fogalma felépül. Ez megfelel a következő feltevésnek: az irányulás sorba rendezésének fogalma mindig a konstitutív feldolgozó aktivitások szerialitásával megy végbe [...]. Szélesebb értelemben azt feltételezem, hogy bármely térbeli konfiguráció megértése hasonlóan dinamikus, szkenneléssel, összegzéssel és a többszörös szintű szerveződés különböző időskáláin megtörténő összehasonlítással” (Langacker 2012: 212–3).

A temporalitás különböző megkonstruálásának további kiterjesztése lehetséges a Langacker-féle elmélet alapján: az összegző feldolgozásnak az elmélet további módosítása szerint van olyan változata, amely nem egyetlen pillanatnyi állapotban összegződik, hanem a pillanatnyi állapotok imaginatív feldolgozásában. Ezt az alábbiakban indokolom meg.

Langacker számára

- a melléknév, az előljárószó, az infinitívus, a partícípium összegző feldolgozással a pillanatnyi állapotokat egymásra helyezi, azokból egyetlen pontszerű, pillanatnyi állapot, Gestalt összegződik;
- ugyanaz a tulajdonság minden egyes pillanatban manifesztálódik, ezért valójában egyetlen pillanat van, ahogy főntebb már említve volt a (3) példa (*the road into the forest*) kapcsán, ahol nincs időbeli fejlemény, a kifejezés nem jelöl mozgást.

Mivel a nyelvi kifejezés által leképezett temporalitás a feldolgozó idővel kerül párhuzamos viszonyokba, megértett idő nincs megértő idő nélkül, a megértett és a feldolgozó idő viszonyában többféle változat is lehetséges. Általánosan kiterjesztve a következő fő leíró változatok mint modellek lehetségesek, még a Langacker-féle keretben maradván:

- 1) szekvenciális feldolgozás (pillanatnyi állapotok sora) + feldolgozó idő, objektivizáló, a jelenet dinamikus, és dinamikusán van feldolgozva, ilyen prototipikusan az ige;
- 2) összegző feldolgozás (egy pillanatnyi állapot) + feldolgozó idő, objektivizáló, a jelenet statikus, és statikusán van feldolgozva, ilyen prototipikusan a főnév, melléknév;
- 3) összegző feldolgozás (pillanatnyi állapotok egymásra következésével) + feldolgozó idő, objektivizáló és szubjektívizáló (a szubjektív mozgás, subjective motion műveletével, amikor a feldolgozó mentálisan, szimulációs módon végigmegy az ösvényen) ilyen prototipikusan az irányít jelölő kifejezés; ekkor a nyelvi kifejezésben reprezentált tartalomban nincsen mozgás, „a jelenet statikus”, de dinamikusán van feldolgozva.

A kifejtésnek e pontján Langacker (2012) szubjektív mozgás fogalma kapcsolatot mutat a 'mental timeline' terminussal megnevezett mentális tér-idő feldolgozás és a szimulációs imagináció feldolgozási módjaival.

Hosszabb ideje végzett kísérletes kutatások azt mutatják, hogy a múlt-jelen-jövő időrendet térben (is) feldolgozza az elme (vö. Eikmeier et al. 2016; Casasanto 2016, további szakirodalommal). Amennyiben egy vizuálisan megjelenített vagy elképzelt térben a jelen (a pillanatnyi most-pontként észlelt jelen) ennek a térnek a középpontjában van, akkor az európai kultúrákban a múlt általában a térbeli középponttól a konceptualizáló bal oldalán helyezkedik el, a jövő pedig e középponttól jobbra. Úgyszintén viszonylag általános megfigyelés, hogy ha a múlt-jelen-jövő időrend nem oldalirányú, hanem elől-hátul megközelítés szerint képeződik le, akkor a múlt a térbeli középponttól a konceptualizáló háta mögött helyezkedik el, a jövő pedig előtte. A lineáris múlt-jelen-jövő időrend ilyen mentális idővonal (mental timeline) szerinti, nem tudatos feldolgozása tendenciaszerű, nem abszolút szabály, és részben kultúrafüggő. A bal-jobb irányulásra föltehetőleg hatással van az adott kultúrában alkalmazott írásrendszer térbeli szerialitása, tehát a jobbról balra író kultúrákban az idő térbeli idővonal szerinti feldolgozása lehet jobbról balra haladó, amint vannak kultúrák, amelyekben a múlt van a beszélő jelen ideje előtt, azzal szemben, és a jövő van a háta mögött.

A szimulációs imaginatív feldolgozás az a mentális művelet, amelynek során az emberi elme végigjártassa lépésről lépésre azt a folyamatot, amelyet valamilyen okból fel kell idézni vagy el kell képzelni a konceptualizálóknak (vö. Gibbs–Matlock 2008, további szakirodalommal). A szimuláció ekkor egy esemény mentális lejátszása, elmebeli végrehajtása. A szimuláció megtörténhet például kézmozdulatokkal, például ilyen a később szándékolt telefonhívás közismert jelzése a szájhoz és fülhöz egyszerre tett nyitott tenyérrel. És történhet teljesen képzeleti úton, belső, mentális felidézéssel. Képzletben végig lehet haladni térben egy lakás helyisége-

in, fel lehet idézni egy útvonalat a bejárattól a munkahelyi szobáig vagy műhelyig, végig lehet menni képzeletben, szimulációs módon valakinek a lakásától a közeli élelmiszerboltig vagy egy szomszédos ország meghatározott célpontjáig, például egy templomig vagy vízparti hajókikötőig. A szimulációs imaginatív feldolgozás módjai tapasztalaton alapulnak, például valós mozgások észlelésén vagy valós fizikai térformák tekintetmozgással történő feldolgozásán.

Míg a mentális idővonal az időbeliség, valamely folyamat időszerkezetének térben is megvalósulható elméleti leképezését mutatja, addig a szimulációs imaginatív feldolgozás valamely időben lezajló esemény egymásra következő szakaszainak, epizódjainak, akár pillanatnyi állapotainak szeriális feldolgozási lehetőségére mutat rá. A két mentális művelet nemcsak egymással mutat párhuzamokat, hanem a dinamikus irányultság feldolgozási módjával is, szerialitásának nem nyíltan, de a feldolgozó idő felől támogatott háttérbeli temporalitásával.

Az eddigiekből következően a fenti 3) változata esetén ontológiai szempontból abból kell kiindulni, hogy a „statikus” reprezentációban kifejezett állapot, vagyis az irányulás is történik, időben történik. Egymást követő pillanatnyi állapotok sora van ekkor is. 2) esetében ezek az állapotok valóban azonosak önmagukkal, kivéve azt a körülményt, hogy az idő, vagyis a több most-pont nem azonos a többivel. A 3) esetén viszont megvizsgálandó, hogy a szkennelés (vagyis az elképzelt dinamikus feldolgozás) során összegződő pillanatnyi állapotok mennyiben különböznek egymástól.

Innen nézve nincs idő tér nélkül, az idő mindig valamilyen térben telik, illetve valami térbeli mindig időben van. Ebben az értelemben a tér-idő kontinuumot tekintve az ige temporalitást profilál, a térrel a háttérben. A főnév a tér-idő kontinuumot tekintve térbeliséget profilál, a temporalitással a háttérben. A dolog van, egzisztál, még ha nem is az profilálódik a róla való beszédben (érdemes felidézni, hogy ezt a tényezőt Zsilka János számon tartja).

Ennek megfelelően a viszonyok is vannak (a mentális feldolgozás és a diskurzustér számára és benne léteznek), például a *be, ki, felfelé* nyelvi elemekben az útvonal, a sematikus ösvény is van, létezése az egyik konceptuális, szemantikai tulajdonsága. Azért lehet képzeletben, szimulációval végig letapogatni, mert (i) van, létezik a diskurzustérben a konceptualizáló számára, (ii) nem egyetlen pillanatnyi állapotot, hanem azok sorát reprezentálja, (iii) a feldolgozó elme ezt a feldolgozó időben szkenneli végig.

A temporalitást illető kérdés ezek után a következő: a (ii) pont egyezik-e a Langacker-féle összegző feldolgozás modelljével, vagy sem. Szabatosabban: az összegző feldolgozásnak az egymást követő pillanatnyi állapotok egymást követő és egymásra helyezett feldolgozása profilálódik, vagy a végső állapot, az a Gestalt, amelyben az egymást követő állapotok együttesen, de egyenként is felismerhető módon a végpontban mint egészben egyesülnek?

A szubjektív mozgással kapcsolatban megjegyzendő, hogy ha az ösvény (vagy bármi más entitás) a feldolgozó számára létező a diskurzustérben, elképzelve, mentálisan, akkor ennek a feldolgozása objektivizálnak tekinthető.

4. Az ösvényjellegű irányulás szimulációs temporalitása az igekötőben

A fentiek ismeretében érdemes rátérni az igekötő irányulásának szemantikai szerkezetére, annak dinamikus jellegére és temporális tartalmának a jellemzésére.

A magyar igekötő sok tekintetben hasonlít más típusú nyelvek prepozícióira és prefixumaira, más tényezőkben azonban különbözik tőlük. Az egyik fő különbség az irányulás kizárólagos szemantikai tartalma, az igekötők rendszerében létrejött, a konceptualizáló origójából (saját testéből) kiinduló nézőpontrendszer, kifinomult tér-idő kontinuumot alkotva. Az igekötő ekképp szorosan kapcsolódik az ígétőhöz szemantikailag is, az igen nagy számú és változatú kiterjesztéseket is tekintetbe véve. Részletesebb összehasonlításra a jelen tanulmányban nincsen mód, részben az azonos vagy hasonló elméleti keretű és módszertanú feldolgozások hiánya miatt is.

Az angol előljárószók szemantikai és szintaktikai jellemzőit Langackeren túl részletesen vizsgálta Lakoff (1987: 416–60) az angol *over* prepozíció polisziemiájára, kategorizációs és metaforikus kiterjesztéseire összpontosítva. Ezt a kutatást tovább folytatta Tyler és Evans (2001, 2003), többek között az előljárószók ösvénytartalmának a jellemzésével (például a landmarkok számának és jelöltségének azonosítási eljárásaiban vagy az útvonal változatainak a jellemzésével), de a prepozíciók temporalitására nem térnek ki.

Az itt középpontba állított kérdéseket részben tárgyalja Dewell (2015) a német nyelv igei prefixumait vizsgálva. A német prefixumok szemantikai hálózata nagyobb és tágabb, mint a magyar: egyrészt vannak közöttük statikus példányok, másrészt az ígéhez kapcsolódásuk nyitottabb, amennyiben a prefixumi és a prepozíciói funkció szétválik a németben, miközben ez a kettősség a magyarban nem jelenik meg. Dewell Talmy (2000: 68–76) rendszeréből indul ki, amely szerint egy eseményt vagy közletről szemléli a konceptualizáló, tehát közvetlen részleteiben tapasztal, és ennek megfelelően szekvenciálisan konstruál meg, vagy távolról, nem közvetlenül tapasztalva, és ekkor mintegy egészlegesen szinoptikusan dolgozza fel. Dewell ezt a két feldolgozási módot alkalmazza, méghozzá úgy, hogy a német szekvenciális konstrukcióban a grammatikai elem prepozíció, amely nem kapcsolódik klitikusan az ígéhez, míg a szinoptikus feldolgozásban a grammatikai elem prefixum, amely az igei konstrukció mint egység eleme. Dewell ebben a kettősségben a prefixumok térlekepezését vizsgálja részletesen, megkülönböztetve az útvonalösvényt, a forrásösvényt és a célösvényt. Erre alapozva öt útvonalösvény (*a be-, ent-, er-, zer-* és *ver-*) térbeli rendszerét deríti fel, tág kiterjesztéseikben. A szekvencialitás tényező ebben a rendszerben, de a temporalitás nem tárgya a vizsgálatnak.

E ponton lehet a magyar igekötő itt tárgyalt jellemzőjét, az irányulás feldolgozását közelebről megvizsgálni. Az alábbiakban – ahogy fentebb már szó volt róla – csak az ősi magyar igekötőkre (*ki, be le, fel, el*, a már legnagyobb részben grammatikalizálódott *meg* kivételével) vonatkoznak a megállapítások, azoknak is az elsődleges, fizikai térviszonyt kifejező jelentéseire, a *be* igekötő példáján demonstrálva. (A magyar igekötők általános kognitív szemantikai elemzésekre l. Tolcsvai Nagy 2017: 379–89.)

Az igekötő elsődleges jelentésének szerkezete kevés elemet tartalmaz: alapvetően két sematikus figura irányulás szerinti térbeli viszonyát. E viszonyban az egyik figura a figyelem előterében áll (ez a trajektor, *tr*, elsődleges figura). Az elsődleges figura konstruálása egy másodlagos figurához, landmarkhoz (*lm*) viszonyítva történik meg. A *be* igekötő a BEFELÉ IRÁNYULÁS fogalmát képezi le úgy, hogy egy figura (valamely fizikai tárgy) irányulása egy ösvényen egy másik figura (valamely körülhatárolt, de átjárható tér) belsejébe irányul.

A *be* igekötő elsődleges jelentése: egy entitás térben egy körülhatárolt térbe befelé irányul egy ösvényen. Részletesebben: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, *tr*) egy ösvény elején, kezdő pillanatnyi állapotban kint van egy körülhatárolt térhez (első másodlagos figura, landmark, *lm*) képest, az ösvény végén (második másodlagos figura) belül van a körülhatárolt téren. Mindez a feldolgozásban úgy, hogy az összes köztes pillanatnyi állapot szubjektív mozgásként, másképp: az ösvényen szimulációs imaginárius mentális művelettel végighaladva válik érthetővé (l. az 1. és 2. ábrát). A megértésben a két végponttal (kintlevés, bentlevés) körülhatárolt ösvény (és a rajta rendes esetben történő mozgás) egyes térbeli állapotai, helyzetei a teljes megértésben szeriális jellegűek, a feldolgozásban az egymást követő térbeli állapotok a feldolgozó idő temporális szekvenciájával válnak megérthetővé. A feldolgozó idő szekvenciális temporalitása az igekötő szemantikai szerkezetének háttérben számon tartja az ösvény, az irány helyzetei (végső soron pillanatnyi állapotai) egymásra következésének lehetséges időbeli egymásra következését. Maga az igekötő ezt nem profilálja, de tartalmazza, és ezzel a felülettel (is) kapcsolódik az ige jelentésszerkezetéhez. Azaz: a *bemegy* ige esetében a konceptualizáló feldolgozza az igekötő által jelzett irányulást, annak térbeli végpontjával együtt, és egyúttal szimulációsan, szubjektív mozgással végigszkenneli az igekötő által előhívott sematikus ösvényt, amelynek feldolgozó ideje jelzi az ösvényen való végighaladás temporális szükségét is. Ez a feldolgozás kerül kompozitumszerkezetbe a *megy* igével, amely nyíltan tartalmazza a szekvenciális temporalitást és a tényleges mozgást. E kapcsolatot végül a két elem (igekötő + ige) trajektor-landmark megfelelései teszik teljessé.

A referenciakeretben a referenciapont, a viszonyítási pont, amelyhez képest az ösvény leképeződik, vagyis lehorgonyzódik, elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark (két másodlagos figura) az ösvény kezdő- és végpontja; a kezdőpont a körülhatárolt fizikai téren kívüli tér egy pontja; a végpont az ösvény végpontja a körülhatárolt fizikai téren belül. Az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely befér a végpontszerepű landmarkot körülvevő körülhatárolt térbe, és képes helyváltoztató mozgásra, mozgatható. Az ösvény és a rajta irányuló fizikai tárgy (trajektor) egyaránt térben, prototipikusan vízszintesen orientálva konceptualizálódik. A lehorgonyzás, azaz a beszélő nézőpontjához kapcsolás és a sémából példánnyá alakítás mutatja a szimulációs, imaginárius szkennelés reális voltát.

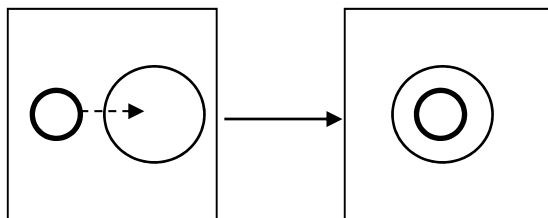
A *be* igekötő elsődleges jelentésének tipikus megvalósulásai referenciapont szerint:

a) a referenciapont, a trajektor és a 2. landmark az emberi test:

(7) bekap (ételt), bevesz (gyógyszert)

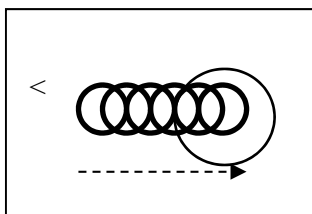
b) a referenciapont fizikai tárgy vagy tereptárgy, a beszédhelyzetben értelmezve (a kintlevő beszélő nézőpontjából):

(8) Péter bemegy a házba

1. ábra. A *be* igeekötő jelentésszerkezetének kiinduló és végpontja

Az 1. ábra a *be* igeekötő jelentésszerkezetében az ösvény kiinduló és végpontját ábrázolja. Az első négyzet a kintlevés pillanatnyi állapotát, a második négyzet a bentlevés pillanatnyi állapotát mutatja.

2. ábra. A *be* igeekötő áttekintő jelentésszerkezete

A 2. ábrán a *be* igeekötő szimulációs imaginárius feldolgozási módját az egymásba érő kisebb karikák mint a körülhatárolt térbe befelé irányuló entitás pillanatnyi helyzeteit jelzik, az ösvényen végig. Az ösvényt a szaggatott nyíl jelöli. A < jel a konceptualizáló nézőpontját, perspektivikus kiindulópontját jelzi.

A jelen elemzésben csak az igeekötő iránytartalmának szemantikai jellegére összpontosítva a következők állapíthatók meg:

- az irány létezik a konceptualizáló számára;
- az irány térben egymásra következő pillanatnyi térbeli helyzetek (állapotok) imaginárius, szimulációs, vagyis mentálisan végigjátszott feldolgozásában reprezentálódik;

- az irány feldolgozó reprezentációja nem egyetlen pillanatnyi állapotban, Gestaltban összegződik, mert akkor elvesztené dinamikus jellegét, a pillanatnyi helyzetek egymásra következését, szerialitását;
- a pillanatnyi térbeli helyzetek (állapotok) térbeli egymásra következése nem tekinthető homogénnek, az irány különböző szakaszai (állapotai) eltérnek egymástól, (i) az ösvényen elfoglalt pillanatnyi hely szerint, (ii) a konceptualizáléhoz viszonyított helyhez képest, (iii) a feldolgozó időhöz képest (ez lehet kvázi egyidejű a feldolgozott és a megértő idő folyamatahoz viszonyítva, de nem föltétlenül).

Az igekötő így bemutatott szimulációs, imaginárius szekvencialitása nem profilál szekvenciális temporalitást, de ezt a háttérben tartalmazza, szemben a statikus térviszonyokkal. Ez az igekötőnek talán a legfontosabb tulajdonsága, amelynek a révén képes az igéhez kapcsolódni, szemantikailag egyetlen kompozitumszerkezetet alkotni, mert a szükségszerű megfelelések ebben a tartományban mutatkoznak meg, a trajektor-landmark egyezések és kidolgozások ezen alapulnak. Az itt bemutatott elemzés eltér a korábbi magyarázattól (vö. Tolcsvai Nagy 2017), amennyiben nem összegző feldolgozása elemnek tekinti az igekötőt – a többi leíró megállapítás érvénye mellett.

Az így tekintett igekötő + ige kompozitumszerkezet nagyfokú szemantikai variabilitása még az ősi, elsődleges jelentésükben tisztán térbeli irányulást kifejező igekötők és a hozzájuk kapcsolódó igék (például a mozgásigék) egyedi jellemzői szerint is további vizsgálatot igényel.

A szerialitás szimulációs, imaginárius feldolgozása jelentős szerepet játszik az igenevek jelentésszerkezetében. Ezek a hasonló, de eltérő szkennelések az ige-név igei tartalmának különböző perspektívájú konstruálásához járulnak hozzá.

SZAKIRODALOM

- Casasanto, Daniel 2016. Temporal language and temporal thinking may not go hand in hand. In: Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (ed.): *Conceptualizations of Time*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 67–84.
- Chafe, Wallace 1994. *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Dewell, Robert B. 2015. *The semantics of German Verb Prefixes*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Eikmeier, Verena – Alex-Ruf, Simone – Maienborn, Claudia – Schröter, Hannes – Ulrich, Rolf 2016. The mental timeline during the processing of linguistic information. In: Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (ed.): *Conceptualizations of Time*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 103–22.
- Gibbs, Raymond W. – Matlock, Teenie 2008. Metaphor, imagination, and simulation: Psycholinguistic evidence. In Gibbs, Raymond W., Jr. (ed.) 2008. *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 161–76.
- Jaszczolt, Kasia M. 2016. Temporal reference without the concept of time? In: Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (ed.): *Conceptualizations of Time*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 3–24.

- Jaszczolt, Kasia M. – de Saussure, Louis 2014. Introduction: time, temporality, and tense. In: Jaszczolt, Kasia M. – de Saussure, Louis (eds.): *Time. Language, Cognition, and Reality*. Oxford University Press, Oxford, 1–11.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Langacker, Ronald W. 2012. Linguistic manifestations of the space-time (dis)analogy. In: Filipovič, Luna – Jaszczolt, Kasia M. (eds.): *Space and Time in Languages and Cultures. Language, culture, and cognition*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 191–215.
- Pöppel, Ernst 1997. The Brain's Way to Create "Nowness". In: Atmanspacher, Harald – Ruhnau, Eva (eds.): *Time, Temporality, Now. Experiencing Time and Concepts of Time in an Interdisciplinary Perspective*. Springer, Berlin, 107–20.
- Pöppel, Ernst 1994. Temporal mechanisms in perception. In: Olaf Sporns – Giulio Tononi (eds.): *Selectionism and the brain: International review of neurobiology*. Vol. 37. Academic Press, San Diego, 185–201.
- Pöppel, Ernst 2009. Pre-semantically defined temporal windows for cognitive processing. *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 364: 1887–96.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics. Volume I. Concept Structuring Systems*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Tolcsvai Nagy Gábor: 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 207–466.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan 2001. Reconsidering prepositional polysemy networks: the case of *over*. *Language* 77 (4): 724–65.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan 2003. *The Semantics of English Prepositions. Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition*. Cambridge University Press, Cambridge.

Tolcsvai Nagy Gábor
egyetemi tanár

SUMMARY

Tolcsvai Nagy, Gábor

Simulative (subjective) processing of temporality in the Hungarian prefix

According to the general linguistic view, verbal prefixes do not express temporality. Still, the primary meaning of the Hungarian prefix designates directionality, a dynamic construal of direction in physical space from the conceptualizer's perspective. For the earlier cognitive descriptions, the directionality of prefixes is processed through summary scanning, resulting in one static configurational state. The present paper harmonizes the notion of 'subjective motion' (Langacker), the idea of the imaginative mental simulation of events (Gibbs and Matlock) and mental timeline (Eikmeier et al.), and also the 'primordial event' (Pöppel) for a complex approach to the Hungarian prefix. Within this framework, the dynamic processing of the Hungarian prefix comprises a serial, sequential scanning, and the imaginative processed time of this processing is connected sequentially with processing time (the temporality of the mental process) in a sequential manner.

Keywords: mental timeline, prefix, processed time, processing time, subjective motion, summary scanning.

Ikergyermek beszédfeldolgozási folyamatairól

1. Bevezetés

A nyelv elsajátításának két megkérdőjelezhetetlen tényezője van, a genetikai és a környezeti faktor (Ganger et al. 2005). Ennek a két tényezőnek, illetőleg a hatásuknak az elkülönítése a nyelvfejlődés során rendkívül nehéz, hacsak nem lehetetlen. A nyelv univerzális abban az értelemben, hogy minden (tipikus) ember képes a nyelv elsajátítására és használatára (függetlenül az egyéni különbségektől), mert az genetikailag kódolt (Chomsky 1980). Noha a nyelvelsajátítás igen hasonló a gyermekeknél, nyelvtől függetlenül, mégis vannak, akik kissé gyorsabbak ebben, mint mások (pl. Goldfield–Reznick 1990). Tipikus fejlődésű gyermekek ugyanazon életkorban jelentős különbségeket mutathatnak a nyelvi teljesítményükben, például a szókincsben, a grammatikai fejlettségben, avagy az artikuláció pontosságában. A tudományos felfogás szerint ezek az egyéni különbségek lehetnek környezeti és/vagy genetikai tényezők következményei, de az sem kizárható, hogy ezek a tapasztalt eltérések arra utalnak, hogy az emberek nem azonosak abban a tekintetben, hogy milyen a genetikai alapú nyelvi képességük (Stromswold 2001).

Az ikergyermek nyelvi fejlődésének kutatása éppen azért meghatározó, mivel lehetőséget ad arra, hogy az örökletesség és a környezet relatív hatásait valamilyen mértékben kimutassa, bizonyos fokig szeparálja. Az egypetéjű ikrek rendkívüli hasonlóságot mutatnak anatómiai, fiziológiai és fizikai tekintetben, és mindez hatással van a nyelvfejlődésükre és a nyelvhasználatukra is (Künzel 2010). Az egypetéjű ikrek a genetikai anyag 100%-án, míg a kétpetéjűek annak 50%-án osztoznak. Ez durva megközelítésben azt jelenti, hogy ha valamely jellegzetesség a genetikából következik, akkor az ikerpárok közötti hasonlóság nagyobb az egypetéjűek, mint a kétpetéjűek esetében (Haworth et al. 2008). Az ikergyermek továbbá rendszerint azonos környezetben nőnek fel, legalábbis a nyelvelsajátítás szempontjából meghatározó életszakaszokban. Számos kutatásban keresnek választ a genetikai tényező szerepére a nyelvelsajátítás folyamatában, illetve egyes nyelvi területek teljesítményének az alakulásában (pl. Stromswold 2001; Künzel 2010). Némiképpen ritkábbak azok a vizsgálatok, amelyek az ikrek és a nem ikergyermek nyelvi teljesítményét vizsgálják; ezek főként az eltérő környezet nyelvfejlődésre gyakorolt hatásának a következményeit igyekeznek elemezni a vizsgálati adatok alapján (Day 1932a, b; Dale et al. 2000).

A nyelvfejlődéssel kapcsolatos ikervizsgálatokban különféleképpen hasonlítják össze az egypetéjű és a kétpetéjű gyermekek teljesítményét az egyes nyelvi tesztekben. Az eredmények nemegyszer nehezen összevethetők a gyermekpopuláció kiválasztása, nagysága, a módszerek, a tesztek anyaga, az eljárás, illetve a statisztikai feldolgozás különbözőségei miatt. A módszertani nehézségek arra (is) visszavezethetők, hogy az ikerszületések aránya relatíve alacsony (bár az

utóbbi időben az ikrek száma megnövekedett, vö. Sutcliffe–Derom 2006). Statisztikai adatok szerint Amerikában, 2006-ban 1000 születésből 32 volt ikerszületés (Swallow 2011), a 2012-es magyarországi adat csaknem ugyanennyi, 32,2-nek adódott (KSH 2014). Nyugat-Európában 250 születésből egy ikerszületés (Dudenhausen 2003). Az egypetéjű ikerpárok születési előfordulása nagyjából 33%, a kétpetéjű ikerpárok esetében az azonos neműek 33%-ban, a különböző neműek szintén 33%-ban születnek (Hawthoer et al. 2008).

A szakirodalomban található sokféle eredmény alapján az a tendencia rajzolódott ki, hogy az egypetéjű ikergyermek teljesítménye jobban hasonlít egymásra, mint a kétpetéjűeké, mégis számos tekintetben találhatók jellegzetes eltérések a beszédükben (pl. Fuchs et al. 2000). A vizsgálati eredmények szerint az egypetéjűeknél az egyezés 36% és 100% között szóródott, míg a kétpetéjűeknél 31% és 69% között (Stevenson et al. 1987; Tomblin–Buckwalter 1998). (Megjegyezzük, hogy nem minden vizsgálat igazolt ilyen eltéréseket.) A nyelvi teljesítményekre vonatkozó adatok nem voltak függetlenek attól, hogy a nyelvhasználat mely területét elemezték. A genetikai tényező nagyobb mértékben volt kimutatható akkor, ha olyan ikerpárokat vizsgáltak, akiknél nyelvi zavar volt a háttérben (pl. Bishop et al. 1999). A tipikus nyelvi fejlődésű ikerpárok esetében, a gyermekek egynegyedénél, illetve felénél volt kimutatható a genetikai faktor hatása a teljesítményükben – noha ez sem volt független a vizsgált nyelvi területtől. Akadtak azonban olyan eredmények is, amelyek nem igazolták a genetikai tényező hatását, például 5 és 13 év közötti egy- és kétpetéjű ikrek szövegértési eredményeiben (Segal 1985). Egy kutatásban 6 és 12 év közötti (egy- és kétpetéjű) ikerpárok általános nyelvi teljesítményét vizsgálták többféle teszttel, és azt találták, hogy a genetikai tényezők 32%-ban, a környezeti tényezők pedig 55%-ban felelősek a különbözőségekért (Thompson et al. 1991). Brewer és munkatársai arra a megállapításra jutottak, hogy a beszéddel kapcsolatos tesztek adatai a környezeti hatásra, a nem beszédjellegű hallási feldolgozás és főleg a hangmagasság differenciálásában tapasztalt eredmények pedig ezek genetikai meghatározottságára utalnak (2016). A fül-, illetve agyfelteke-dominanciát vizsgálták 13 és 38 év közötti ikerpároknál (Springer–Searleman 1978), de nem találtak eltérést attól függően, hogy egy- vagy kétpetéjűek voltak-e. A szerzők konklúziója szerint a vizsgált populációban a lateralitás iránya és mértéke nem genetikai eredetű. A dichotikus észlelés nagymértékben örökletes, állítják a kutatók nagyszámú ikervizsgálat alapján (Morell et al. 2007). A kutatások nagy többségében nem találtak különbséget az ikerpárok tagjainak teljesítményében a nemek szerint.

A pedagógiai, gyógypedagógiai és a pszicholingvisztikai célú kutatásokban olyan ikercsoportok nyelvi teljesítményét vizsgálták (rendszerint nem ikergyermekhez hasonlítva), akiknél feltételezhető volt a nem tipikus anyanyelv-elsajátítás (pl. Vassné Kovács 1969; Bishop et al. 1996). Azt találták, hogy az ikergyermek jellegzetes elmaradást mutathatnak a nem ikergyermek nyelvi (ill. kognitív) fejlődéséhez viszonyítva, például a szókincsben, avagy a közléseik grammatikai összetettségében (pl. Rutter–Redshow 1991; Sutcliffe–Derom 2006; Laczkó 2011). Harminckét egypetéjű és huszonöt kétpetéjű ikergyermeknél vizsgálták a beszéd- és nyelvi zavarok előfordulását (Lewis–Thompson 1992). Az eredmények azt

mutatták, hogy az egypetéjű ikergyermek tagjai között nagyobb volt a zavarok megjelenésének az aránya, mint a kétpetéjűeknél. Az utóbbiak esetében kevésbé voltak azonosak a zavarok típusai, mint az egypetéjűek esetében. Day adatai szerint az ikergyermek elmaradása növekszik az életkoruk előrehaladtával (1932a). Számos kutatás számol be a nyelvi, az artikulációs és az olvasási nehézségekről ikrek esetében. Az azonban nem világos, hogy miként és főleg mikor veszi észre a felnőtt környezet a problémák megjelenését. 2;6 éves fiú ikreknél mintegy 8 hónapnyi elmaradást tapasztaltak a beszédprodukción és 6 hónapnyi elmaradást a beszédmegértésben az azonos életkorú lány ikrekhez és a nem ikergyermekhez képest (Hay et al. 1987). Három-négy éves korukban is vizsgálták a gyermekeket, és azt találták, hogy a fiú ikreknél nagyobb mértékben fordultak elő beszédhibák, mint az ikerlányoknál. Megjegyezzük, hogy a fiúpopuláció nagyobb mértékű érintettsége a beszéd- és nyelvi zavarok tekintetében a nem ikergyermeknél is megfigyelhető. Alig néhány kutatásban vizsgálták ugyanakkor, hogy vajon az egypetéjű ikrek nyelvi hibái milyen mértékben mutatnak hasonlóságokat a kétpetéjűekéihez képest (pl. Ganger et al. 2005). Több mint 470 két éves gyermek, egy- és kétpetéjű ikrek és nem ikergyermek vettek részt egy kutatásban, amely a résztvevők szókincsére és grammatikai teljesítményére fókuszált (Rice et al. 2014). A szerzők eredményei szerint az ikrek elmaradást mutattak a nem ikrekhez képest az anyanyelv-elsajátításban, az egypetéjűek gyengébbek voltak, mint a kétpetéjűek, és a lányok jobban teljesítettek, mint a fiúk (bár a nem és a zigotizáció között nem volt összefüggés). Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy az ikergyermek minden esetben nyelvfajlárdési elmaradást mutatnak; a szakirodalomban olvasható adatok csupán arra utalnak, hogy az ikerlét nagyobb mértékben vezethet anyanyelv-elsajátítási nehézségekhez, ezért nagyobb figyelmet kell fordítani a gyermekek nyelvi fejlődésére. Az ikergyermekre általában jellemző nyelvfajlárdési elmaradást az eltérő környezeti nyelvi ingerrel magyarázzák, de nem ok feltétlenül az úgynevezett ikernyelv (Thorpe 2006).

A fejlődési nyelvi zavar (SLI) kutatásai az elmúlt évtizedekben igazolni látszanak a zavar genetikai eredetét. Két kérdés azonban még (mindig) megválaszolásra szorul. Az egyik, hogy milyen kognitív működések vezetnek a nyelvi zavar kialakulásához, a másik pedig, hogy mely nyelvi területeket érint különösen a zavar (Bishop et al. 1999). Kísérleti adataik azt erősítették meg, hogy a beszédészlelés bizonyos folyamatai gyengén működnek ezeknél a gyermekeknél, például a beszédhangok azonosítása, megkülönböztetése, avagy a szegmentálás. Bishop munkatársaival (1996) 7 és 9 év, illetve 7 és 13 év közötti, nyelvi zavart mutató ikergyermeket és kontrollgyermeket vizsgáltak (1999). A kutatásokban különféle, hallásalapú ismétléses teszteket, beszédmegértést, illetve 2–5 szótagból álló, értelmetlen hangsorok (ún. álszavak) ismétléseit elemezték (a hangsorok fonológiaiilag lehetséges angol hangsorok voltak). Eredményeik szignifikáns különbséget mutattak a nyelvi zavarral küzdő és a tipikus fejlődésű ikrek között, előbbiek szignifikánsan gyengébben teljesítettek. Az egy- és kétpetéjű ikrek összehasonlítása azt igazolta, hogy az értelmetlen hangsorok felismerésének a deficitje örökletes, vagyis genetikai eredetű, és így jó előjelzője, illetve jellemzője lehet a fejlődési nyelvi zavarnak (Bishop 1999).

San Segundo azt vizsgálta, hogy (felnőtt) egy- és kétpetéjű ikrek, illetve a testvéreik miként ismerték fel a saját és a testvéreik nevetését (2013). Azt találta, hogy az egypetéjű ikrek a nevetések mintegy 67%-át kötötték helyesen össze a megfelelő személlyel, míg a kétpetéjűek és a testvéreik jobb eredményt értek el, az előbbiek 92%-ban, az utóbbiak 93%-ban azonosítottak helyesen. Az eredményeket a genetikai információ megoszlásának a különbségével magyarázták.

A beszédtechnológia is érdeklődéssel fordult az ikrek beszéde felé abban a tekintetben, hogy az ikerbeszélők mennyire különíthetők el egymástól objektív módszerekkel (Künzel 2010). Egy korai magyar kutatásban a beszédük akusztikai jellemzői alapján, statisztikai módszerek alkalmazásával próbálták elkülöníteni az ikreket a nem iker beszélőktől (Gordos 1979). Az eredmények szerint a felpattanó zárhangok időtartama, a magánhangzók formánsai és az alaphangmagasság bizonyultak elkülönítő tényezőknél. Hozzáteszik, hogy egy-egy paraméter nem elégséges ehhez az elkülönítéshez. Az újabb kutatások egyikében arra kerestek választ, hogy a (felnőtt) egypetéjű ikrek elkülöníthetők-e a beszédük alapján, és azt találták, hogy a beszédprodukciónak tanult jellemzői (különböző környezeti hatások következtében) mutatnak eltérést az ikrek között, amelyek alapján jó eredménnyel azonosíthatók az ikerpárok tagjai (Ariyaeenia et al. 2008).

A beszédészlelés fejlődéséhez szükséges az, hogy a gyermek képes legyen felismerni a beszédhangok akusztikai-fonetikai sajátosságait (frekvencia-, intenzitás- és időparaméterek), amelyek lehetővé teszik, hogy különböző kontextusokban azonosítsák őket. Különösen meghatározó továbbá a beszédhangok sorrendjének pontos azonosítása, vagyis a szeriális észlelés. Mindezen folyamatok működéséhez szükséges a munkamemória életkor-specifikus működése is. A mindennapi verbális kommunikációban a beszédet rendszerint háttérzaj kíséri, így a zajok kiszűrésének a képessége is meghatározó a beszéd egyes részeinek a felismerésében (Bailey–Snowling 2002).

A beszédfeldolgozási folyamatok felelősek az írott nyelv (olvasás, írás) megtanulásáért (Gósy 2005), ezért fokozottan kell foglalkozni a megfelelő működésükkel minden gyermek esetében. Az ikergyermek nyelvi fejlődésének kutatásában nagyobb hangsúlyt kapnak a beszédprodukciónak, a grammatikai szinttel, avagy a szókinccsel kapcsolatos vizsgálatok, és kisebb mértékben találatok a beszédpercepciónak folyamatokra vonatkozóan. Vizsgálatunk ikrek beszédészlelési folyamatainak a megismerésére irányult. Választ kerestünk arra, hogy az ikergyermek mutatnak-e eltérést az elemzett folyamatok működésében a zigotizáció függvényében, illetve hogy az egy- és a kétpetéjű ikrek között van-e jellemző különbség a tesztekben nyújtott teljesítményük alapján. A kutatás nem titkolt célja, hogy felhívja a figyelmet az ikergyermek esetleges anyanyelvi elmaradásaira, hogy még az iskolai tanulmányaik megkezdése előtt lehetőség nyíljon a fejlesztésükre és ezáltal a következményes problémák megelőzésére. A hallásalapú beszédészlelés problémái előre jelzik a tanulási nehézségeket, ezért a minél korábbi felismerésük nagyon fontos.

A következő hipotéziseket állítottuk fel a szakirodalomban közölt eredmények alapján. 1. Az ikergyermek csoportszinten minden tesztben gyengébben fognak teljesíteni, mint a nem ikrek. 2. Az akusztikai kulcsok felismerésében nem

lesz eltérés az egypetjű és a kétpetjű ikrek között. 3. A szeriális észlelésben jelentős különbséget fogunk tapasztalni az egypetjű és a kétpetjű ikrek teljesítményében.

2. Módszertan

Kutatásunkban összesen 80 gyermek vett részt, életkoruk 4;0 és 5;1 között szórt. A gyermekek három csoportot alkottak, az elsöben egypetjű ikrek (9 pár gyermek, 18 fő), a másodikban kétpetjű ikrek (11 pár gyermek, 22 fő), a harmadikban nem ikergyermekek voltak (40 fő). Az egypetjű ikrek átlagéletkora 4;8 év, a kétpetjűeké 4;7 év, míg a nem ikrek csoportjának átlaga 4;6 év volt. A nemek eloszlása hasonló volt az ikrek esetében, de nem azonos, míg a nem ikrek fele kislány, fele kisfiú volt. Valamennyi ikergyermeket tekintve, a lányok száma 18, a fiúké 22. Három lány- és hat fiúikerpár alkotta az egypetjűek csoportját, míg a kétpetjűek csoportjában egy fiú- és két lányikerpár volt, a többiek a nemek tekintetében vegyes párt alkottak.

A beszédfejlődés minden gyermek esetében legkésőbb kétéves korban megindult (az életkort a szülök közölték), és tipikusnak mondható. A vizsgálatkor a nem ikergyermekek közül 18-nál (45%), az ikergyermeknél pedig 23-nál (57,5%) volt enyhe beszédhiba tapasztalható, főként a fiatalabbaknál. A 18 egypetjű gyermek közül 11-nél volt hallható beszédhiba (61,1%), 5 ikerpárnál és egy esetben a pár egyik tagjánál. A 22 kétpetjű iker közül csak 9-nél adatoltunk beszédhibát (40,9%), 4 ikerpárnál és 1 esetben az ikerpár egyik tagjánál. (A beszédhibás ikergyermek mindkét pár esetében kislány volt.) Valamennyi gyermek éphalló volt, és ép értelmi képességekkel rendelkezett. Mindhárom csoport résztvevői ugyanazon földrajzi terület óvodáiból kerültek ki, a családok átlagos szociális körülmények között élnek.

A gyermekek beszédészlelési folyamatait mesterségesen előállított (szintetizált szavak) felismertetésével (GOH-eljárás), valamint a GMP-diagnosztika szeriálisészlelés-tesztjével vizsgáltuk (Gósy 1995/2006). A tesztek sztenderd értékei révén megítélhető, hogy a gyermek teljesítménye életkor-specifikus-e vagy nem, illetve a kísérletben részt vevő csoportok eredményei összevethetők egymással és a sztenderd adatokkal. A GOH-eljárás tesztanyaga mesterségesen előállított (speciálisan szintetizált) 20 egy szótagból álló szó, például *meggy*, *síp*, *bot*. A szavak csak az őket felépítő beszédhangok jellemző akusztikai kulcsait tartalmazzák, amelyek – ép hallás és ép beszédészlelés esetén – lehetővé teszik a szavak pontos felismerését. (Az emberi kiejtés nem csak a jellemző akusztikai kulcsokat, hanem különféle redundáns akusztikai információkat is tartalmaz, pl. Hazan–Fourcin 1983; Winn et al. 2012.) A GOH speciálisan szintetizált szavai éppen a szükséges (vagy alig valamivel több) információt tartalmazzák a nyelvspecifikus frekvenciaszerkezet invariáns jegyeiről, így a hallás és az akusztikai-fonetikai észlelés vizsgálatára alkalmasak (Eisenberg et al. 2000). A tesztanyag szavaiban a magánhangzók két formánst, a mássalhangzók pedig a jellemző frekvenciasávot tartalmazzák (250 és 8000 Hz-es tartományban, beszédhang-specifikusan). A jelen kutatásban vizsgált 4-5 éves gyermekektől elvárt pontos szófelismerés tízből

4-5 szó. A gyermekek vizsgálata a GOH-készülékkel és a hozzátartozó fejhallgatóval történt (átlagosan 45 dB-es intenzitáson). A feladatuk a jobb, majd a bal oldali fülükbe hallott szavak visszamondása volt (egyszeri hallás alapján). A vizsgáló a GOH-tesztlapra rögzítette a gyermek minden választát.

A GMP10 a szeriális észlelést 2, 3 és 4 szótagos, értelmetlen hangsorok visszamondatásával vizsgálja. Példák: *galalajka, feréndekek, trankiün*. Négyéves korban 80%-os, ötéves korban 90%-os teljesítményt várunk el a sztenderd értékeknek megfelelően, vagyis a tíz hallott hangsorból a négyéveseknek nyolcat, az ötéveseknek pedig kilencet kell helyesen megismételniük. Hangsúlyozzuk, hogy az értelmetlen hangsorok pontos felismeréséhez a megfelelő kapacitású rövid idejű memória is szükséges (pl. Conti-Ramsden et al. 2001; Bishop 2006; Chiat–Roy 2013); és ugyanez vonatkozik a szintetizált szavak azonosítására és ismétlésére is. A hangsorokat a vizsgáló ejtette egyenként úgy, hogy a gyermek az ajakmozgását ne láthassa. A gyermekek feladata az elhangzott hangsor azonnali megisméltése volt. A vizsgáló a teszthangsorokat nem ismételte, a gyermek választát a tesztlapon rögzítette. A tesztek felvétele minden gyermek esetében délelőtt zajlott, ismert környezetben, a tesztelés 10–12 percet vett igénybe. A tesztek minden egyes gyermekkel ugyanaz a vizsgáló vette föl.

A kapott adatokat mennyiségileg (a helyesen visszamondottak száma) és minőségileg (a tévesen ismételt szavak és hangsorok fonetikai jellemzőinek adatalása) is elemeztük. Megállapítottuk a csoportszintű teljesítményeket, valamint elvégeztük a csoportok összehasonlítását. Az adatok statisztikai vizsgálatát az SPSS 20-as szoftverrel végeztük egytényezős ANOVA és Pearson-féle korrelációs tesztek alkalmazásával. A függő változó az egyes tesztekben elért helyes válaszok aránya (GOH jobb fül, GOH bal fül, GMP10), a független változó pedig a csoportok (egypetűjűek, kétpetűjűek, nem ikergyermekek) voltak. Az ikerpárok összevetésében az ikerpárok tagjait két csoportba soroltuk, majd az adott tesztekben elért adataikból meghatároztuk a teljesítménykülönbségeket, és ezeket statisztikailag elemeztük (független mintás *t*-teszttel). A nemek szerinti elemzést nem végeztük el a relatíve kis elemszám miatt.

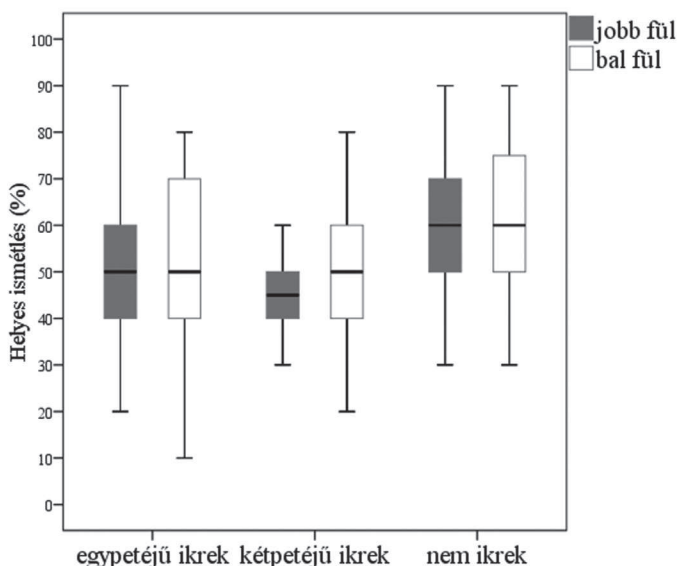
3. Eredmények

A beszédhangok **akusztikai kulcsainak felismerése**, azaz a szintetizált szavak helyes ismétlése jelentős eltéréseket mutatott a kísérleti csoportokban. Az ikergyermekek (a zigozitástól függetlenül) 47,7%-ban (átlagos eltérés: 16,86%) mondták vissza jól a jobb fülükbe érkezett szintetizált szavakat, míg a nem ikergyermekek 58,5%-ban (átlagos eltérés: 13,11%). A bal fülbe közvetített szavak helyes visszamondásának átlaga az ikreknél 48,75% (átlagos eltérés: 17,56%), a nem ikergyermekekénél 60,5% (átlagos eltérés: 17,53%). Csoportszinten az ikrek teljesítménye mindkét fül esetében megfelel az életkorukban elvárt értéknek, a nem ikrek valamivel jobb eredményeket hoztak az életkorukban elvártaknál. Az egyes csoportokban nincs matematikailag igazolható különbség a jobb és a bal oldali fülbe közvetített szavak helyes felismerésében. Statisztikailag szignifikáns kü-

lönbséget találtunk ugyanakkor az ikrek és a nem ikrek között mind a jobb ($F(1, 78) = 10,124, p = 0,002$), mind a bal fülben hallott szavak helyes ismétlésében ($F(1, 78) = 8,964, p = 0,004$).

A Bonferroni-féle post hoc tesztek azt mutatják, hogy az egytetű és a kéttetű ikrek között nincs szignifikáns különbség ($p = 0,616$), és nincsen az egytetű ikrek és a nem ikergyermekek között sem ($p = 0,263$) a jobb fülben hallott szavak ismétlésében. Ugyanezt a statisztikai eredményt kaptuk a bal fülbe közvetített szavak ismétlésére is ($p = 0,236$, ill. $p = 0,151$). Szignifikáns különbség adódott ugyanakkor a kéttetű ikrek és a nem ikergyermekek helyes visszamondásait tekintve mind a jobb oldali fülbe ($p = 0,003$), mind a bal oldali fülbe ($p = 0,018$) érkezett szavak esetében (1. ábra).

Elemeztük az egytetű és a kéttetű ikrek teljesítményét külön-külön. A jobb fülben hallott szavak helyes ismétlésének átlaga az egytetű ikreknél 51,11% (átlagos eltérés: 19,369%), a kéttetűeknek pedig 45%-nak (átlagos eltérés: 14,392%) adódott. A bal fülben hallott szavak pontos visszamondásának átlaga az egytetű ikreknél 50,55% (átlagos eltérés: 19,242%), a kéttetűeknek pedig 47,27% (átlagos eltérés: 16,382%) volt. A szakirodalom alapján elvártakkal szemben – kismértékben ugyan –, de az egytetű ikrek teljesítettek jobban, bár a különbség nem szignifikáns (jobb fül esetében: $F(1, 38) = 1,310, p = 0,260$, bal fül esetében: $F(1, 38) = 0,340, p = 0,563$). A bal fülbe érkezett szavak valamivel pontosabb felismerését láttuk a kéttetű ikreknél és a nem ikergyermekeknél. Az agyfélteke-dominancia (vö. Krepesz–Gósy 2018) esetleges hatása gyakorlatilag nem tapasztalható náluk (az egytetű ikreknél minimális a jobb fülben hal-

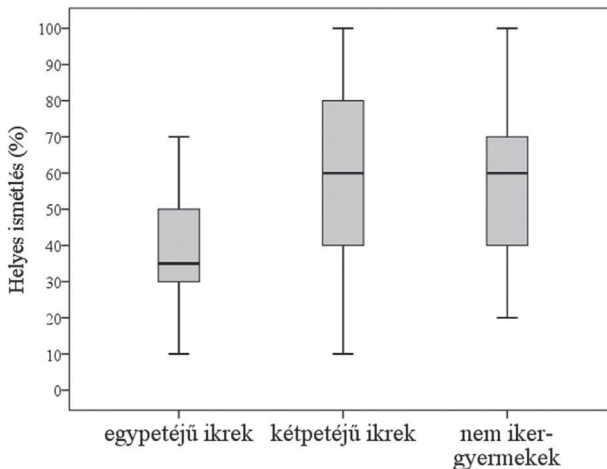
1. ábra. A jobb oldali és a bal oldali fülben hallott szintetizált szavak (GOH-eljárás) helyes felismerése kísérleti csoportonként (medián és szóródás)

lott szavak pontosabb felismerése). Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a specifikusan szintetizált szavak akusztikai-fonetikai redundanciát nem tartalmazó frekvenciaszerkezete hasonló feldolgozást igényel függetlenül attól, hogy melyik fülbe közvetítették őket.

A **szeriális** észlelés eredményei szerint az ikergyermekek gyengébben teljesítettek, mint a nem ikergyermekek; az előbbiek helyes válaszainak átlagértéke 49% (átlagos eltérés: 22,96%), az utóbbiak átlaga 56,75% (átlagos eltérés: 19,92%). A különbség azonban nem szignifikáns ($F(1, 78) = 2,600, p = 0,111$), vagyis ebben a beszédészlelési folyamatban csoportszinten hasonlóak az eredmények. Az ikrek két csoportjának adatait elemezve, azt találtuk, hogy jelentős a különbség az értelmetlen hangsorok helyes ismétléseiben. Az egypetéjű ikrek átlaga mindössze 37,77% (átlagos eltérés: 15,55%), a kétpetéjűeké 58,18% (átlagos eltérés: 24,22%), a különbség szignifikáns ($F(1, 38) = 9,528, p = 0,004$). A szeriális észlelés működésére kapott adatok mindegyik csoportban jelentős elmaradást mutatnak az elvárt, sztenderd értékhez (legalább 80%-os teljesítmény) képest. Az egypetéjű ikrek csoportszinten mintegy a felét produkálták az életkorukban elvártnak, a kétpetéjűek is jelentősen elmaradtak a sztenderd értéktől. Az utóbbiak elmaradása kissé több, mint 20% átlagosan (2. ábra).

A Bonferroni-féle post-hoc tesztek eredményei szerint az egypetéjű ikrek szignifikánsan különböznek a nem ikergyermekektől a szeriális észlelésben ($p = 0,005$), míg a kétpetéjű ikrek és a nem ikergyermekek között ebben a tesztben nem volt szignifikáns különbség ($p = 0,246$).

Vizsgáltuk, hogy az ikerpárok tagjainak teljesítménye milyen különbségeket mutat az egyes tesztekben. Azt találtuk, hogy a zigotizástól függetlenül nincs jelentős különbség az ikerpárok tagjainak teljesítményében egyik tesztben sem. Az akusztikai kulcsok felismerésében – a fültől függetlenül – kissé nagyobb volt

2. ábra. Értelmetlen hangsorok (GMP10) helyes felismerése kísérleti csoportonként (medián és szóródás)

a különbség az egypetűjű ikerpárok tagjai között, míg a szeriális észlelésben a kétpetűjű ikerpárok tagjainál tapasztaltunk nagyobb eltérést. A különbség azonban egyik teszt esetében sem szignifikáns (független mintás t -teszt [$df = 18$]: GOH jobb fül: $t = 0,774$, $p = 0,449$; GOH bal fül: $t = 0,403$, $p = 0,692$; GMP10: $t = 0,403$, $p = 0,692$).

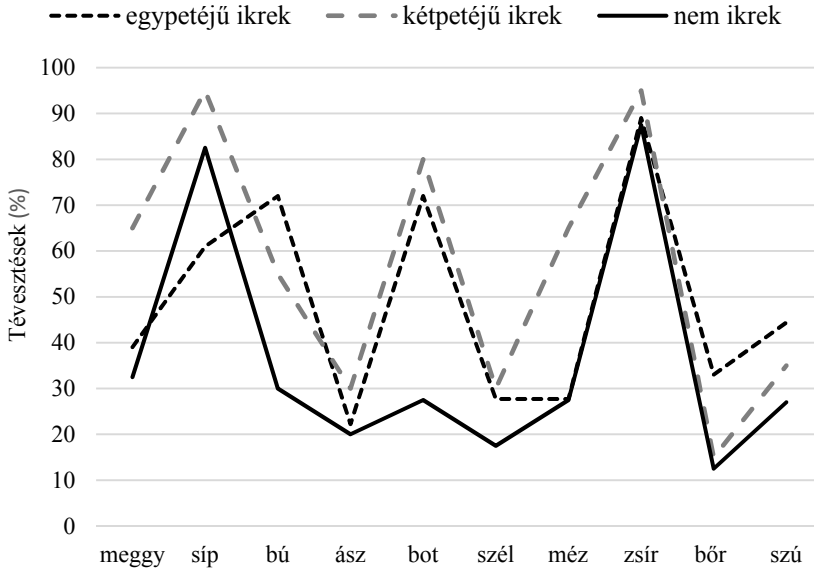
A **tévesztések** elemzése arra adhatnak választ, hogy az ikrek csoportjaiban milyen mértékben mutatható ki hasonlóság a hibásan azonosított szavakban és az értelmetlen hangsorokban. Vajon ugyanúgy történik-e a tévesztés az ikerpárok tagjainál? A hibázások miként alakulnak a nem ikergyermek és az ikrek összevetésében?

A mesterségesen előállított szavak ismétlésekor a tévesztések igen nagy hasonlóságot mutattak mindhárom csoportban, az egyéni variációk relatíve kisebbek voltak. Gyakori volt a *meggy* helyett a *menny*, a *bot* helyett a *but*, a *zsír* helyett a *vír* (jobb oldali fülben hallottak), avagy a *mos* helyett a *mus*, a *csók* helyett a *csúk* vagy a *sző* helyett a *szőr* (bal oldali fülben hallottak). Az egypetűjű ikrek és a nem ikergyermek hasonló arányban produkáltak több beszédhangot érintő észlelési hibát, hozzájuk képest a kétpetűjű ikrek ilyen tévesztései nagyobb arányúak voltak. Az összes szintetizált szót tekintetbe véve, az egypetűjű ikrek 5,3%-ban, a kétpetűjűek 10,5%-ban, míg a nem ikergyermek 9,2%-ban adtak zéró választ.

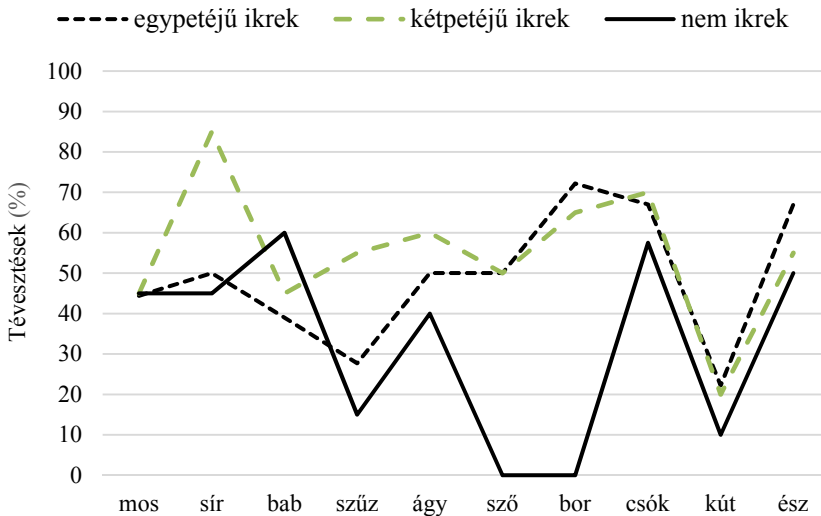
A jobb fülben hallott szavak visszamondásaiban tapasztalt tévesztések 40%-ban hasonlóak az ikrek csoportjaiban, ez jelenik meg például a *bú*, a *bot*, a *szél*, és a *szú* esetében. Az egypetűjű ikrek és a nem ikrek tévesztései hasonlóak a következő szavak ismétlésében, ugyancsak 40%-ban: *meggy*, *ász*, *méz*, *zsír*. A kétpetűjű ikrek és a nem ikrek tévesztései hasonlóak a *síp* és a *szú* szavakban. A tévesztések nem köthetők a szintetizált szavak frekvenciaszerkezetéhez, tehát nem a hallási feldolgozással, hanem a beszédpercepció működéseivel kapcsolatosak (3. ábra).

A bal fülben hallott szavakat az ikrek 60%-ban hasonlóan tévesztették, a *bab*, az *ágy*, a *sző*, a *bor*, a *csók* és a *kút* szavakban. Az egypetűjű ikrek és a nem ikrek tévesztései 20%-ban hasonló arányt mutatnak, ezek a *sír* és a *szűz* szavak hibás ismétlései. A kétpetűjű ikrek és a nem ikrek hasonlóan tévesztették a *mos* és az *ész* szavakat, 20%-ban. A bal fülben hallott szavak esetében sem a frekvenciaszerkezet látszik hatással lenni az észlelési működésre (4. ábra).

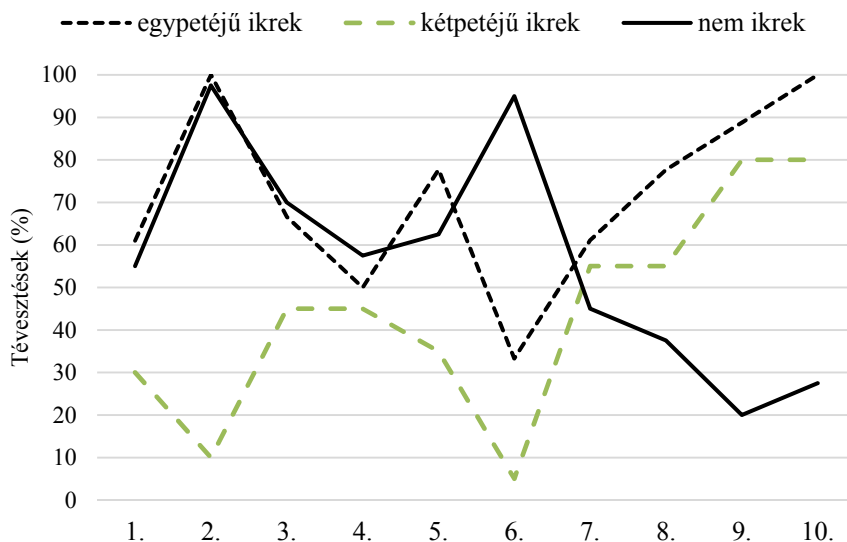
A három kísérleti csoportban az értelmetlen hangsorok ismétlődő tévesztéseinek variációi hasonló előfordulásokat mutatnak. Példák: *galajajka*, *memelékej*, *lacojov*. Az egyedi tévesztések a kétpetűjű ikrek és a nem ikergyermek esetében hasonlóak, az egypetűjű ikrek jóval nagyobb mértékű tévesztési variációkat produkáltak. Példák: *galaljpa*, *szipidami*, *vucsicó*, *tankürn*, *sziszidani*, *melelékej*, *vucsijó*. Az értelmetlen hangsorokban tapasztalt tévesztések mintegy 60%-ban hasonlóak az ikreknél, ezt a nagyobb hasonlóságot látjuk a *sziszidami*, a *bakőgy*, a *menelékej*, a *jacolov*, a *vucsityó* és a *kriszposztyüvan* hangsorok ismétlésekor (5. ábra). Az egypetűjű ikrek és a nem ikergyermek tévesztései hasonlóak a *galalajka*, a *zseréb*, a *trankün* és a *feréndekek* visszamondásaiban. A kétpetűjű ikrek és a nem ikergyermek hibázásai egyetlen esetben sem hasonlóak. Az összes

3. ábra. A jobb fülben hallott szavak ismétléseiben tapasztalt tévesztések arányai a három kísérleti csoportban (az adatpontok vonalas összekötése a jobb szemléltetést szolgálja)

4. ábra. A bal fülben hallott szavak ismétléseiben tapasztalt tévesztések arányai a három kísérleti csoportban (az adatpontok vonalas összekötése a jobb szemléltetést szolgálja)

5. ábra. Az értelmetlen hangsorok

(számokkal jelölve a vízszintes tengelyen) tévesztéseinek aránya a három kísérleti csoportban (az adatpontok vonalas összekötése a jobb szemléltetést szolgálja).

1 = galalajka, 2 = zseréb, 3 = trankün, 4 = siszidami, 5 = feréndekek, 6 = bakógy,
7 = menelékej, 8 = jacolov, 9 = vucsityó, 10 = kriszposztyüvan

értelmetlen hangsort tekintetbe véve, az egypetűjű ikrek 2,2%-ban, a kétpetűjűek 4,5%-ban, míg a nem ikergyermek 1%-ban adtak zéró választ.

Elemeztük, hogy az egypetűjű és a kétpetűjű ikerpárok tagjai mennyire azonosan, illetve hasonlóan tévesztenek. A különbségek nagyon szembeűnőek. A szintetizált szavak ismétléseiben azt tapasztaltuk, hogy 18, azaz valamennyi egypetűjű ikerpárnál fellelhető az azonosság vagy a hasonlóság, összesen 23 ilyen tévesztést eredményezve. A jobb oldali fülben hallott szavak közül 7 ikerpárnál nyolc volt azonos hibázású, míg a bal fülben hallottak közül 6 ikerpárnál tíz tévesztés. A fonetikailag hasonló tévesztések 5 ikerpárnál összesen öt ilyen hibázást mutattak. A kétpetűjű ikrek közül 3 pár négy ugyanolyan tévesztést produkált a jobb fülben hallott szavakra és 3 ikerpár négy tévesztést a bal fülben hallottakra. Náluk a hasonló hibázások úgy alakultak, hogy összesen 7 ikerpárnál 7 olyan tévesztést adatoltunk, ahol a két hangsor csak egyetlen beszédhangban különbözött.

A fonetikailag ugyanolyan tévesztések az értelmetlen hangsoroknál szintén jelentősen különböztek a zigozítás szerint: az egypetűjű ikreknél összesen 9 ikerpár 10 tévesztést, míg a kétpetűjű ikrek közül csak 5 ikerpár produkált, összesen 5 tévesztést. Az egypetűjűeknél 5 ikerpár két tagjánál találtunk 6 megegyező és 4 ikerpárnál 4 hasonló hibázást. A kétpetűjűek esetében összesen 5 ikerpár öt tévesztését adatoltuk, közülük 2 ikerpár 2 tévesztése volt azonos, és 3 ikerpár 3 tévesztése egy beszédhangban különbözönek adódott.

Az összes ismétlést és csak az ugyanazon hibázásokat tekintetbe véve, amelyet az ikerpárok tagjai produkáltak, azt látjuk, hogy az egypetéjű ikergyermek esetében 23 ilyen hibát tapasztaltunk, a kétpetejű ikergyermeknél viszont csak 10 ilyen tévesztést.

4. Következtetések

Kutatásunkban átlagosan 4;7 éves ikergyermek (egypetéjűek és kétpetejűek), valamint nem ikergyermek beszédészlelési folyamatait vizsgáltuk szintetizált szavak és értelmetlen hangsorok ismételtetésével. Az összesen 80 gyermek vizsgálódásait mennyiségileg, minőségileg és statisztikailag elemeztük. A kutatás célja, hogy képet kapjunk az ikergyermek vizsgált beszédészlelési folyamatainak életkor-specifikus működéséről, továbbá arról, hogy van-e különbség az ikrek és a nem ikrek eredményeiben, valamint az ikergyermek teljesítményében a zigozítás függvényében.

A szakirodalomban közöltek alapján feltételeztük, hogy az ikergyermek gyengébben fognak teljesíteni, mint a nem ikergyermek. A hipotézisünk azonban csak részben igazolódott. Az akusztikai kulcsok felismerésében – az elvártaknak megfelelően – szignifikáns különbség adódott az ikrek és a nem ikrek teljesítménye között, a szeriális észlelésben azonban a különbség matematikailag nem volt igazolható. A nem ikergyermek teljesítménye az akusztikai kulcsok azonosításában jobb volt, mint az ikergyermeké. Az értelmetlen hangsorok pontos felismerésében a nem ikrek az egypetéjű ikreknél jobban, a kétpetejű ikreknél valamivel gyengébben teljesítettek. Az akusztikai kulcsok felismerése az életkor növekedésével egyre pontosabbá válik, vagyis a szavakat alkotó beszédhangok felismerése a beszédészlelés folyamatában egyre jobb lesz (Gósy 2008). A nem ikrek jobb teljesítménye azzal a (sokat emlegetett) ténnyel hozható összefüggésbe, hogy az ő fejlődésükre több figyelem jut, vagyis nem oszlik meg egy velük azonos életkorú gyermekkel (pl. Météki 1999). Az anyanyelv-elsajátítás során a szülő megerősítő reakciói rendszerint direktbben érik a nem ikergyermeket. Ez a tapasztalat – legalábbis részben – magyarázhatja a nem ikergyermek fejlettebben működő akusztikai-fonetikai észlelési folyamatát az ikergyermekéhez képest.

Feltételeztük, hogy az akusztikai kulcsok felismerésében nem lesz eltérés az egypetéjű és a kétpetejű ikrek között. Ez a hipotézisünk igazolódott, nincs szignifikáns eltérés a helyes ismétlésekben a zigozítás függvényében, bár az egypetéjű ikrek kismértékben pontosabban ismerték fel a szavakat, mint a kétpetejűek. A magyarázat lényegében az előzőekből fakad, a környezeti tényezők hasonlóan hatnak az ikrekre, függetlenül attól, hogy egypetéjűek vagy kétpetejűek. A szeriális észlelésben jelentős különbséget valószínűsítettünk az ikergyermek két csoportja között, és az adatok ezt igazolták. Az egypetéjű ikrek lényegesen gyengébben ismerték fel az értelmetlen hangsorokat, mint a kétpetejű ikergyermek, a különbség szignifikáns. Csoportszinten tehát azt mondhatjuk, hogy a szeriális észlelés működése valamiképpen nem független a zigozítástól. Az értelmetlen

hangsorok felismerése voltaképpen több beszédészlelési működést összesít: a beszédhangok azonosítását, a kontextusfüggetlen felismerést, egyfajta differenciálást és a szegmentumok időrendjét. Mindehhez fokozottan szükséges a megfelelő munkamemória, mind teljesítményét, mind működését tekintve. Ez a komplex mechanizmus biztosítja a különböző szótagszámú hangsorok pontos azonosítását és ismétlését. A folyamatok működése nagy valószínűséggel a genetikai jellemzőket is magukban foglalja (vö. Jerger et al. 1999; Jerger et al. 2002; Phillips et al. 2010). Az ikerpárok tagjainak teljesítménye között nem volt matematikailag igazolható különbség a zigotizáció függvényében, ami a gyermekek relatív kis számával is magyarázható.

A tévesztések elemzése nagyon tanulságosak voltak. Rávilágítottak arra, hogy az ikrek nagyobb mértékben hasonlóan tévesztenek, mint a nem ikergyermek. A hasonló tévesztések nagyobb aránya mind a szintetizált szavak, mind az értelmetlen hangsorok hibás ismétléseiben jelentkezett. Fokozottan volt tapasztalható a zigotizáció hatása az ikerpárok tagjainak azonos (és hasonló) tévesztéseiben. Mintegy kétszer annyi az egypetéjű ikrek tagjainak megegyező tévesztése, mint a kétpetéjűeké. Ez ismét a genetikai meghatározottság érvényesülésére utal.

A jelen kutatás anyaga nem teszi lehetővé, hogy kétséget kizáróan meghatározzuk, mely beszédpercepciósi működések utalnak a genetikai azonosságra/hasonlóságra és melyek a környezeti hatásokra. Az a tény, hogy az akusztikai kulcsok felismerésében nem volt különbség az egypetéjű és a kétpetéjű ikrek között, megkérdőjelezheti a genetikai hatás érvényesülését. Mind az ikrek, mind a nem ikergyermek percepciósi tévesztéseinek fonetikai jellegzetességei sokszor megegyeznek vagy nagyon hasonlóak, ezért ezek a hibázások feltételezhetően a beszédészlelési folyamatok életkor-specifikus működésének a következményei.

Az értelmetlen hangsorokra kapott adatok felhívják a figyelmet arra, hogy mindhárom csoportban jelentősen elmarad a gyermekek teljesítménye az elvárt értéktől. A kétpetéjű ikrek és a nem ikergyermek szeriális észlelésének nagymértékű hasonlósága utalhat a környezeti tényezők hatására. Ezek az elmaradások negatív hatással lesznek az írott nyelv megtanulására (írás, olvasás), és számos tanulási folyamat életkor-specifikus működését akadályozhatják. A hangsorok, a beszédhangok egymásutániségének felismerése összefügg a szókincs bővülésének lehetőségével, ami ismét a tanulási folyamatok megfelelő működéséhez járul hozzá. A korai felismerés és a fejlesztés mielőbbi megkezdése tehát nagyon fontos.

Megállapíthatjuk, hogy az egypetéjű ikergyermek ebben a kutatásban vizsgált beszédpercepciósi folyamatai a genetikai és a pszichoszociális tényezők mentén összefüggést mutatnak. A környezeti tényezők hangsúlyozása adott esetben meghatározó, ezért fokozott figyelmet érdemel.

SZAKIRODALOM

- Ariyaeinia, Aladdin – Morrison, Christopher – Malegaonkar, Amit – Black, Sue 2008. A test of effectiveness of speakers verification for differentiating between identical twins. *Science and Justice* 48/4: 182–6.
- Bailey, Peter J. – Snowling, Margaret J. 2002. Auditory processing and the development of language and literacy. *British Medical Bulletin* 63: 135–46.
- Bishop, Dorothy V. 2006. What causes specific language impairment in children? *Current Directions in Psychological Science* 15/5: 217–21.
- Bishop, Dorothy V. M. – North, Tony – Donlan, Chris 1996. Nonword repetition as a behavioural marker for inherited language impairment: Evidence from twin study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 37: 391–403.
- Bishop, Dorothy V. M. – Bishop, Sonia J. – Bright, Peter – James, Cheryl – Delaney, Tom – Tallal, Pallal 1999. Different origin of auditory and phonological processing problems in children with language impairment: Evidence from a twin study. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 42: 155–68.
- Brewer, Carmen C. – Zalewski, Christopher K. – King, Kelly A. – Zobay, Oliver – Riley, Alison – Ferguson, Melanie A. – Biret, Jonathan E. al. 2016. Heritability of non-speech auditory processing skills. *European Journal of Human Genetics* 24: 1137–44.
- Chiat, Shula – Roy, Penny 2013. Early predictors of language and social communication impairments at ages 9–11 years: A follow up study of early referred children. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 56/6: 1824–36.
- Chomsky, Noam 1980. Rules and representations. *Behavioral and Brain Sciences* 3: 1–61.
- Conti-Ramsden, Gina – Botting, Nicola – Faragher, Brian 2001. Psycholinguistic markers for specific language impairment (SLI). *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 42/6: 741–8.
- Dale, Philip S. – Dionne, Ginette – Eley, Thalia C. – Plomin, Robert. 2000. Lexical and grammatical development: A behavioral genetic perspective. *Journal of Child Language* 27: 619–42.
- Day, E. J. 1932a. The development of language in twins. 1. A comparison of twins and single children. *Child Development* 3: 179–99.
- Day, E. J. 1932b. The development of language in twins. 2. The development of twins: Their resemblances and differences. *Child Development* 3: 298–316.
- Dudenhausen, Joachim W. 2003. Die Mehrlingsschwangerschaft. In: Bender, Hans –Diedrich, Klaus – Künzel, Wolfgang (eds): *Handbuch der Frauenheilkunde und Geburtshilfe*. Vol. 7. Urban and Fischer, München, 301–9.
- Eisenberg, Laurie S. – Shannon, Robert V. – Martinez, Amy Schaefer – Wygonski, John – Boothroyd, Arthur 2000. Speech recognition with reduced spectral cues as a function of age. *The Journal of the Acoustical Society of America* 107: 2704–10.
- Fuchs, M. – Oeken, F. – Hotopp, T. – Täschner, R. – Hentschel, B. – Behrendt, W. 2000. Die Ähnlichkeit monozygoter Zwillinge hinsichtlich Stimmenleistungen und akustischer Merkmale und ihre mögliche klinische Bedeutung. *HNO (Hals-Nasen-Ohren)* 48/6: 362–469.
- Ganger, Jennifer – Dunn, Sabrina – Gordon, Peter 2005. Genes take over when the input fails: A twin study of the passive. *Conference on Language Development Online Proceedings Supplement* www.bu.edu/buclld/proceedings/supplement/vol29/ (Letöltés ideje: 2019. január 25.)
- Ganger, Jennifer –Pinker, Steven –Chawla, Sonia –Baker, Allison 2009. The heritability of early milestones of vocabulary and grammar: A twin study. Előadás. *Conference of the International Society of Infant Studies (ISIS)*, Brighton, U. K.
- Goldfield, Beverly A. – Reznick, Steven J. 1990. Early lexical acquisition: Rate, content and vocabulary spurt. *Journal of Child Language* 17: 171–84.
- Gordos, Géza 1979. Recent results in speech processing. *Periodica Polytechnica* El. 24: 243–50.
- Gósy, Mária 2008. Synthesized speech used for the evaluation of children’s hearing and speech perception. Human Factors and Voice Interactive Systems. In: Gardner-Bonneau, Daryle – Balnchard, Harry E. (eds.): Springer, New York, 127–39.
- Gósy Mária 1995/2006. *GMP – Beszédeszélelési és beszédmegértési teljesítmény*. Nikol, Budapest.

- Haworth, Claire M. A. – Dale, Philip – Plomin, Robert 2008. A twin study into the genetic and environmental influences on academic performance in science in nine-year-old boys and girls. *International Journal of Science Education* 30/8: 1003.
- Hay, David A. – M. Prior, – S. Collett – M. Williams 1987. Speech and language development in preschool twins. *Acta Geneticae Medicae et Gemellologiae: Twin research* 36/2: 213–23.
- Hazan, Valerie – Fourcin, Adrian J. 1983. Interactive synthetic speech tests in the assessment of the perceptive abilities of hearing impaired children. *Speech, Hearing, and Language* 3: 41–57.
- Jerger, James – Chmiel, Rose – Tonini, Ross – Murphy, Emily – Kent, Marilyn 1999. The study of central auditory processing disorder. *Journal of American Academy Audiology* 10: 521–8.
- Jerger, James – Thibodeau, Linda – Martin, Jeffrey – Mehta, Jyutika – Tillman, Gail – Greenwald, Ralf – Britt, Lana – Scott, Jack 2002. Behavioral and electrophysiologic evidence of auditory processing disorder: a twin study. *Journal of American Academy Audiology* 13: 438–60.
- Központi Statisztikai Hivatal 2014. Ikerszületések Magyarországon. *Statisztikai Tükör* VIII/9, 1–7. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/ikerszul.pdf> (Letöltés ideje: 2019. január 25.)
- Krepsz Valéria – Gósy Mária 2018. A dichotikus szóészlelés életkorspecifikus jellemzői. *Beszédkutatás* 26, 156–85.
- Laczkó Mária 2011. Ikergyermek nyelvi fejlettségéről az anyanyelv-elsajátítás záró szakaszában. *Alkalmazott Nyelvtudomány* XI/1–2. <http://alkalmazottnyelvtudomany.hu/xi-efolyam-2011-1-2-szam/> (Letöltés ideje: 2019. január 25.)
- Lewis, Barbara A. – Thompson, Lee A. 1992. A Study of Developmental Speech and Language Disorders in Twins. *Journal of Speech and Hearing Research* 35: 1086–94.
- Métneki Júlia 1997. *Ikek könyve*. Melania Kft., Budapest.
- Morell RJ, – Brewer CC, – Ge D, – Snieder H, – Zalewski CK, – King KA, – Drayna D, – Friedman TB. 2007. A twin study of auditory processing indicates that dichotic listening ability is a strongly heritable trait. *Human Genetics* 122/1: 103–11.
- Phillips, Dennis P. – Comeau, Michel – Andrus, Jessica N. 2010. Auditory temporal gap detection in children with and without auditory processing disorder. *Journal of the American Academy of Audiology* 21: 404–8.
- Rice, Mabel L. – Zubrick, Stephen R. – Taylor, Catherine L. – Gayán, Javier – Bontempo, Daniel E. 2014. Late language emergence in 24 month twins: Heritable and increased risk for LLE in twins. *Journal Speech, Language, and Hearing Research* 57/3: 917–28.
- Rutter, Michael – Redshaw, Jane 1991. Growing up as a twin: Twin-singleton differences in psychological development. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines* 32: 885–95.
- San Segundo, Eugenia 2013a. Guess who is laughing: A perceptual experiment on twin and non-twin siblings' identification. *31st International Conference AESLA*, 2013, La Laguna, Spain.
- San Segundo Fernández, Eugenia 2013b. A phonetic corpus of Spanish male twins and siblings: Corpus design and forensic application. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 95: 59–67.
- Segal, Nancy L. 1985. Monozygotic and dizygotic twins: A comparative analysis of mental ability profiles. *Child Development* 56: 1051–8.
- Springer, Sally P. – Searleman, Alan 2008. The ontogeny of hemispheric specialization: Evidence from dichotic listening in twins. *Neuropsychologia* 16: 269–81.
- Stevenson, Jim – Graham, Phillip – Fredman, Glenda – McLoughlin, Vivienne 1987. A twin study of genetic influences on reading and spelling ability and disability. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 28: 229–47.
- Sutcliffe, Alastair G. – Derom, Catherine 2006. Follow-up of twins: health, behaviour, speech, language outcomes and implications for parents. *Early Human Development* 82/6: 379–86.
- Swallow, Deanna 2011. *Speech and language development in twins*. <https://nspt4kids.com/parenting/speech-language-development-in-twins/> (Letöltés ideje: 2019. január 25.)
- Thompson, Lee Anne – Detterman, Douglas K. – Plomin, Robert. 1991. Associations between cognitive abilities and scholastic achievement: Genetic overlap but environmental differences. *Psychological Science* 2: 158–65.
- Thorpe, Karen 2006. Twin children's language development. *Early Human Development* 82/6: 387–95.

- Tomblin, J. Bruce – Buckwalter, Paula R. 1998. The heritability of poor language achievement among twins. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 41: 188–99.
- Vassné Kovács Emőke 1969. *Logopédia jegyzet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Winn, Matthew B. – Chatterjee, Monita – Idsardi, William J. 2012. The use of acoustic cues for phonetic identification: Effects of spectral degradation and electric hearing. *Journal of the Acoustical Society of America* 131: 1465–79.

Gósy Mária
tudományos tanácsadó, professzor
MTA Nyelvtudományi Intézet

Pregitzer Márta
logopédus
Pest Megyei Pedagógiai Szakszolgálat
Erdi Tagintézménye

SUMMARY

Gósy, Mária and Pregitzer, Márta

On speech processing by twins

The language development of twins provides a possibility to study both genetic and environmental effects on the acquisition processes. This study focuses on the recognition of synthesized words and nonsense words in a repetition task. 80 Hungarian-speaking young children (aged between 4 and 5) participated in the experiments. We compared the correct repetitions of the test items in pairs of monozygotic and dizygotic twins, as well as the twins' performance to those of singletons. Results indicate that singletons performed better than twins in the word recognition task while there was no difference in the non-word repetition task between dizygotic twins and singletons. Results showed specific differences in repetition errors of both words and non-words in all groups.

Keywords: twins, singletons, word repetition, non-word repetition, errors.

Udvariasság és sértés a számítógépes játékokban – pragmatikai szempontból

1. A vizsgálat célja: számítógépes játékok sértő-gúnyolódó szövegeinek elemzése

A nemzetközi szakirodalom eredményeit figyelembe véve feltételezhető, hogy az online kommunikáció a kvázianonimitása, a retorzió hiánya vagy gyengesége miatt az offline közeghez képest durvább, több sértést, személyeskedést tartalmaz. Ennek a kérdésnek járunk utána a következőkben egy többszereplős online arénajáték, a League of Legends (LoL) beépített „gúnyolódó” szövegeket előhozó parancsai (az ún. tauntok) alapján, kiemelten a sértések pragmatikai – az udvariasságot középpontba állító – vizsgálatával. A tanulmány ezáltal a netnyelvészet pragmatikai szempontjának bővítéséhez, az úgynevezett kiberpragmatikához járul hozzá (cyberpragmatics, vö. Yus 2011; Veszelszki 2015). A dolgozatban a szövegparancsok (egyfajta speciális beszédaktus) megnevezéseként az eredeti angol *taunt* kifejezést használjuk, mivel a magyar játékos (szub)kultúrában egyelőre nincsen a szónak egyértelmű, elfogadott fordítása.

A játék készítője, a Riot Games tájékoztatása (W4) szerint 2016 szeptemberében havonta 100 milliónál is többen játszottak a League of Legends játékkal. A technológiai determinizmus elvét elfogadva (vö. Veszelszki 2016), feltételezzük, hogy a játék nyelvi (illetve nonverbális, vizuális) környezete befolyással van a több millió aktív játékos (nyelvi) viselkedésére is. Ezért tartjuk fontosnak a gamerkommunikáció alaposabb vizsgálatát az udvariasság szempontjából, hiszen az feltételezhetőleg a felhasználók játékon kívüli (túli) kommunikációs szituációira is hatással lehet.

2. Udvariassági elméletek és a sértés pragmatikája – a számítógépes játékokban

A sértések az emberi szociális viselkedés univerzális jellegzetességének tekinthetők. Amíg azonban a humorról és az iróniával már az ókori görög filozófusok is foglalkoztak, a pletyka és a sértés (cukkolás, piszkálás, ugratás) kommunikációs aktusa hosszú ideig túl triviálisnak tűnt ahhoz, hogy komolyabb vizsgálódásnak vessék alá, ily módon ez utóbbiak kutatástörténete lényegesen rövidebb (vö. Brock 2008: 543).

A sértések témaköre pragmatikai szempontból az udvariassági/udvariatlansági elméletek keretében is értelmezhető. A – sokféleképpen definiált – udvariasság felfogható egyrészt társadalmi (nem nyelvi) viselkedésként, ebben az esetben „a megfelelő és tapintatos társadalmi viselkedésformákat magában foglaló, történelmileg változó, kodifikált normarendszer” (Fraser 1990-re utalva Szili 2007: 2);

másrészt pedig nyelvi jelenségként az előbbi nyelvi megjelenésének, az aktuális udvariassági elvárások nyelvi visszatükröződésének tekinthető (Szili 2007). Szili Katalin az udvariasság pragmatikáját összefoglaló munkájában Thomas (1995) nyomán az udvariasság négyféle felfogását ismerteti: „az udvariasság 1. mint a tisztelet megnyilvánulása; 2. mint kommunikációs stílus; 3. mint megnyilatkozás szintű nyelvi jelenség; 4. mint a pragmatika tárgya” (Szili 2007: 2).

A pragmatikában alapvetően két jellemző udvariassági elméletet lehet elkülöníteni: Leech (1977, 1983) az udvariasságot a Grice-ra visszavezethető társalgási maximák megnyilvánulásának tartja; a Brown–Levinson-féle felfogásban (1978, 1987, magyarul: 2008) az udvariasság pedig arcvédő tevékenységként jelenik meg (vö. Nemesi 2000; Szili 2007). Mindkét megközelítésre igaz, hogy az „udvariasságot a beszélő által alkalmazott stratégiaként határozzák meg, amelyet különféle célokból alkalmaz, legfőképpen azért, hogy harmonikus kapcsolatot tartson fenn vagy hozzon létre, vagyis előtérbe állítják a beszélői szándékokat” (Szili 2007: 14). Ehhez a sértés mint beszédaktus-elméletbeli értelmezés is hozzáilleszhető.

2.1. A sértések a beszédaktus-elmélet alapján

A sértések pragmatikájában az egyik fontos pillért az austini (1962) és a searle-i (1969) beszédaktus-elmélet jelentheti (vö. Szili 2013). A beszédaktus-elmélet nagyon tágran értelmezve a diskurzus működés közbeni elemzésének tekinthető (Heyd 2013: 389). Theresa Heyd (2013: 389) megállapítja, hogy mind ez idáig nem jött létre a nonkooperatív beszédaktusok összefüggő elmélete, erre vonatkozó, különálló vizsgálatokkal azonban lehet találkozni a szakirodalomban.

Batár Levente a beszólást olyan beszédaktusként értelmezi, amely „beszédpartnerre vonatkoztatott negatívan értékelő elemet” tartalmaz, a „beszélő partnerére irányuló agresszív szándékának megnyilvánulása”, és amellyel „az egyén a partner fölé helyezi magát” (Batár 2007: 452). A beszélő szándéka a beszólással az, hogy a hallgatóban vagy címzettben kárt tegyen (lejárátás, megsértés, megbántás formájában; Batár 2007). Emellett természetesen a beszélő a saját énképét is erősíti: hiszen aki másokat negatívan minősít, arra – szól a heurisztika – e bántó szavak nem vonatkozhatnak.

Az illokúciós és perlokúciós nézőpont is megjelenik Martinez és Yus (2013) tipológiájában, akik négy változó szerint alkottak a sértéstípusok besorolására taxonómiát. Ez a négy tényező a következő: 1. a megnyilatkozás konvencionális vagy újszerű, innovatív volta; 2. a beszélő mögöttes szándéka (sértés, dicséret, szociális kapcsolat); 3. a befogadó interpretációja; 4. a befogadó reakciója vagy annak hiánya (Martinez–Yus 2013).

Jucker és Taavitsainen (2000) történeti pragmatikai keretben, tehát diakrón perspektívából foglalkozik a sértés beszédaktusával. A szerzőpáros szerint (2000: 73) a sértés illokúciós ereje abban rejlik, hogy a beszélő egy olyan beszédaktust hajt végre, amellyel megtámad, megsért valakit, vagy gőgös, megvető, lenéző megjegyzést tesz a hallgatóra. Bizonyos formák – a hallgató reakciójától függet-

lenül is – sértésnek számítanak: ilyen a gúnyolódás, a szitkozódás, a félrevezetés, a szemtelenkedés, a káromkodás (vö. Hill–Ötchen 1995). A perlokúció (a megnyilatkozás befogadóra tett hatása) lehet támadás, sértettség, megbántottság, szembefordulás, felháborodás.

A szándéktól és hatástól függetlenül a sértés három alapvető elemből épül fel. Az első egy állítás a célszemélyről (vagy valamely tulajdonságáról, identitásjegyről). A beszélő tehát kimond, állít valamit a célszemélyről, jellemzi őt, vagy valamilyen jelzővel utal rá. A második elemben a célszemély az állítást/jelzőt helytelennek, nem odavalónak, nem illőnek vagy akár lealacsonyítónak érzékeli. A harmadik komponenst pedig az alkotja, hogy a célszemély az állítást/arcfenyegető beszélői intencióként érzékeli, vagyis úgy véli, hogy a beszélő azzal a szándékkal állított róla valamit, hogy azzal megbántsa, megsértse, lealacsonyítsa őt (Jucker–Taavitsainen 2000: 73). Ez utóbbi szempont ezt a felfogást a Brown–Levinson-féle udvariassági elmélethez köti (lásd 2.3. pont). Az első két aspektus feltétlenül szükséges a sértés (inzultus) definiálásához, a harmadik is a legtöbb esetben jelen van a beszédaktusban, ám erről nem minden esetben van adatunk (továbbá bizonyos esetekben a befogadó tisztában van azzal, hogy a beszélő nem akarta megbántani, mégis megsértődik; vö. Jucker–Taavitsainen 2000: 73). A szerzőpárhoz hasonlóan mi sem tekintjük sértésnek azokat az eseteket, amelyekben egy jelen nem lévő, harmadik személyről állítanak valami bántót, sértőt (vö. [rosszindulatú] pletyka), kivéve, ha egy jelenlévő (szoros) kapcsolatban van a sértéssel illetett harmadik személlyel.¹ Ebben az utóbbi esetben a sértés célpontja nem a harmadik személy, hanem a jelenlévő.

2.2. A sértések a grice-i együttműködési elv alapján

A sértés a grice-i együttműködési elvre (cooperative principle, CP) utalva non-kooperatív viselkedésnek tekinthető. Grice (1975, 1989, 1997) az emberi kommunikációt olyan kooperatív erőfeszítésnek tartja, amelynek során alapesetben mind a beszélő, mind a befogadó racionálisan és célszerűen viselkedik. „Hozzájárulásod a társalgáshoz legyen olyan, amilyet a beszédhelyzet (a hely, az idő, a társalgásban résztvevő partner[ek], a társalgás célja stb.) megkövetel” (Kiefer 2007: o. n.). Az együttműködési elvtől való eltérés, az együttműködéshez hozzájáruló társalgási maximák megszegése figyelhető meg az ironia (és bizonyos értelemben a humor), a csalás, hazugság, illetve a sértés esetében.

Grice együttműködési elvének (mennyiség, minőség, relevancia, mód maximájának) megsértése a következőképpen történhet. A mennyiség maximája többek között kisebbitéssel, túlzással és tautológiával sérthető; a minőségé ellentmondással, ironiával, metaforával és szónoki kérdés használatával; a viszony/relevancia megsértése lehet az utalás, az asszociálás és az előfeltételek alkalmazása;

¹ Tehát nem számít sértésnek, ha egy intézményt szidalmaz valaki, kivéve, ha annak az intézménynek egy munkatársa jelen van a beszédaktus során. Egy konkrét példával: ha beszélgetőpartnerünk szidalmaz egy közintézményt a jelenlétünkben, az nem tekinthető sértésnek, ám ha a mi munkahelyünket szidja, akkor az sértő beszédaktusnak tekinthető.

a mód maximájának áthágása is történhet kétértelműséggel, homályos fogalmazással, túláltalánosítással, kihagyással és a hallgató eltávolításával (Grice 1997: 222–8; Brown–Levinson 2008: 108).

1. táblázat. A grice-i maximák (forrás: Kiefer 2007: o. n.)

A társalgási maximák:

1. A mennyiség maximái
 - 1.1. Hozzájárulásod legyen a kívánt mértékben informatív (a társalgás pillanatnyi céljai szempontjából).
 - 1.2. Hozzájárulásod ne legyen informatívabb, mint amennyire szükséges.
2. A minőség maximái
 - 2.1. Ne mondj olyasmit, amiről úgy hiszed, hogy hamis.
 - 2.2. Ne mondj olyasmit, amire nézve nincs megfelelő bizonyítéked.
3. A viszony maximája

Légy releváns.
4. A mód maximái
 - 4.1. Kerüld a kifejezés homályosságát.
 - 4.2. Kerüld a kétértelműséget.
 - 4.3. Légy tömör (kerüld a felesleges bőbeszédűséget).
 - 4.4. Légy rendezett.

A grice-i fogalomhasználatra épülő, Leech-féle udvariassági elv (politeness principle, PP) betartásának a célja az, hogy „minimalizáljuk az udvariasságunkkal kapcsolatos hiedelmek kifejezését, és maximalizáljuk az udvariasságunkat erősítőket” (Szili 2007: 7; vö. Leech 1983: 81). Az udvariassági elvhez hét maxima kapcsolódik. Ezek a pragmatikai skálán elhelyezkedő 1. Tapintat (Tact), 2. Nagylelkűség (Generosity), 3. Megerősítés/jóváhagyás (Approbation), 4. Szerénység (Modesty), 5. Egyetértés (Agreement), 6. Együttérzés (Sympathy), 7. Fatikus (Phatic) maxima (Leech 2014).

Az alapelvek mellé Leech még két elvet rendel. „Az egyik az irónia elve (Irony Principle): Ha sértőt kell mondanod, ne legyen összeütközésben az udvariassági elvvel, de a kijelentés szándéka indirekt módon, implikátúra segítségével érthető legyen! A másik az ugratás elve (Banter Principle): Fejezd ki a partnerrel való összetartozásodat nyilvánvalóan hamis és udvariatlan állítással!”² (Pap 2011: 79). A beszólás, a sértés használatával a megszólaló rendszerint tudatosan sérti meg a leechi udvariassági elvet (vö. Batár 2007: 452).

2.3. A sértés mint arcfenyegető viselkedés

A Brown és Levinson nevéhez köthető udvariassági elméletek alapja Erving Goffman arcteóriája (1959), amelyben az arc³ „az én (self) kontextusnak megfelelően

² Továbbá az érdekesség és a Pollyanna-elv tartozik még ide (Leech 1983).

³ Szili Katalin terminusválasztásához (pl. Szili 2002a, 2002b, 2007; vö. Tátrai 2011; Falyuna 2016: 31)

megmutatkozó, pozitív társadalmi értékeket tükrözni kívánó, az egyén önbecsülését szimbolizáló része, amely a másokkal folytatott interakciók során megőrződhet, fejlődhet, széteshet⁴ (Goffman 1967: 5, Falyuna 2016: 31 fordításában). Goffman szerint a racionális beszélő igyekszik másokban pozitív képet kialakítani, fenntartani magáról és ezt megóvni a kommunikációban felmerülő problémáktól, ellentétektől, az úgynevezett arcfenyegető tevékenységtől (face threatening act, FTA; Brown–Levinson 2008: 43). Amint azt azonban Szili Katalin kifejti, „a goffmani arc nem egyoldalúan egocentrikus, valójában a másik fél reakcióinak, érzelmeinek felfogását is magában foglalja. Az alkalmazott defenzív (a saját arcot védő) és a protektív (mások arcát védő) gyakorlatok fontos szerepet kapnak majd Brownnál és Levinsonnál” (Szili 2007: 9).

Míndezek közül kiemelhető a sértés, amely az udvariassági, illetve udvariatlansági elmélet keretén belül „az elfogadott társadalmi konvenciók szerint súlyosan arcfenyegető, udvariatlan beszédaktus, az udvariatlanság szélső formája” (Heltai 2013: 61). Az arc komoly fenyegetésének célja lehet egy bizonyos perlokúciós hatás elérése: a címzett felidegesítése, provokálása, a sértő fél sértettel szembeni megvetésének kifejezése, a feszültség, a negatív érzelmek levezetése. A sértés súlyossága függ: „a beszélő szándékától, megnyilatkozás tartalmától, a megnyilatkozás formájától, a beszélő és a címzett közötti viszonytól, a résztvevők személyes tulajdonságaitól, a megnyilatkozás következményeitől [...] és a kontextustól, a társadalmi normáktól, az udvariasság elvárt fokától” (Heltai 2013: 61).

Mínél inkább fenyegeti egy aktus a beszélgetésben részt vevők (a beszélő és/vagy hallgató) arcát, a beszélő annál inkább igyekszik olyan stratégiát választani a közléséhez, amely kisebb kockázattal jár. A fenyegetettség szintjének növekedésétől, a társadalmi távolságtól, a hatalomtól, a kívánt javakkal arányban álló kényszerítés fokától függően az alábbi stratégiák különböztethetők meg az arcfenyegető tevékenység kapcsán: egyrészt a mikrofon mellé (off record) stratégia, amely közvetett, a valódi szándékot elrejtő főstratégiát jelöl; másrészt az úgynevezett mikrofonba (on record), vagyis a közvetlen, szándékát egyértelműen megjelenítő stratégia, amely előfordulhat: pőrén, orvoslás nélkül (bald-on-record) vagy az arcfenyegetés enyhítésével, orvoslással (with redress). Az enyhítés, orvoslás megjelenhet pozitív (közelítő) vagy negatív (távolító) udvariasság formájában (Brown–Levinson 2008; Szili 2007: 10).

kapcsolódva mi is az *arc* terminust alkalmazzuk itt, annak ellenére, hogy a Goffmanra hivatkozó magyar szakirodalomban előfordul még a *homlokzat* (pl. Brown–Levinson 2008 [Siklaki fordításában]) és az *arculat* (pl. Nemesi 2004) szakkifejezés is.

⁴ Eredetiben: “The term face may be defined as the positive social value a person effectively claims for himself by the line others assume he has taken during a particular contact. Face is an image of self delineated in terms of approved social attributes – albeit an image that others may share, as when a person makes a good showing for his profession or religion by making a good showing of himself” (Goffman 1967: 5).

2.4. A sértések az online számítógépes játékokban

Az online udvariasság kérdését először a névtelen fórumok és csetoldalak vetették fel (Danet 2013) – ezek elemzéséhez is alkalmazhatók az itt bemutatott modellek.

A számítógépes játékok és a (nyelvi) udvariasság kapcsolatával a kutatók elsősorban szociálpszichológiai, ritkábban nyelvészeti pragmatikai szempontból foglalkoztak. Ezen elemzések közül érdemes kiemelni Astrid Ensslin gamernyelvi vizsgálatait, aki a 2011-es *The Language of Gaming* című munkájában számos fontos megállapítást fogalmaz meg a játékosok kommunikációjával és az udvariassággal kapcsolatban (Ensslin 2011: 103).

A számítógépes játékokkal kapcsolatos eddigi udvariassági kutatások (Kramer 2014; Ensslin 2011) elsődlegesen a Brown–Levinson-modellt veszik figyelembe.⁵ Eredményeik szerint a mikrofonba, pőrén, valamint a mikrofon mellé stratégiák egyaránt előfordulnak a játékokban. Ennek oka, hogy játéktípusonként eltérőek lehetnek az eredményes kommunikáció jellemzői. A „mikrofonba” elhangzó mondatok egy gyors tempójú játékban növelhetik a csapat hatékonyságát. Ugyanakkor a mikrofon mellé stratégia háttérben az áll, hogy a játékosok kommunikációjának fő motivációja, hogy bizalmat keltsenek, együttműködőnek tűnjenek társaik szemében a játékbeli célok elérése érdekében (Kramer 2014: 267–8). A mikrofon mellé stratégia esetén a cselekvőnek „nem csupán egy egyértelműen hozzárendelhető, neki tulajdonítható szándék[a] van, ezért a cselekvőt nem tekintjük egy olyan cselekvőnek, aki egy adott szándék mellett elkötelezte magát” (Brown–Levinson 2008: 51).

Ensslin egyik, játéknyelvi korpusz empirikus vizsgálata alapján levont következtetése, hogy a szabályorientált játékos diskurzusok nem feltétlenül udvariasak, mivel bizonyos helyzetekben a közvetlen, az úgynevezett bald-on-record megszólalások a leggyorsabbak, ezáltal legeredményesebbek, figyelmen kívül hagyva a másik arcát érő fenyegetést. Például az egy betűből álló *b* rövidítés [*back* ’vissza’] leírása sokkal hatékonyabb egy gyors játék során, mint ennek az udvariasabb és sokkal hosszabb körülírása, mint a *plz come back here, they are coming and they will kill u* (azaz *please come back here because they are coming and they will kill you* ’kérlek, gyere vissza ide, mivel jönnek az ellenfelek, és meg fognak ölni’). Mivel Ensslin korpusza vegyesen tartalmaz szövegelemeket több játéktípusból, vagyis nem típusonként elkülönítve, hanem együtt vizsgálta ezeket, így a játéktípusok eltérő kommunikációs sémái miatt az eredményt ebben a formájában nem tarthatjuk pontosnak.

Az udvariasságot vizsgálva figyelembe kell tehát venni a játékok kommunikációjának típusonként eltérő jellemzőjét, a gyorsaságot. Játéktípusonként – a játék gyorsasága alapján is – eltérő, hogy mikor, milyen esetben számít egy-egy megnyilatkozás udvariasnak vagy éppen udvariatlannak. Egy szerepjátékban előfordulhatnak olyan helyzetek, amelyekben a szerep megfelelő megformálásán van a hangsúly, a megszólalást nem korlátozza az idő: itt megjelenhetnek akár túl-

⁵ Részben ezért választottuk tanulmányunk kiindulási pontjául a számítógépes játékok szempontjából kevésbé feldolgozott grice-i/leechi maximasértésekre épülő elméletet, illetve a Martinez–Yus-féle taxonómiát.

zottan udvarias kifejezések is, sőt hosszú monológokat is előadhat a játékos (Kramer 2014: 270). Ezzel ellentétben egy „lövöldözős játékban”, harci szituációban nincsen sok idő sem a döntések meghozatalára, sem a helyzet hosszas csoportos megvitatására: minél gyorsabban, ezáltal eredményesebben kell a játékosnak, a csapatnak kommunikálnia, cselekednie (Herring et al. 2009). A harci helyzetekben az eredményesség érdekében a „mikrofonba” mondott, közvetlen, tehát kevésbé udvariasnak tekintett kifejezések is megengedhetők, a szerepjáték során pedig, ha a karakterhez illeszkednek, a túlzóan udvarias kifejezések is elfogadottak. Az előbbi, gyors játékmenet jellemző az általunk vizsgált online arénajátékokra is.

Az arcfenyegető aktusok általában erősen függenek a beszélő és a hallgató egymáshoz viszonyított hatalmi távolságától – ez viszont az anonim módon, ismeretlenekkel folytatott játékok folyamán nem állapítható meg egyértelműen. A játékbeli hatékonyság lehet a hatalmi távolság egyfajta mérőfoka, mivel a játékosközösségekben elismerik a teljesítményt: tehát aki eredményesebben játszik, arra felnéznek a többiek. (Az eredményesség vizuális jelzője lehet a játékos többiekhez viszonyított rangsorbeli helye, amely a játékező, úgynevezett töltési képernyőn⁶ látható, valamint az adott hőssel elért szint ikonja.) A vizuális jelek alapján a magasabban rangsorolt, a választott hőssel sokat és eredményesen játszó játékosoktól jobb teljesítményt várnak a csapattársak, és feltehetőleg udvariasabban kommunikálnak vele.

Ensslin másik kiemelendő megállapítása szerint az udvarias vagy udvariatlan megszólalások háttérben a játékosok egymás közötti versengése is áll: azért szegik meg az udvariasság szabályait, hogy jobb pozíciót érjenek el, sikeresebbek legyenek a csoportjukban (Ensslin 2011: 103). Ezt a megfigyelést Birgit Kramer (2014) eredményei is igazolták.

Kramer (2010, 2014) az MMORPG-k (massively multiplayer online role-playing game, vagyis a többszereplős online szerepjátékok) típusát vizsgálta, és arra a következtetésre jutott, hogy az online játékokon belüli udvariasság fő motivációja a játékosok egymásra utaltsága: vannak olyan feladatok (ún. *questek*, *raidek*), amelyek teljesítéséhez mindenképpen több játékos együttműködésére van szükség. Azért, hogy elérjék a céljukat, és fejlődjön a karakterük a játékon belül, csapatalakításkor a felhasználók igyekeznek minél udvariasabb formában megszólítani egymást. Azt is mondhatjuk tehát Watts (1992: 51, idézi Kramer 2014: 268) nyomán, hogy a játékosoknak itt énközpontú a motivációjuk. Az elemzett visszajelzések alapján az udvarias kérésre udvarias visszajelzés és segítség a válasz, ám ha valaki durván reagál, vagy fenyegető hangnemet üt meg, akkor azt a játékost stigmatizálják a csoporton belül. Mivel a vizsgált játékok online szervereken zajlanak, amelyeken a játékosok karakternevük alapján azonosíthatók, így ha valakinek rossz hírét keltik, az gyorsan és széles körben elterjed, ellehetetlenítve az ily módon kirekesztett játékoskarakter további fejlődését (Kramer 2014: 268).

Az online közeg udvariasságát Kramer egy kérdőíves kutatással vizsgálta, amelynek egyik eredménye szerint a játékosok többsége egyetért azzal a sztereó-

⁶ Angolul loading screen. A játék betöltődésekor megjelenő felület, amely akkor látszik, amikor a játékosok már csapatként, kiosztott karakterekkel várakoznak a játék elindulására.

típiával, hogy a játékon belüli kommunikáció kevésbé udvarias, mint az offline párbeszéd. Ez azonban ellentétben áll azzal, hogy ugyanitt később a megkérdezettek döntő többsége saját magáról úgy nyilatkozott: igyekszik mindig a helyzethez illő, leginkább udvarias formában kommunikálni a játékostársaival. Ennek az ellentmondásnak a hátterében több tényező is állhat: egyrészt a kérdőív kitöltői természetesen nem fedik le a teljes játékosközösséget (és köztük is voltak, akik nem tekintik fontosnak a játékon belül az udvarias formák használatát); másrészt a játékbeli udvariasságra vonatkozó negatív tapasztalatok nagy valószínűséggel mélyebb nyomot hagynak bennük, mint a kedvező benyomások. Harmadrészt az is valószínűsíthető, hogy a válaszadók igyekeztek a legjobb színben feltüntetni magukat, kedvező arcukat mutatni a kérdőív kitöltésekor, még akkor is, ha semmilyen következménnyel nem járt volna, ha az elvárt pozitív, csapatjátékos attitűddel ellentétes véleményt alkotnak (Kramer 2014: 267).

Az udvarias kommunikáció mint norma terjesztését a játékfejlesztők is prioritásként kezelik. Ennek egyik megjelenési módja az, hogy a játék töltési képernyőjén elhelyezett üzenetek az udvariasság fontosságára is felhívják a figyelmet. A World of Warcraft (WoW) online szerepjátékból jó példa erre a *Being polite while in a group with others will get you invited back!* 'Ha udvarias vagy, amikor idegenekkel játszol egy csapatban, ismét meg fognak hívni együtt játszani' figyelmeztetés (Kramer 2014: 269) vagy a League of Legends (LoL) arénajátékból a *Players who verbally abuse their teammates lose 16% more games.* 'Azok a játékosok, akik sértegetik a csapattársaikat, 16%-kal több játékot vesztenek el' (W3). A felhívások ugyanazt a jelenséget, a pozitív kommunikációt erősítik, ám a fejlesztők a játékosok számára az adott játékban fontos célokhoz igazították a megfogalmazást: a WoW-ban ez a csapatalakítás, a LoL-ban pedig az adott játék megnyerése.

3. A tauntok

A *taunt* ('gúnyolódás') két, egymással összefüggő jelentéssel szerepel a játékok szókincsében: 1. a nagy életerejű, támadásokat jól bíró karakterek (ún. *tankok*) képessége, amellyel magukra tudják vonzani az ellenfelek támadását a csapattársak védelme érdekében; 2. olyan harci kiáltás, szarkasztikus megjegyzés, gesztus vagy sértés, amellyel a játékosok szándékosan demoralizálni vagy dühíteni szeretnék az ellenfelüket (elsősorban azért, hogy azok meggondolatlan cselekedeteket kövessenek el, és hibázzanak). Több esetben a trollkodás (vö. Buckels et al. 2014; Hardaker 2010, 2013; Petykó 2013; Shin 2008; Veszelszki 2017a, b, c) része vagy szinonimája. E munkánkban a *taunt* kifejezés második jelentésével foglalkozunk. A tauntok játékbeli fontos szerepét mutatja, hogy ha a fejlesztők nem is építik be a lehetőséget a játékba, a gamerek találnak más olyan megoldásokat, amelyeket sértésként a dominancia kimutatására használhatnak.

A LoL játékban a meccsek teljes ideje alatt lehetőség van arra, hogy a játékosok más játékosokkal beépített üzenetek formájában kommunikáljanak, ám az általunk vizsgált játékban az egyik kiemelt időszak a 0:00 és 1:45 perce közötti,

holidőnek tekintett rész, amíg a karaktereknek a kezdő tárgyak vásárlásán, a helyzetük elfoglalásán, illetve az egymással való interakción kívül nincs más cselekvési lehetőségük. A taunt minden, a pálya aktuális részén elhelyezkedő játékos számára látható és hallható.

A játékokban előforduló, kifejezetten a játékosnak szóló tauntok lehetnek 1. közvetettek vagy direkttek (az utóbbi esetben a játékbeli beépített lehetőségek nyíltan gúnyos megjegyzésekkel illetik a játékosot); 2. előfordulhatnak monológ formájában⁷ vagy dialógusban, 3. létezhetnek kiegészítő funkcióként, vagy épülhetnek a játék dinamikájára (mint az alapvetően gúnyosnak, lehetetlennek⁸ készített játékokban).

Játéktípusonként is eltérő a tauntoló gesztusok módja és funkciója is. A vereskedős játékokban többször a játékmechanikával kapcsolódik össze az ellenfél tauntolása (például a másik sértegetésével a különböző sebzeskombinációkhoz szükséges energiát lehet megszerezni).⁹ Az online szerepjátékokban (MMORPG) képességként és animációként is szerepel a taunt, utóbbi esetben csak a játékosok egymás közötti kommunikációjában fontos, nincsen tényleges játékmechanikai szerepe.

A játékos (beszélő) a választott karakterén keresztül tud arcfenyegető akustust végrehajtani, erre a másik játékos karaktere ad technikai lehetőséget. Mivel a tauntolás jobbra a játék elején vagy egyenlőtlen erőviszonyok kapcsán (az egyik játékos sokkal ügyesebb a másiknál, és ezt hangsúlyozni is kívánja) fordul elő, az automatikusan generált üzenetekkel egyrészt önmagukat és csapattársaikat serkentik jobb játékokra a játékosok, másrészt az ellenfelet igyekeznek burkolt (és helyenként humoros) formában fenyegetni.¹⁰ A tauntok használata tehát egyfajta lelki hadviselésnek tekinthető, sőt az állandó, ismétlődő tauntküldésnek akár a játék végkimenetelét befolyásoló szerepe is lehet (idegesíti az ellenfél játékosot, és elvonja a figyelmét).¹¹

Érdeemes azonban újra utalni arra, hogy a játékfejlesztőket a pozitív kommunikációra való törekvés is befolyásolhatta a tauntszövegek elkészítésekor. Maguk

⁷ Például a Portal sorozatban a főellenség számítógép az egész játék alatt inzultálja a játékosot.

⁸ Az úgynevezett lehetetlen játékokat úgy készítik, hogy kifejezetten nagy kihívás legyen őket „kijátszani” (akár azzal, hogy nem lehet menteni az aktuális állást). A klasszikus Mario-játéknak van egy lehetetlen párja, amely éppen azt bünteti, ami az eredeti játékban előny: ha pontosan tudja a játékos, hol kell ugrani, merre kell menni. Ezek a játékok sokszor a berögzült mozdulatokat figurázzák ki (W5).

⁹ A játék és a tauntolás játékmechanikai összekapcsolására további példa a The Secret of Monkey Island című kalandjáték, amelyben a kardvívást a különböző sértésekre adott „helyes”, vagyis a játék által elfogadott inzultusokkal folytatja le a főhős, valamint a Team Fortress 2 című online FPS (first person shooter, azaz 'belső nézetű lövöldözős játék'), amelyben a karakterek tauntja a fegyverzetüktől függ.

¹⁰ A játéktervezés során gyakran felmerül a kérdés, hogy a fenyegetőzést kell-e a rendszernek verbális agresszióként büntetnie (lásd W8, W9).

¹¹ A játék hivatalos fórumán a játékosok kérték, hogy a taunt legyen kikapcsolható: “We need an option to hide the enemy taunt. Laughing at enemy, or laughed by enemies is very provocative and should be restricted” (W7). Felmerült azonban olyan kérés is a játékosok részéről, hogy automatikusan hangozzanak el ezek a szövegek, amikor találkozunk a hősök, mivel nagyon kedvelik ezeket a mondatokat, de azok nehezen aktiválhatók: “Please, make the champion interactions quotes appear not only when we taunt an enemy champion, but also when we face them automatically.” ‘Ne csak akkor legyenek elérhetőek a karakterinterakciók, amikor tauntoljuk az ellenfelet, hanem automatikusan, amikor először találkozunk velük’ (W10).

a játékosok is felvetették, hogy a tauntok mintájára ne csak sértegetést, hanem pozitív tartalmú üzenetet is lehessen küldeni a játékostársaknak.¹²

4. A League of Legends (LoL) játék tauntjai mint a kutatás korpusza

A kutatás alapjául szolgáló játék kiválasztásakor több szempontot is érvényesítettünk. Carrillo Masso 2009-es tanulmányában külön kitér egy, kifejezetten a számítógépes játékok vizsgálatával kapcsolatos gyakori hibára, miszerint a kutatók úgy vonnak le következtetéseket, és állítanak fel a játékokkal kapcsolatos modelleket, hogy a kutatás tárgyául szolgáló játékokkal egyszer sem játszottak (Masso 2009: 150).¹³ Masso szerint emellett a játékok elemzésekor figyelembe kell venni, hogy már jól ismert vagy éppen először játszott videójátékot naplóz-e a kutató. E kritériumok szem előtt tartásával döntöttünk a League of Legends című játék elemzése mellett: a játékmenet ismert számunkra, megoldható volt a megfigyelés, de a játékba való túlzott bevonódás nem befolyásolta a kutatást. A játék készítői egyértelműen a csapatjátékos, pozitív módon kommunikáló játékosokat támogatják: mind a játékosokkal való kommunikációjukban (a közösségi médiában, a játék hivatalos felületein, fórumokon, Redditen), mind pedig promóciós kiadványaikban kiemelik jó példaként a csapatra odafigyelő attitűdöt.¹⁴

Amint a tanulmány első részében már említettük, az elemzésre kiválasztott játék, a LoL az online arénajátékok típusába tartozik (*multiplayer online battle arena*, vagyis MOBA; a játéktípusokról: Balogh 2014). A játékosok két, öt-öt fős csapatban harcolnak a zárt pályán, ahol a céljuk az ellenfél legvédehetőbb épületének az elpusztítása. A játék külső nézetű (*third person game*), vagyis a játékos felülnézetből látja a karaktert, a környezetet és az animációkat. A kutatás során feldolgozott játékmód a *soloQ* (*solo queue* 'egyéni sor') volt, amelyben a játékos egyedül keres csapatot, és a szerver a korábbi teljesítménye alapján sorsolja össze a csapattársaival. E miatt a csapat-összeállítási rendszer miatt szinte mindig idegenek játszanak együtt, tehát közös tapasztalataikra nem, pusztán a játék által kínált kommunikációs lehetőségekre (az írásbeli csetre, a vizuális jelzésekre a térképen) és a (játék céljáról, a különböző karakterek képességeiről, a játékbeli szerepekről adott) közös tudásra tudnak hagyatkozni a csapatmunka összehangolásához, ez pedig elengedhetetlen a győzelemhez. Idekapcsolható az a hálózatelmélethez kötődő megállapítás, miszerint „[v]iszonyainkba ágyazottságunk azt jelenti, hogy együtt kell működnünk társainkkal, mérlegelni szándékaikat, s bár befolyásolnak bennünket, mi is befolyásoljuk őket” (Szvetelszky 2014: 7). Tamás Dénes

¹² Például: “Why do champions have a Taunt and a Laugh action, but not a Praise?” (W11).

¹³ A tanulmány szerzői közül Balogh Andrea viszonylag tapasztalt gamer, önbesorolása alapján félkazuár, ezzel szemben Veszelszki Ágnes nem gamer, legfeljebb kazuár, vagyis alkalmi játékos (*casual gamer*, vö. Veszelszki szerk. 2012). E kettős szerepmegosztás a cikk empirikus részének írása során hasznosnak bizonyult, hiszen segítette a bennfentes gamerinformációk nem játékosok számára is érthetővé tételét.

¹⁴ A játék egyfajta, a javasolt viselkedésmódokat összefoglaló irányelvgyűjteményének tekinthető Idézők Kódexében (angolul Summoner's Code, W2).

állapította meg az online stratégiai játékokról, hogy „habár többnyire anonim és virtuális képződmények, de képesek reális emberi kapcsolatokat eredményezni, sőt kihatással vannak az offline környezetre is” (2014: 17). Ez a kijelentés az arénajátékokra is érvényes. A többszereplős, csoportos játékok eredményességéhez nélkülözhetetlen a folyamatos és intenzív kommunikáció. A játék közvetítőnyelve az angol.

Több számítógépes játékhoz hasonlóan, a LoL-nak is van narratív szerkezete: a játék kerettörténete és a hozzá kapcsolódó események regényszerű történetfolyamat alkotnak, amelynek részeit a karakterek kötik össze egymással. A játék karakterei is önálló háttértörténettel rendelkeznek, erre épülnek a megjelenési és megszólalási formáik, amiként a karakterhez kapcsolt Taunt parancs is. Ezek a megszólalások mindig a karakter nézőpontját tükrözik, így az értelmezésükkor figyelembe kell venni a háttértörténetet. A játékban vannak férfi¹⁵ és női hősök,¹⁶ ritkábban előfordulnak ismeretlen, nem meghatározható nemű karakterek is.¹⁷ Mivel a játékosok nem ismerik egymást, ezért a cseten gyakran a karakter nemével utalnak az őt irányító játékosra¹⁸ – ez is jelzi, hogy a karakter és a megszólított játékos eltérhet egymástól.

A szerepjátékokkal szemben a MOBA-kban a játékosok nem alkotnak hosszabb időn keresztül használt, állandó grafikai megjelenítéssel rendelkező avatárt, hanem egyazon fiókkal játékonként új és új karakter választható: minden új játék azzal kezdődik, hogy a felhasználó választ egy karaktert az aktuális mérkőzésre. Ennek következtében a játékos és a karakter személyisége és nézőpontja nem olvad össze olyan mértékben, mint esetlegesen egy hosszabb időn át egyazon karakterrel játszott stratégiai vagy szerepjátékban.¹⁹ Ezt erősíti a játék kerete is: a játékos egy úgynevezett idéző (*summoner*), aki a csatára egy bajnokot, hőst (*hero*) választ.

Az interakcióban részt vevők egymáshoz képest elfoglalt helye a játékos és karaktere szerint tehát két skálán mozoghat. Egyrészt a játékosok teljesítménye alapján elkülöníthető egymástól a jó és a rossz játékos. Értelemszerűen a jó játékos a gamerhierarchiában magasabb pozíciót foglal el. Wallace (2006: 133) „szakértőizmus”-nak nevezi azt a jelenséget, hogy az interneten az elitszereplők a saját meghatározásukra és másoktól való elkülönülésük jelzésére a szakértelem meglétét vagy hiányát használják. A szerző rávilágít, hogy ez alapján a bennfentesek előszeretettel gúnyolódnak az újoncokon, ugratják a kezdőket. Az ugratás

¹⁵ Például: Aatrox, Alistar.

¹⁶ Például: Ahri, Akali.

¹⁷ Például: Bard, Kindred.

¹⁸ Például nem a játékos, hanem a karakter neméhez igazított személyes névmással: *she failed her ult*, *lol* („she failed her ultimate ability, laugh out loudly”, ’ő [nőnemű karakter] elrontotta a legerősebb képességét, lol’) vagy *her Q has big dmg* („her ability, which she use by hitting the key Q, has big damage”, ’az ő [nőnemű karakter] Q billentyűvel használható képessége nagyon nagy sebzést képes okozni’).

¹⁹ „Mindenesetre a játékokból az tűnik ki [...], hogy a jövőben a virtuális és a reális közötti éles megkülönböztetés egyre inkább érvényét fogja veszíteni” – állítja Tamás Dénes az online stratégiai játékokat elemző tanulmányának az összegzésében. Ezt a tendenciát alátámasztja és erősíti a valós környezet és a virtuális játék összekapcsolására épülő, a kiterjesztett valóságban (augmented reality) működő, 2016 nyarán szinte hisztériaszintű divatot okozó Pokémon Go nevű játék (vö. Székely 2017). Az avatár és a játékos személyiségének különbségeiről lásd Carter–Gibbs–Arnold 2012.

megnyilvánulásait a játékosok által begépelte, tehát egyedi üzenetek jelentik. Másrészt a játékosok által választott karaktereknek a játékban elfoglalt helye alapján szövetségeseik/barátok és ellenfelek/ellenségek állnak egymással szemben. Erre a különbségtételre a beépített üzenetek utalnak. Ez a kétféle perspektíva (a játékosé és a karakteré) azt jelenti tehát, hogy két karakter játékbeli találkozásakor a gamer vagy a saját, játékos nézőpontjából ír üzenetet, és animáltatja a karakterét, vagy a gyors játékmenet közben a karaktereknek és a körjük épített történeteknek megfelelően reagál bizonyos helyzetekre. Ez utóbbit szolgálják a játékba beépített lehetőségek, mint az itt elemzett tauntok vagy a karakterek találkozásakor automatikusan elhangzó és/vagy megjelenő üdvözlések.²⁰

A vizsgálat korpuszát tehát a League of Legends című online arénajáték szövegei közül a Taunt parancsok mondataiból állítottuk össze.²¹ A LoL játékban a taunt képességként és beépített érzelemkifejezésként is szerepel, a tanulmányban az utóbbit vizsgáljuk (W6).

A kutatás alapját képező tauntkorpusz egy nagy méretű mátrixot alkot: a táblázat egyik tengelyén a beszélők, a másik tengelyén pedig az adott taunt potenciális befogadó karakterei szerepelnek. A kutatásban a 2016. január 1-ig megjelent 127 hős szövegei szerepelnek: a hősökhöz kapcsolódó, bármely karakter közelében aktiválható tauntok (ún. alltaunt, 260 mondat, 10 671 n), valamint a csak két karakter találkozásakor elhangzó mondatok (ún. karaktertaunt, 394 mondat, 18 154 n). A korpusz tehát összesen 645 angol nyelvű tauntból áll (654 mondat; a korpusz összterjedelme 28 825 n). Egy karakternek átlagosan két tauntmondatot programoznak beépített lehetőségként.²²

Az 2. táblázatban összefoglaltuk a tauntokról való előzetes információkat a taunt címzettje, valamint formája és tartalma szempontjából. A tauntok címzettje lehet maga a játékos²³ vagy a játékos által irányított karakter.²⁴ A taunt formája, megfogalmazása lehet egyrészt hagyományos, konvencionális, tehát olyan kijelentés, amelyet prototipikusan sértésre, gúnyolódásra használnak,²⁵ másrészt

²⁰ A karakter és a játékos közti különbségtétel, illetve a LoL számítógépes játék jellegére való explicit utalások a karakterek megszólalásaiban, kiszólásaiban is helyet kaptak. Például: *So be it ... summoner* 'Ám legyen, idéző' (kiszólás, miszerint a hős csak azt teszi, amire az őt irányító játékos utasítja); *You only need to click once, fool* 'Elég, ha egyszer kattintasz, bolond.' (a játékosok túl gyakori egérekattintására válaszul hangzik el); *As fast as I can* 'Amilyen gyorsan csak tudok' (a Malphite nevű, nagy, darabosan mozgó kőgölem hős mozgásához kötött szöveg, általában a játékos gyakori egérekattintásai után fordul elő).

A továbbiakban a példákat: 1. angol nyelvű taunt (kurzívval), 2. magyar, szó szerinti – nem feltétlenül a hivatalos – fordítás (apoztrófok között), 3. a karakter neve és/vagy 4. értelmezés formában adjuk meg. Az angol tauntoknak a hivatalos magyar fordítással való összevetése egy következő vizsgálat tárgya lehet.

²¹ Az egyes tauntok értelmezéséhez a játékhoz kapcsolódó Wiki-oldalt hívtuk segítségül (W1).

²² A karakterek közül négynek nincsen szövegszerű tauntja (Bard, Rammus, Rek'sai, Soná). A legtöbb interakciós lehetőséggel a következő karakterek rendelkeznek: beszélőként a Tahm Kench karakternek 97 különböző megszólalása van; a legtöbbféle, legfeljebb 13 üzenet pedig a Vi karakternek küldhető.

²³ *You will lose* 'Veszíteni fogsz', Malphite. Ez részben átoknak is tekinthető: az átok a sértésnél is erősebb illokúciós erővel bír, mert általában véve az átkozódás a nyelv mágikus erejével van kapcsolatban, és eszerint hatása is van: amit kimondanak, megtörténik. Éppen ebben rejlik az átok és a sértés különbsége: az átokban nem tesznek állítást a címzetről (Jucker–Taavitsainen 2000: 86).

²⁴ *A legion couldn't stop me. What chance do you have?* 'Egy légió sem tudott megállítani, szerinted neked mennyi esélyed van?', Syndra.

²⁵ *Foolish Sejuani* 'Bolond Sejuani', Ashe.

a karakterek sokszínűsége miatt bekerülhetnek újszerű, innovatív formák is.²⁶ A rituális, formulaszerű sértések hagyományos verbális fegyvernek tekinthetők, ezzel szemben a „személyes, egyénre szabott kijelentések a leghatékonyabb sértések, bár ezek váltanak ki a legnagyobb eséllyel erőszakot” (Arnovick 1995: 604). A játékhelyzetből fakadóan a sértések tartalma lehet játékon belüli (ún. in game taunt²⁷) vagy játékon kívüli, annak menetéhez nem feltétlenül szorosan kapcsolódó tartalom (ún. off game taunt²⁸).

2. táblázat. A korpuszbeli tauntok adatai (darabszámmal)

		Karaktertauntok	Alltauntok	Összesen (db)
Mondatok száma		394	260	654
Tauntok száma		389	256	645
Címzett	Játékos	0	53	53
	Karakter	389	203	592
Taunt formája	Hagyományos	100	71	171
	Új	289	185	474
Taunt tartalma	In game	389	214	603
	Off game	0	42	42

Ez a három jellemző (1. a taunt címzettje a játékos vagy a karakter; 2. a formája konvencionális vagy innovatív; 3. a tartalma játékon belüli vagy kívüli viszonyokra utal) szoros kapcsolatban van egymással.²⁹

A korpusz 60%-át teszik ki a speciálisan csak bizonyos karakterek között aktiválható tauntok (a 2. táblázatban *karaktertaunt* néven). Éppen ezért játékon belüli tartalomra reflektálnak, és többségükben új, innovatív formában fordulnak elő (289 előfordulás 100 konvencionálissal szemben). A bármely karakterrel/játékossal szemben használható tauntok (*alltaunt*) címzettjeit vizsgálva szintén a karakternek szóló interakciók szerepelnek többször (203 alkalommal). Ebben az esetben is az újszerű megfogalmazásokból van több a hagyományos formákhoz képest, valamint itt is domináns az in game tartalom (83%).

A tauntelemzéshez, a sértés lényegének megértéséhez (szinte) minden esetben szükséges az érintett karakter(ek) történetének vagy személyiségvonásainak

²⁶ *Should I make your pulse rise? Or...STOP! 'Megdobogtassam a szíved. Vagy épp megállítsam?'*; Ahri, kinézetre egy csábító keleti rókaszellem, de nagyon gyorsan és sokat tud sebezni az ellenfelekbe.

²⁷ Például a karakterek viszonyára utal: *Go where you want, Mundo – outside of Zaun* 'Oda mész, ahova akarsz, Mundo – Zaunon kívül', Ekko, mindkét karakter Zaun játékbeli városából származik, de Ekko a város negatív karakterei közé sorolja Mundot. A mondat reflektál Mundo egyik mozgás közbeni sorára is: *Mundo will go where he pleases* 'Mundo oda megy, ahova akar'.

²⁸ Például: *Would you prefer the good cop, or the bad cop?* 'A jó zsarut vagy a rossz zsarut szeretnéd?', Caitlyn.

²⁹ Abban az esetben, ha nem található egyértelmű megszólítás, vagy nem kifejezetten karakterek közti interakcióról van szó, a taunt címzettjének megállapításakor a taunt tartalmát vettük figyelembe. Amennyiben csak játékon belül értelmezhető (in game) a mondat (például sebesülésre, halálra való utalás: *Fight as a hero, or die as a coward* 'Harcoldj hősként, vagy halj meg gyáván', Aatrox), akkor karakternek címzettként kategorizáltuk a megszólalást; amennyiben a játékon kívül is lehet jelentést társítani az üzenethez (off game), akkor a játékost jelöltük meg címzettként (*I already calculated your odds. Sorry* 'Kiszámítottam az esélyeidet, bocsi', Ekko).

az ismertetése, ezért az elemzésben röviden, csak a legszükségesebb mértékben erre is kitérünk.³⁰ Ezenkívül a játék során a verbális információk nem választhatók el a vizuális és paralingvisztikai elemektől (a hanghatásoktól, az elhangzó mondatok hangsúlyviszonyaitól), így a karakterek kinézetét, megjelenését, illetve az intonációt³¹ is fontos információforrásnak tekintjük, és ahol a témánk ezt indokolja, ezeket is bevonjuk az elemzésbe.

5. Tauntok a LoL-ban a maximasértésre épülő udvariatlansági elméletek alapján

A tauntkorpuszon előbb a grice-i társalgási, illetve a leechi udvariassági maximák megsértése alapján vizsgáljuk a sértéseket. A könnyebb olvashatóság érdekében a játékból származó példákat lábjegyzetben közöljük.

5.1. A társalgási maximák megsértése

A társalgási maximák megsértése szempontjából a korpusz 572 elemét tudtuk kategorizálni. Ezek közül 65 a direkt sértések körébe tartozik.³² A játékszituációban a gamerek prioritásként tekintenek az aktuális játékhoz kapcsolódó információk gyors, pontos átadására, de a tauntok célja általánosan az ellenfél figyelmének az elterelése, és ez a társalgási maximák megsértésével járhat. A továbbiakban a közvetett udvariassági stratégiának tekinthető maximasértések (Brown–Levinson 2008) mentén tekintjük át a korpuszban előforduló eseteket.

³⁰ A sértések szituatív, a szereplő- és háttértörténettől függő jellegét egy karakter szövegeivel illusztráljuk. A legtöbb megszólalással rendelkező Tahn Kench arrogáns, magát mindenki fölé helyező karakter, akinek a hasonlatai, metaforái leginkább az utazás és az étkezés köré épülnek. Ő az egyetlen hős, akinek a megszólalásait vizsgálva a sértés szándéka mindig egyértelműnek tűnik a beszélő oldaláról (a fogadó oldaláról a játék sajátos beszédhelyzete miatt erről nem lehet általánosan nyilatkozni). Tehát az illokúciós elem, a beszélői szándék, a sértés azonosítható – a perlokúciós aktus viszont nem felmérhető. Mivel a hős 2015. július 9. óta elérhető a játékban, ezért szinte az összes karakterhez egyedi tauntmondata van (még attól függően is különböző megszólalásokkal rendelkezik, hogy szövetségesek-e a partnerrel vagy ellenfelek). Ha a Tahn Kench karakter a Dr. Mundo nevű karakterhez szól, mind a szövetséges, mind az ellenfél szerepben megjelenő taunt ugyanarra a jelenségre utal, vagyis arra, hogy a Mundo karakter megszólalásait egyszerű szókészlettel írták meg, és magára is mindig E/3.-ban hivatkozik. A taunt hangneme azonban barátságosabb a szövetséges esetében (ellenfélként: *Your diction is as exemplary as your intellect.* 'A stílusod is olyan példaértékű, mint az értelméd'; szövetségesként: *I can show Mundo new places to go – if he pleases.* 'Mutathatok Mundonak új helyeket, ahova mehet – ha szeretne'). Ez utóbbi Dr. Mundo mozgás közben elhangzó szövegére reflektál (*Mundo will go where he pleases.* 'Mundo oda megy, ahova akar.').

³¹ A játékban a sértő szándékot az intonációval is érzékeltetik. A jégmadár Aniviának címzett *I suppose I must defrost you first.* 'Azt hiszem, előbb ki kell olvassalak' taunt a nonverbális jegyek alapján egyértelműen negatív felhangot kap.

³² Ezek közül: elutasítás (*Foolish spirit, begone!* 'Bolond szellem, tűnj innen'; Illaoi); fenyegetés (*If I want your opinion, I'll beat it out of you* 'Ha kíváncsi leszek a véleményedre, kiverem belőled'; Vi); direkt inzultus (*You remind me of Agatha. Best cow back home* 'Agathára emlékeztetsz, otthon ő a legjobb tehenünk'; Braum Alistarnak, a minotauruszként megjelenő hősnek).

5.1.1. „Mennyiséget sérts!”

A versengő játékszituáció alapján adódik, hogy a mennyiség maximájának megsértésekor a túlzás a leggyakrabban használt taktika (a 70 mennyiséget sértő tauntból 43), de a korpuszban találtunk példát kisebbitésre (16 taunt) és tautológiára (11 taunt) is. Minden esetben a tauntból háttér-információt tudunk meg a karakterről vagy a karakterek viszonyáról, ez azonban nem befolyásolja a játék menetét. A **túlzás** és a **kisebbités** a játék harci szituációja miatt kiemelt tauntstratégia: a karakterek saját erejüket, tulajdonságaikat, fegyverüket magasztalják az ellenfélével szemben.³³ A játék menetéhez csak távolabbról kapcsolódó információt osztanak meg a **tautológiát** használó tauntok.³⁴

5.1.2. „Minőséget sérts!”

A minőség megsértésére épülő tauntok megértéséhez még inkább szükséges a játékvilág és a karakterek (háttér, képességek) ismerete, hogy felismerje a hallgató, milyen másodlagos jelentést kell dekódolnia. A vizsgált tauntokból 162 sorolható e típusba: a legtöbb iróniára épül (73 ironikus tauntot azonosítottunk), és nagyjából hasonló arányban jelennek meg szónoki kérdések (31), ellentétek (30) és metaforák (28). A kijelentések direkt támadó jellegét részben tompíthatja az **irónia**, amellyel – az eddigiekhez hasonlóan – a karakterek a saját képességeikre, illetve egymással való viszonyaikra reflektálnak.³⁵ A karakterek kinézetét és háttértör-

³³ A Draven nevű hős fő jellemvonása a hiúság, általában saját magáról szólnak a közlései: *Welcome to the League of Draven* 'Üdvözöllek Draven ligájában'. E kijelentés utal a játék nevére (League of Legends), és a karaktert mint az egyetlen, játékra érdemes hőst tünteti fel. A Syndra nevű hős a saját képességeit emeli a valóságosnál magasabbra a már idézett *A legion couldn't stop me. What chance do you have?* 'Egy légió sem tudott megállítani. Szerinted neked milyen esélyeid vannak?' taunttal. Ebben az ellenfél gyengébb képességeire való utalás is megjelenik. A játék világához kapcsolódó túlzás a mágus karakter, Lissandra Ashe-nak szóló dicsévkése is: *I've killed so many queens I've lost count!* 'Oly sok királynővel végeztem, már nem is számolom'. A kerettörténet szerint az egyik régióban három királynőjelölt van, tehát ez a fenyegetés a vetélytársnak szól, és az eredettörténetükre utal.

Ritkán fordul elő a játékban, hogy több összefüggő beszédforduló tartozik egy karakterhez. A Kindred nevű hős kivételt képez ez alól, mivel két karakterként jelenik meg egyszerre: egy bárányalak farkasmaszkkal és egy farkasszellem báránymaszkkal. Mivel az utóbbi megalkotott személyisége alapvetően dicsékvő, fennhőz, így az ő tauntsoraiban bőven találhatóak túlzások: *Chasing is the best game in the world... and I always win!* 'Az üldözés a legjobb játék a világon... és mindig nyerni szoktam'. Amikor mind a két karakterjege megszólal, akkor is előfordul, hogy a saját erejének túlbecslése áll a megszólalás háttérében (Wolf: *I'll give you a running start!* Lamb: *Not that it will help.* Farkas: 'Adok neked egy kis előnyt.' Bárány: 'Nem mintha az segítene').

Kisebbités esetén általában az eltérő erőviszonyokra utalnak a megszólalások: *That's not a hammer! This is a hammer* 'Az nem is kalapács. Ez egy kalapács' (Poppy Jayce-nek; mindkét karakter kalapács fegyverrel rendelkezik, így az összehasonlítás, versengés adott). Hasonlóan történeti háttére van az Azirtól Xerathnak szóló *You are but my shadow, Xerath* 'Nyomomba se érsz, Xerath' lekicsinyléssel sértő megszólalásnak: a két karakter, eltérő társadalmi rangjuk ellenére (Azir uralkodó, Xerath az ő szolgája volt), szoros barátságot ápolt, amíg Xerath el nem árulta Azirt.

³⁴ Jellemző példa a Graves karakter nevével játszó szóvicc, amelynek a poénját Gangplank el is magyarázza: *You will never have a grave, Graves... see, it's 'cause your name, it's... your name is like a grave, it's - I - never mind* 'Sose lesz sírod, Graves... tudod, mert a neved, na a neved is azt jelenti, na... á, mindegy'.

³⁵ Iróniát tartalmazó megszólalás a pókfórmában is megjelenő Elise karaktertől a *Come closer, I don't BITE!* 'Gyere közelebb, nem harapok', mivel a Bite az egyik képességének az elnevezése. Azért tekinthető ez a kijelentés iróniának, mert a beszélő (itt az Elise karakter) egy nyilvánvalóan hamis állítást tesz, ezáltal tehát

ténetét együtt használják a **metaforára** épülő tauntok.³⁶ A játék kommunikációs helyzetéből fakadóan különleges a **szónoki kérdés** helyzete, hiszen azokra a kérdésekre, amelyeket a hősöknek programoztak a készítők, nincsenek beépített válaszok. Ennek ellenére vagy éppen ezt kihasználva tauntol több karakter is kérdés formájában, szintén a játékmenettől eltérő információkra építve.³⁷ A játékosok képességei mindig jó alapot nyújtanak a sértéshez, a mondat intonációja pedig még rá is erősít arra, hogy a kérdező nem vár választ. Az ironia és a szónoki kérdés együtt is megjelenhet.³⁸ A másodlagos jelentés aktiválásához ezekben az esetekben is feltétlenül szükséges a karakter képességeinek az ismerete.

5.1.3. „Relevanciát sérts!”

A relevancia maximája szerint a mondottak illeszkedjenek a szituációhoz, ne tartalmazzanak szükségtelen kitérőket, és ne térjenek el a tárgytól. A relevancia a játékokban oly módon sérthető meg leginkább, hogy a tauntok akkor és olyan helyzetben hangoznak el, amikor az információknak nincsen relevanciájuk, lényegtelen többletet tartalmaznak, vagy nem kapcsolódnak a szituációhoz (216 ilyen tauntot találtunk). Az **asszociációs támpontokra** és részben az **előfeltevésre** építkező tauntok közé soroltuk a játékosra vonatkozó mémeket is: a készítők a közös tudásra építettek a mondatok programozásakor.³⁹

annak éppen az ellenkezőjét implikálja. A rejtett gúnyra épül a Gnar nevű karakter szinte összes tauntja, mivel torzítja az általa „hallott” kifejezéseket (rendszerint a prozódiai eszközök segítenek a mondanivalójának az értelmezésében): *Shargh [sic]!* „shark” ’cápa’ – mondja a cápát megidéző Fizz karakternek, *Demaglio[sic]!* – hangzik el a Demacia (játékhoz tartozó országnév) felkiáltást használó Garen karakternek.

³⁶ Az uralkodó-szolga páros, Azir és Xerath között elhangzó *You are but a grain of sand, Xerath* ’Csak egy homokszem vagy, Xerath’ metafora a két karakter közötti hatalmi vita felidézése mellett a karakterek sivatagi környezetét is aktiválja, konnotációként. A karakterek viszonyára, habitusára és kinézetére utal a Lissandrának szóló *Ice Witch, prepare to be shattered!* ’Jégboszorkány, készülj rá, hogy összezúzlak!’: a karakter egy jeges sziklálkból faragott nőalakra hasonlít, a tauntoló Sejuani pedig egy vadkanon lovagló, erős harcos, akinek a megszólalásai sokszor a rombolással kapcsolatosak, az egyértelmű fenyegetésre az összetörő jég képe utal. *Time is but another river – and I care not what water I swim in* ’Az idő is csak egy folyó, és engem nem érdekel, milyen vízben úszom’ – mondja Tahm Kench Ekkonak. Előbbi egy harcsabajusszal rendelkező békaként jelenik meg, és a megszólalásai a víz és az evés témaköréből kerülnek ki, utóbbi egy időmanipuláló mágus; e két fő elemet (víz-idő) köti össze a metaforikus megszólalás.

³⁷ A Jax nevű karakter tauntja (*Who wants a piece of the champ?!* ’Na, ki akar packázni a bajnokkal?’) az eredettörténetére utal, miszerint ő volt a játék világának legerősebb hőse, aki ellen senki nem mert kiállni. Az udvari bohócként megjelenő Shaco nevű karakter tauntja (*Why so serious?* ’Miért ez a komolyság?’) egyben utalás a Batman-filmek Joker karakterére is. Kérdést és utalást is tartalmaz a gyógyító Soraka karakter tauntja: *Do you always fight so poorly?* ’Mindig ilyen pocskéul harcolsz?’ A hős képességei arra szolgálnak, hogy életben tartsa a csapattársait, így az utalás a nagyon ügyetlen játékosra vonatkozik, aki ellehetetleníti a feladat végrehajtását.

³⁸ Egy lővész karakter, az egyik legnagyobb távolságból támadó Tristana szövegében: *You think you can outshoot me?* ’Azt hiszed, messzebbre lösz nálam?’.

³⁹ A Lucian karakter mindenkihez szóló sértése, a *Death at the door?* *Hmph, no. I am the one who knocks* ’Halál az ajtóban? Dehogy, csak én jöttem’, a *Breaking Bad* filmsorozat főszereplőjének híres monológjára reflektál, és célja, hogy kifejezze: a karakter veszélyes ellenfél. Az Amumu karakter *Let me give you a hug!* ’Hadd öleljelek meg!’ tauntjának dekódolásához szükséges az a háttértudás, hogy a karakter története szerint egy barátokat kereső múmia, akinek az egyik képessége az öleléshez hasonlít, amellyel megsebzti a megölelt személyt, így veszélyt jelent. Hasonlóképpen játékbeli tudás szükséges az implikátúra megértésekor a következő példában. Tristana Ziggshez intézett sértése az inzultált karakterhez kötött robbantásokhoz kötődik: *Watch where you’re exploding, Ziggs!* ’Nézz már oda, hol robbantatsz, Ziggs!’. A karakter összes képessége a robbantáshoz

5.1.4. „Módot sérts!”

A mód (modor) maximája az érthetőséget kívánja meg. A kifejezés homályossága, a kétértelműség, a nem tömör és nem rendezett megszólalás megsérti e maximát. Homályossággal, többértelműséggel történő módsértésre 59 esetben találtunk példát. A karakterek személyiségének kialakításakor a készítők több esetben is nem teljesen egyértelmű megszólalásokat rendeltek a karakterekhez (ennek oka az is lehet, hogy így lehetséges későbbi eseményeket, újabb karaktereket bevezetni), sőt egyes hősök fő attribútuma kifejezetten a kijelentéseik homályossága.⁴⁰ Az **általánosító** megszólalások a játékon belüli viszonyokra reflektálnak.⁴¹ A megértésüknek nem feltétele a karakter vagy a történet ismerete, de a háttérismeret birtokában többletinformációt adnak a mondatok a karakterekről, amire a játék közben valójában azonban nincs szükség.⁴² A homályos, **kétértelműségre** építő tauntok egy része flörtnek is tekinthető, a másik a játékon belüli tudásra építő erőfitogtatás.⁴³ A **kihagyás** vagy elhallgatás értelmezését legtöbbször az intonáció segíti.⁴⁴

5.2. Udvariassági maximák megsértése

A továbbiakban a tauntokat az udvariassági maximák szerint vizsgáljuk. Előfeltevésünk alapján a tauntkorpusz minden elemének meg kellett volna sértenie ezeket az elveket, ám találtunk példát arra, hogy bizonyos tauntok kifejezetten udvariasságnak tekinthetők. Ennek oka egyfelől a karakterek megalkotott személyiségében rejlik, másfelől pedig a már említett, a pozitív kommunikációt támogató játékfejlesztői cél magyarázhatja. A tauntok maximasértései nem sorolhatók szigorúan

kapcsolódik, a grafikai megjelenésében is hangsúlyos szerepet kap ez az elem, és a saját megszólalásai között is van olyan, amely az esetleges félresikerült támadásokra reflektál. Ugyancsak játékon belüli tudásnak számít a karakterek képességein alapuló szerep. Soraka gyógyító karakter, ezért támogató (support) szerepre szokták választani a játékosok. *Az I will not save you* 'Nem foglak megvédeni/megmenteni' tauntja a varázslataira és a támogató szerepkörére is utal.

⁴⁰ Például Illaoi vagy Tahm Kench.

⁴¹ Az esetek többségében csoportokhoz (*Ninjas... I hate those guys* 'Ninják, utálom azokat a fickókat', Yashuo), tulajdonsághoz (*So young, so naive* 'Olyan fiatal, olyan naiv', Anivia) vagy a képességekhez, azok fejlesztéséhez (*You wish to learn the hard way, I see* 'A nehezebb utat választod, értem', Master Yi) kapcsolódnak.

⁴² Yashuot ninják üldözték, Anivia egy halhatatlan jégmadár, Master Yi egy tanítómaster.

⁴³ Illaoi, egy tengeri isten papnője egy többértelműen intonált taunttal fejezi ki vonzódását az északi harcoshoz, Braumhoz: *Northman, There are motions I would like to show you* 'Északi, vannak olyan mozdulatok, amiket szeretnék megmutatni neked'. Hasonlóképpen kétértelmű Ashe, nőies testalkatú íjász megjegyzése: *How do you like the curves? I was talking about the bow* 'Mennyire szereted a görbületeket? Az íjról beszéltem'. A kétféle értelmezés ad lehetőséget a másik megsértésére a Quinn karakter tauntjaiban: van egy madár kísérője, emellett a királyi családdal is nagyon jó viszonyt ápol: *I'd keep my head down if I were you* 'A helyedben lehajtanám a fejem/nem hordanám olyan magasan az orrom'; *I've got friends in high places* 'Magasan is vannak barátaim'. Ugyancsak kétértelmű Tahm Kench Lee Sinhez intézett tauntjának megfogalmazása: *Truth requires a journey on blind faith* 'Az igazsághoz vezető út megköveteli a vak hitet' Az általános kijelentés sértő jellegét az adja, hogy a címzettje egy vak szerzetes.

⁴⁴ Az Ekko karakter például az ellenséges városból származó hősöket egyformán tauntolja azzal, hogy *Great. Pilties* 'Csodás. Piltik', amely folytatás nélkül marad, ám a paraverbális jegyek egyértelműsítik a sértést.

külön-külön kategóriába, a merev csoportosítás helyett a hét udvariasságmaxima-sértés mindegyikére a legjellemzőbb példákat mutatjuk be a korpuszból.

5.2.1. Tapintat (*Tact*)

A játékokban szereplő tauntok egyik alapvető célja, hogy bosszantsák az ellenfelet, így nem meglepő, hogy a legtöbb megsérti a tapintat maximáját (*Minimalizáld a partner kárát, maximalizáld a partner előnyét!*). Ennek ellentétére, a tapintat jelenlétére tehát kevés példát találtunk.⁴⁵ A tapintatmaxima megsértésének érzékeléséhez is szükséges a játéktörténet ismerete.⁴⁶ A tauntok többsége tapintatlanul az ellenfél hátrányait, negatívumait emeli és használja ki. Ez alapulhat világnézeti különbségen⁴⁷ vagy a karakterek küllemén.⁴⁸

5.2.2. Nagylelkűség (*Generosity*)

A nagylelkűség Leech szerint: *Minimalizáld az én előnyét, maximalizáld az én kárát!* A játék alapszituációja nem támogatja azt, hogy a partnerrel szemben a játékos/karakter nagylelkű legyen – hiszen a játék célja az ellenfél legyőzése. A készítőik azonban egy karakter jellemvonásaként a nagylelkűséget is beprogramozták.⁴⁹ Ugyanakkor a nagylelkűséget ellensúlyozza, hogy ezekben a megszólalásokban a segített karakterek gyengeségeire is céloz.⁵⁰ A nonverbális jellemzők kiemelt szerepére utal, hogy egyes esetben nem a verbális információ, hanem az intonáció érzékelteti, hogy bár a taunt formája a nagylelkűséget idézi, de célja valójában fenyegetés, megfélemlítés.⁵¹

⁴⁵ Tapintatosak Poppy megszólalásai, aki két hőst csodál, és ez a kifejezetten udvariasnak tekinthető tauntjaiban is megjelenik (Garennek: *Oh, wow, Garen, do you think you could sign my shield?* 'Oh, Garen, alá tudnád írni a pajzsomat?'; a leendő uralkodónak, Jarvan IV-nek: *A pleasure to fight for you, your majesty* 'Megtiszteltetés önért harcolni, felség'). Viszonylag visszafogott, finom – az egyébként szigorúan, keményen tauntoló – Illaoi tauntja, amelyet a yordle fajnak (játékon belüli nép, apró méretűek, és kifejezetten szociálisak, kedvesek) címzett: *Little one, I don't need empathy. Seek those who do* 'Apróság, nekem nincs szükségem együttérzésre. Keresd meg azokat, akiknek igen'.

⁴⁶ Bár Thresh felajánlása akár kedvesnek, tapintatosnak is tűnhet (*Ever seen your soul? Would you like to?* 'Láttad valaha a lelkedet? Szeretnéd?'), de annak tudatában, hogy az ellenfelek lelkét szokta elkapni és bebörtönözni, a taunt erősen fenyegetővé válik.

⁴⁷ *Your twisted ways must be stopped!* 'Az örültségedet meg kell állítani!', Ashe Sejuaninak, vetélkedő vezető, Ashe a békésebb, Sejuani a kegyetlenebb.

⁴⁸ *Quit monkeying around!* 'Ne majomkodj már!', Master Yi a majomkinézetű tanítványának, Wukongnak.

⁴⁹ Tahn Kench a szövetségeseinek szóló tauntokban felajánlja, hogy segít teljesíteni a kívánságait.

⁵⁰ Például – ha egy oldalon harcolnak – a saját korából kiragadott Gznak felajánlja, hogy visszaviszi őt a saját idejébe (*Time is just a river, boy, let me take you back where you belong* 'Az idő is csak egy folyó, fiú, hadd vigyelek vissza oda, ahova tartozol'). Gragasnak, a torkos északi hősnek szóló tauntja (*I admire a man of appetites – let me help you find refreshment* 'Csodálom a nagyétkű embereket – engedd meg, hogy segítsék frissítőt találni') a két karaktert összekötő évés tematikájára épül, és burkoltan arra utal, hogy segít megerősödni a karakternek (Tahn Kench is leggyakrabban támogató szerepben játszott karakter).

⁵¹ A csatornapatkány Twitch tauntja esetén: *I'm dedicating this piece to you* 'Ezt a darabot neked ajánlom'.

A nagylelkűség maximájának egyértelmű megsértésére viszonylag nagy számban találhatók példák. Az önzőség, nagyképűség jellemvonása több karakterhez kötődik.⁵²

5.2.3. Megerősítés, jóváhagyás, helyeslés (*Approbation*)

Az előzetes elvárásokkal szemben a tauntok között is szerepeltek a megerősítés maximájának megfelelő (*Minimalizáld a partner leszólását; maximalizáld a partner dicséretét!*), az ellenfelet dicsérő megszólalások is. Ennek háttérben a karakterek közti vonzalom,⁵³ tisztelet,⁵⁴ esetleg hasonlóság állhat.⁵⁵ Ezekben az esetekben előtérbe kerül a tauntok karakterjellemző szerepe.

A viszonylag csekély számú megerősítő üzenettel szemben a vizsgált korpuszban nagy arányban találhatók kritizáló megjegyzések. Ezek többsége a harcra, a karakterek képességeire vonatkozik: a saját sérthetlenségre, ügyességre, illetve legfőképpen az ellenfél sutaságára.⁵⁶

5.2.4. Szerénység (*Modesty*)

A LoL-ban megalkotott karakterek személyiségét a készítők igyekeznek a lehető legváltozatosabban megírni, a tauntok között azonban nem találhatók a szerénység maximájának megfelelő elemek. Ezzel ellentétben kiemelten sok olyan megszólalás is van, amelyben a hősök önmagukat, képességeiket, megjelenésüket dicsérik.⁵⁷

⁵² Zyra, a megelevenedett növényboszokrány tauntja (*This land is mine* 'Ez az én területem') az általa elfoglalt terület kisajátításáról szól. Kindred Farkasa a saját képességbeli előnyét hangoztatja (*Chasing is the best game in the world... and I always win!* 'Az üldözés a legjobb játék a világon... és én mindig nyerek!'). Az anyagias Sivir pedig Renekton antropomorf krokodilisten kinézetére utal sértésében, valamint saját anyagias stílusára (*I could use a pair of croc skin boots* 'Jól jönne egy pár krokodilbőr cipő').

⁵³ *Finally, a man who won't break* 'Végre egy férfi, aki nem törik meg', Illaoi Braunznak.

⁵⁴ *Garen, I think you might be the one!* 'Garen, azt hiszem, te lehetsz a kiválasztott!', Poppy Garennek, arra utalva, hogy őt keresi évek óta, egy nagy harcos örökösét.

⁵⁵ *Oohoooho, Singed! You smell nice!* 'Ohooho, Singed! Nagyon jó illatod van!', Twitch Singednek, mindkét karakter a mérgekhez és a bűzhöz kapcsolódik.

⁵⁶ Az ellenfél teljesítményét véleményezi nyílt durvasággal az egyébként nyugodt és kiegyensúlyozott karakter Soraka (*Do you always fight so poorly?* 'Mindig ilyen pocskéul harcolsz?'). Heimerdinger, egy zseniális feltaláló tauntja egyszerre dicséri önmagát rejtve, és támadja az ellenfelet (*I prefer a battle of wits, but you're unarmed!* 'Jobban szeretem a szellemi párbajt, de te fegyvertelen vagy!').

⁵⁷ Draven karakterének az egyik legfőbb attribútuma az önteltség (*Who wants some Draven? Heheheh* 'Ki akar egy kis Dravent?'; *Welcome to the League of Draven!* 'Üdv Draven Ligájában!'). A saját képességeit dicséri Zac is a megszólítottal szemben (*It's not how much you can lift. It's how good you look!* 'Nem az számít, mekkorát tudsz emelni. Hanem hogy milyen jól nézel ki'). A páncélos, pajzsos Leona a sérthetlenségével inzultálja az ellenfeleket (*Next time, try to leave a dent* 'Legközelebb legalább hagj egy horpadást').

5.2.5. Egyetértés (*Agreement*)

Mindössze egyetlen, a partnerrel való egyetértést (*Minimalizáld a nézeteltérést a partnerrel, maximalizáld az egyetértést!*) kinyilvánító taunt jelent meg a korpuszban, ám még ez is kétértelmű.⁵⁸ Ezzel ellentétben az egyetértés maximájának megsértése, vagyis a szembenállás, az ellentét a játékmecanikából következik. Ezek a megszólalások direkt verbális agressziót, sőt „fizikai” agresszióval való fenyegetést is tartalmaznak.⁵⁹

5.2.6. Együttérzés (*Sympathy*)

A tauntok alapvető célja ellentmond az együttérzés maximájának (*Minimalizáld az ellenérzést a partner iránt, maximalizáld a rokonszenvet!*): a karakterek elsősorban az ellenérzéseiket fejezik ki egymás iránt. Sértő lehet a játékos tudása alapján történő ellenszenv-kifejezés,⁶⁰ de irányulhat az ellenérzés a karakterre is.⁶¹

5.2.7. Fatikus (*Phatic*) Maxima

A fatikus funkció lényege a beszédpartnerek közti kapcsolattartás biztosítása, e maxima szerint: *Kerüld a csendet; tartsd szóval a partnereidet!* A tauntolás egyoldalú jellege miatt ez a funkció itt nem értelmezhető. Vannak azonban a prototipikusan a fatikus kommunikáció körébe sorolható megszólalások, amelyek a kapcsolat felvételére⁶² vagy éppen lezárására szolgálnak.⁶³

6. A sértések kategorizációja a céljuk/funkciójuk szerint

Az eddigiek alapján megállapítható, hogy a tauntkorpusz nem minden eleme sértő megnyilvánulás, ám nagy többségében valóban sértéseket tartalmaz. Éppen ezért alkalmazható a rendszerezésükre Martinez és Yus (2013) sértéskategorizációja,

⁵⁸ A már említett csatornapatkány Twitch mondja a méregfelhőt eregető Singednek: *I see why everyone chases you* 'Ertem már, miért kerget mindenki téged'. Ez is kétértelmű azonban: Singed egyik, megvezetésre épülő taktikájára utal.

⁵⁹ Például az északi területek feletti uralkodásért három karakter vetélkedik: Ashe, az íjász királynő, Lissandra, egy nagy erejű jégboszorkány és Sejuani, egy vaddisznón lovagló barbár harcos (Sejuanihoz: *Misguided warmonger!* 'Félrevezetett uszító!'; *Foolish Sejuani.* 'Bolond Sejuani.'; *So, which one is the pig?* 'Melyik is a disznó?'; Lissandrához: *To pierce your black heart!* 'Átszúrom a fekete szívedet!'; *Your twisted ways must be stopped!* 'Az örültségedet meg kell állítani'; *I will end your corruption!* 'Véget fogok vetni a romlottságodnak!').

⁶⁰ *It's just not possible to sink to the level of this competition.* 'Egyszerűen lehetetlen lesüllyedni ennek a versengésnek a szintjére', Cassiopeia.

⁶¹ *Darius, you're a butcher, not a general.* 'Darius, te egy mészáros vagy, nem tábormok', Garen Dariusnak, ők a két legnagyobb, egymással harcoló nép hadvezérei.

⁶² *So, uh... how about that weather?* 'Ööö, milyen idő van odakint?'; Ekko a szélmágus Jannának, aki tetszik neki.

⁶³ *You're boring* 'Untatsz'; *Not interested* 'Nem érdekel', Fizz.

amelynek szempontrendszerét négy kategória adja: 1. konvencionalitás/innovativitás; 2. szándék; 3. a sértés helyes/helytelen interpretációja; 4. a címzett reakciója vagy annak hiánya. A korpusz az összeállítás módjánál fogva nem tartalmaz(hat) arra vonatkozó adatokat, hogy a címzettek hogyan reagálnak a tauntokra (perlokúció), így az eredeti taxonómia két, befogadói reakcióra vonatkozó elemét lecseréltük a taunt címzettjére (játékos/karakter). Ennek alapján a 3. táblázatban látható 12 kategóriákban vizsgáltuk a gúnyolódó szövegeket. A taunt szándéka szerinti három csoportban ismertetjük az eredményeket: agresszív tartalmú gúnyolódások, dicséret mondatok és a szociális kapcsolat fenntartását szolgáló tauntok.

3. táblázat. A gúnyolódó szövegek csoportosítása

	A taunt szándéka	A taunt formája	A taunt címzettje	Darabszám
1	agresszió	hagyományos	játékos	18
2	agresszió	hagyományos	karakter	144
3	dicséret	hagyományos	játékos	–
4	dicséret	hagyományos	karakter	1
5	szociális kapcsolat	hagyományos	játékos	2
6	szociális kapcsolat	hagyományos	karakter	6
7	agresszió	innovatív	játékos	16
8	agresszió	innovatív	karakter	317
9	dicséret	innovatív	játékos	–
10	dicséret	innovatív	karakter	43
11	szociális kapcsolat	innovatív	játékos	17
12	szociális kapcsolat	innovatív	karakter	81

6.1. Az agresszív, támadó célú tauntok

A korpusz jelentős részét nem meglepő módon az agresszív, támadó szándékú tauntok teszik ki (493 item, 76%). Ebben a sértés alapvetően agresszív jellegén túl a játéksituáció harcként, küzdelemként való értelmezése is szerepet játszik.⁶⁴ A támadó üzenet címzettje legtöbbször esetben a karakter (461 esetben, szemben a játékos személyére irányuló 34 támadó üzenettel). Ez az arány összhangban van a játékkészítői törekvéssel: a játék legyen sportszerű, és az agresszió a karakterekre, ne pedig a játékosokra irányuljon. Ennek tudható be az is, hogy a legnagyobb az innovatív, karakternek szóló tauntok száma: a fejlesztők igyekeznek változatos, a karakterekhez illő szövegeket alkotni, amelyekbe beépítik a taunt támadó-sértő funkcióját is.

⁶⁴ *Fight as a hero, or die as a coward* 'Harcolj hősként, vagy halj meg gyáván', Aatrox, a játékban a háború szelleme.

6.2. A dicsérő tauntok

A dicsérő tauntok teszik ki a korpusz legkisebb részét (44 ilyen elemet találtunk), és ezek rendszerint az újabban kiadott hősökhöz kötődnek. A dicséretnek címzettjei minden esetben a karakterek (soha nem maguk a játékosok). A valamely karakternek szóló, innovatív formájú pozitív üzenet kategóriába a következő szándékú szövegek kerültek: szimpátia kifejezése,⁶⁵ elismerés,⁶⁶ köszönet.⁶⁷

6.3. A szociális kapcsolat fenntartását szolgáló tauntok

Maga Leech (2014) is megállapítja, hogy a cukkolás, ugratás nem feltétlenül értelmezhető csupán az udvariasság-udvariatlanság keretében (“polite [or rather, ‘camaraderic’] interpretation”, Leech 2014: 238), és kiemeli, hogy az ugratás esetében az udvariasság mellett különösen fontos aspektus a beszédpartnerek közötti kapcsolat jelzése és megerősítése (Technau 2017: 98). Technau (2017: 99) szerint a szociális viszonyokra való utaláson kívül az ugratásban a szórakoztatás szándéka is megjelenik. Összegezve tehát az ugratás, cukkolás motivációi, amelyek egymással összefonódnak, és nem feltétlenül zárják ki egymást: 1. problémamegoldás, konfliktuskezelés, kritika kifejezése; 2. hatalmi játékba való belépés, erő demonstrációja, hatalom megerősítése; 3. kapcsolati munka, az in-group helyzet jelölése, baráti kapcsolat jelzése; 4. humoros szórakoztatás (Technau 2017: 99–100). A tauntolás rokonítható a főként a baráti beszélgetésekre jellemző ugratással, de legfőképpen médiumából és a játékos színtérből adódóan eltérő jellemzőkkel is rendelkezik.

A korpusz 16,4%-át alkotják azok a tauntok (108 ilyen elemet azonosítottunk), amelyeknek célja – a dicsérő kifejezésekhez hasonlóan nem a sértés, hanem – a karakterek közötti szociális kapcsolatra való utalás és annak megerősítése. Akárcsak a dicsérő tauntok esetében, az újabban kiadott hősökre jellemző ez a taunttípus, ám a dicséretekkel szemben a kapcsolatra utaló jelzések szólhatnak a játékosokhoz is (39 esetben), nem csupán a karakterekhez (67 szöveg).⁶⁸

⁶⁵ *You, I like* ’Te, téged kedvellek’, Illaoi.

⁶⁶ *I see why everyone chases you* ’Most már értem, miért kerget mindenki’, Twitch Singednek.

⁶⁷ *It is you who have shown Gangplank his path. For that, I thank you* ’Te mutattad meg Gangplanknek az utat, ezért köszönettel tartozom’, Illaoi Miss Fortune-nek.

⁶⁸ A hagyományos megfogalmazású, játékosnak szóló taunt hordozhat negatív üzenetet is (*You’re boring* ’Unalmas vagy’, Fizz). A hagyományos megfogalmazású, ám karakternek szóló megnyilvánulások utalhatnak baráti kapcsolatra is (*Are you having fun, my friend?* ’Jól szórakozol, barátom?’), Braum, nyitott, barátságos hős, aki a vérengző Trynamere-hez is barátságosan közelít). Az innovatívan megfogalmazott, játékosnak szóló tauntok gyakorta popkulturális utalások (*Why so serious?* ’Miért vagy olyan komoly?’ Shaco udvari bolond, aki hasonlít a Batman-filmek Joker karakterére), és vonatkozhatnak a játékos sikerességére is (*If at first you do not succeed, please, tell me what it is like* ’Ha elsőre nem sikerül, meséld már el nekem, milyen’ Braum, sikeres, barátságos, optimista karakter).

7. Összegzés és továbbmutató lehetőségek

A dolgozatban a League of Legends című játék angol nyelvű változatában a Taunt paranccsal előhívható megszólalásokat mutattuk be az udvariassági stratégiák, azon belül a (társalgási és kifejezetten az udvariassági) maximák megsértésének a szempontjából.

A kutatás során egy olyan kommunikációs helyzetet vizsgálunk, amely nem feltétlenül tartozik hozzá a játék menetéhez, és amely esetében az információátadás (storytelling) mellett kiemelten fontos a szórakoztatási cél, továbbá a fatikus funkció is. Az is előfordulhat, hogy tauntok nélkül, „csendben” zajlik le egy játék, ami a játékmenet szempontjából nem jelent hátrányt a játékosok számára. A tauntok használata játékosfüggő, egy további vizsgálat tárgyát képezheti annak felmérése, hogy a gamerek miért, milyen helyzetben és milyen gyakorisággal használják a tauntokat.

A tauntok és a társalgási maximák vizsgálata alapján e szövegparancsok elsősorban a játékvilágon belüli információk felhasználásával szegik meg a nyelvi udvariassági szabályokat. A játék menetét egyik megszólalás sem befolyásolja közvetlen módon (közvetett módon természetesen igen: a perlokúcióval – vagyis a játékosra tett hatásával, ha hibázásig fel tudja bosszantani az ellenfelet – természetesen segítheti a tauntoló csapatát). A megszólalások sokkal inkább a karakter jellemzésére szolgálnak, amelynek révén a gamer még inkább bevonódik a történetbe, és ezáltal feltehetőleg hűségesebb lesz a játékhoz (és esetleg a játékon belül vagy kívül is vásárolni fog a játékhoz kötődő termékeket, szolgáltatásokat). E funkciót erősíti, hogy a játék fejlesztői elindítottak egy külön oldalt is a játékvilág és a karakterek bemutatására. Az ilyen kiegészítő megoldásokra azért lehet szükség, mivel a MOBA játéktípusban kevés lehetőség van arra, hogy a játékosok kötődni kezdjenek a karakterekhez, mivel nem állandó avatárral, hanem meccsenként más-más hőssel játszanak.

A játékosközösség szempontjából vizsgálva a tauntokat, megállapítható, hogy a különböző sértések (és egyéb, beépített szövegek) ismerete – a gamerszókincs ismeretéhez hasonlóan – a közösséghez tartozást erősítő csoportjellemző. A tauntok közül több is függetlenné vált a konkrét játéktól, memmé alakult, amelyet nemcsak az adott játékot játszó, hanem akár a tágabb gamerközösség is ismer. A játékosok gyakran kihívásként tekintenek a beépített szövegekre: rejtett utalásokat vagy a folyamatosan fejlesztett játékban egy újonnan megjelenő hősré, pályára, játékbeli kinézetre utaló jeleket keresnek bennük.

Az eredményeink alapján kijelenthető, hogy a taunt (eredeti jelentésében: sértés) nem egyértelműen sértő megszólalást takar minden esetben, hanem ennél több formája és szerepe van. Ennek oka, hogy bár a tauntok olyan játékelemek, amelyeket nem lehet kihagyni egy versengésre építő játékból (ha nem központi-
lag kerülnek a játékba, akkor a játékosok kialakítanak erre a célra saját alternatív lehetőségeket), a játék készítői a szociális és együttműködő játékstílust szeretnék normaként állítani a játékosaik elé. A nagyszámú és változatos karakterrel rendelkező hősök személyiségének kialakításakor a fejlesztők több alkalommal az udvariasság jegyeit is beépítették a karakterjellemzők közé. Néhány kivétellel

azonban a korpuszelemek többsége nem tekinthető udvarias megszólalásnak – ezt a játék világában kialakított konfliktusok, a szövetséges-ellenfél viszonyok is magyarázzák.

Az udvariassági maximák vizsgálata során megállapítható, hogy a korpusz elemei a sértegetés alapsémáit követik, amelyeket a karakterhez igazítanak a fejlesztők. A karakterek megszólalási módjait nagymértékben befolyásolja az előtörténet, a többi szereplővel való kapcsolat. Az elemzett tauntok egy részében konvencionális sértést találhatunk (azaz a játék ismerete nélkül is felismerhető az illokúció: a bántó szándék), a dekódoláshoz azonban az esetek döntő többségében szükséges a játékvilág, a karakterek és történetük ismerete. Ezt hangsúlyozza Björn Technau is a szóbeli, in-group cukkolás, ugratás vizsgálata kapcsán: „A cukkolás megértése nem egyszerű feladat, különösen az olyan elemző számára, aki nem tartozik abba a csoportba, amelyben a vizsgálata tárgy történi”⁶⁹ (Technau 2017: 97). Ezt a nehézséget azzal tudtuk kiküszöbölni, hogy szerzőpárosunk egyik tagja gamernek tekinthető, és ismeri az elemzett játékot; illetve a szükséges esetekben a játéktörténet leírását is ellenőriztük (W1).

A vizsgálatunk során – a korpusz írott jellegéből is adódóan – a sértések illokúciós erejére koncentráltunk. A szöveganyag alapján nem egyértelmű, hogy a címzett megérti-e, „felveszi-e” a sértést, és ha igen, mennyire sértődik meg ténylegesen, vagy miképpen reagál (vö. Yus–Martinez 2013 harmadik és negyedik szempontja). A továbbiakban azt is érdemes elemezni, hogy a karaktereknek küldött sértő szándékú üzeneteket a játékosok mennyiben veszik magukra, és mennyire tudják azt csupán a karakterre vonatkoztatni, továbbá van-e különbség a sértések fogadtatásban aszerint, hogy beépített, a rendszer szövegírói által előre gyártott vagy pedig a játékosok által küldött, egyedi szövegekről van-e szó. További kérdés, hogy felfedezhető-e játéktípusonkénti eltérés a sértések fogadásában (feltételezhetőleg az állandó avatárt használó játékosok lényegesen jobban azonosulnak a karakterükkel, mint a minden játékmenetben új karaktert választók). E kérdéseket a későbbiekben gamerek körében felvett attitűdkérdőívvel lehet felmérni. Az összeállított korpusz további, kontrasztív vizsgálatra is lehetőséget ad, mivel az angol nyelvű szöveganyagoknak létezik hivatalos magyar honosítása, amely az interkulturális utalások szempontjából is összevethető az angol eredetivel.

Arnovick (1995: 611) kiemeli, hogy a sértés, cukkolás, ugratás a játékban gyökerezik, és természetéből adódóan játékos, ludikus jellege van. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy a taunt: játék a játékban.

⁶⁹ Eredetiben: “Understanding banter is not an easy task, especially for analysts who do not belong to the in-group in which the object of their investigation occurs.”

Melléklet: Gamernyelvi szöszedet a tanulmányban említett kifejezésekkel

alltaunt	= bármely karakter közelében aktiválható taunt
FPS	= first person shooter, belső nézetű lövöldözős játék
gamer	= játékos, aki az alkalmi játékokon kívül vagy azok mellett is kikapcsolódik videojátékokkal
hero	= 1. karakter
hős	= 1. karakter
idéző	= 1. summoner
in game	= a játékon belül értelmezhető információ, cselekvés
karakter	= a játékos által a játék során választható, használható hős
karaktertaunt	= csak bizonyos karakterek közelében aktiválható taunt
kazuár	= olyan játékos, aki csak ritkábban játszik videojátékokkal szórakozásként
képesség	= a játékon belül használható egyéni karakterjellemző (például támadás, gyógyítás)
kijátszik	= egy játékot végigjátszik, eljut a végső pályáig
lehetetlen játék	= játéktípus, az ilyen játékok lényege, hogy kifejezetten nagy kihívás őket „kijátszani”, sokszor a berögzült mozdulatokat figurázzák ki
LoL	= League of Legends játék
MMORPG	= massively multiplayer online role-playing game, vagyis többszereplős online szerepjáték
MOBA	= multiplayer online battle arena; többszereplős online arénajáték
off game	= játékon kívüli információ, cselekvés, tartalom
quest	= feladat, amelyet a játékosnak teljesítenie kell különböző jutalmakért
raid	= csoportos küldetés, amelynek a során több, kifejezetten erős ellenfelet kell együtt legyőzni
soloQ	= solo queue 'egyéni sor', játékmód, amelyben a játékos egyedül keres csapatot, és a szerver a korábbi teljesítménye alapján sorsolja össze a csapattársaival
summoner	= a LoL-ban használt kifejezés a játékosra
taunt	= 1. a nagy életerejű, támadásokat jól bíró karakterek (ún. tankok) képessége, amellyel magukra tudják vonzani az ellenfelek támadását a csapattársak védelme érdekében; 2. olyan harci kiáltás, szarkasztikus megjegyzés, gesztus vagy sértés, amellyel a játékosok szándékosan demoralizálni vagy dühíteni szeretnék az ellenfelüket (elsősorban azért, hogy azok meggondolatlan cselekedeteket kövessenek el és hibázzanak)
tauntol	= tauntot használ, alkalmaz
töltési képernyő	= loading screen; a játék betöltődésekor megjelenő felület, amely akkor látszik, amikor a játékosok már csapatként, kiosztott karakterekkel várakoznak a játék elindulására
trollkodás	= sok résztvevős online kommunikációban szándékosan zavart kelt, heves reakciókat provokál ki a beszélgetőkből
WoW	= World of Warcraft játék
yordle faj	= a LoL játékon belüli nép, apró méretűek és kifejezetten szociálisak, kedvesek

ONLINE FORRÁSOK

W1 = League of Legends Wiki: http://leagueoflegends.wikia.com/wiki/League_of_Legends_Wiki [2016. 01. 23.]

W2 = Idézők Kódexe: <http://gameinfo.eune.leagueoflegends.com/hu/game-info/get-started/summoners-code/> [2016. 01. 23.]

- W3 = Reddit. https://www.reddit.com/r/leagueoflegends/comments/1d7ppg/loading_screen_tips/ [2016. 01. 23.]
- W4 = <http://www.riotgames.com/our-games> [2017. 07. 13.]
- W5 = <http://www.giantbomb.com/player-taunting/3015-4665/>
- W6 = https://en.wikipedia.org/wiki/Taunting#Video_games
- W7 = <http://boards.eune.leagueoflegends.com/en/c/suggestions-bug-reports-en/MlwKJEhZ-taunts>
- W8 = <http://boards.eune.leagueoflegends.com/en/c/player-behaviour-en/a8iu9i11-taunt-can-get-report>
- W9 = <http://forums.na.leagueoflegends.com/board/showthread.php?t=3195698&page=1>
- W10 = www.reddit.com/r/leagueoflegends/comments/3sw1mj/please_make_the_champion_interactions_quotes/
- W11 = www.reddit.com/r/leagueoflegends/comments/2bs47i/why_do_champions_have_a_taunt_and_a_laugh_action/

SZAKIRODALOM

- Arnovick, Leslie Katherine 1995. Sounding and flyting the English agonistic insult: Writing pragmatic history in a cross-cultural context. In: Powell, Mava Jo (ed.): *The Twenty-First LACUS Forum 1994*. The Linguistic Association of Canada and the United States, Chapel Hill, NC. 600–19.
- Austin, John L. 1962. *How to do things with words?* Clarendon Press, Oxford.
- Balogh Andrea 2014. Geeknyelvtan? A számítógépes játékok nyelvéről. In: Veszelszki Ágnes – Lengyel Klára (szerk.): *Tudomány, technolektus, terminológia. A tudományok, szakmák nyelve*. Eghajlat Könyvkiadó, Budapest, 345–52.
- Batár Levente 2007. A beszólás mint beszédaktus. *Magyar Nyelvőr* 131: 451–64.
- Brock, Alexander 2008. Humor, jokes, and irony versus mocking, gossip and black humor. In: Antos, Gerd – Ventola, Eija (eds.): *Handbook of Interpersonal Communication. Handbooks of Applied Linguistics*, Vol. 2. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 541–65.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. 1978. Universals in language usage. Politeness phenomena. In: Goody, Esther N. (ed.): *Questions and Politeness. Strategies in Social Interaction*. Cambridge Papers in Social Anthropology 8. Cambridge University Press, Cambridge, 56–232.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. 1987. *Politeness. Some universals in language use*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. 2008. Univerzálék a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. Fordította: Siklaki István. In: Siklaki István (szerk.): *Szóbeli befolyásolás II. Nyelv és szituáció*. Typotex Kiadó, Budapest, 37–119.
- Buckels, Erin E. – Trapnell, Paul D. – Paulhus, Delroy L. 2014. Trolls just want to have fun. The Dark Triad of Personality. *Personality and Individual Differences* 67: 97–102.
- Carter, Marcus – Gibbs, Martin – Arnold, Michael 2012. Avatars, Characters, Players and Users: Multiple Identities at/in Play. *Proceedings of the 24th Australian Computer-Human Interaction Conference (ozCHI'12)*. ACM Press.
- Danet, B. 2013. Flaming and linguistic impoliteness on a listserv. In: Herring, Susan C. – Stein, D. – Virtanen, T. (eds.): *Pragmatics of Computer-Mediated Communication*. De Gruyter, Berlin, 639–66.
- Ensslin, Astrid 2011. *The language of gaming*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Falyuna Nóra 2016. Az arcvédő hazugság. A szívességkérés elutasításában megjelenő hazugság vizsgálata. *Jelentés és Nyelvhasználat* 3: 21–48.
- Fraser, Bruce 1990. Perspectives on Politeness. *Journal of Pragmatics* 14/2: 219–36. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(90\)90081-N](https://doi.org/10.1016/0378-2166(90)90081-N)
- Goffman, Erving 1959. *The presentation of self in everyday life*. 1st Anchor Books ed., rev. and expanded. Anchor Books.
- Goffman, Erving 1967. *Interaction Ritual. Essays in Face to Face Behavior*. Doubleday Anchor, New York.

- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In: Cole–Morgan (eds.): *Syntax and Semantics 3*. Speech Acts. Academic Press, New York, 41–58. (Magyarul: A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás [szerk.] 1997. *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 188–97.)
- Grice, H. Paul 1989 *Studies in the way of words*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Grice, H. Paul 1997. A társalgás logikája In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 213–28.
- Hardaker, Claire 2010. Trolling in asynchronous computer-mediated communication: From user discussions to academic definitions. *Journal of Politeness Research* 6: 215–42.
- Hardaker, Claire 2013. Uh... not_to_be_nitpicky_but... the_past. *Journal of Language Aggression and Conflict* 1/1: 58–86.
- Heltai Pál 2013. Regina v Mr John Terry – pragmatikai kérdések a bíróságon. In: Geccsó Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvhasználat a médiában*. Tinta Kiadó, Budapest, 56–67.
- Herring, S. C. – Kutz, D. O. – Paolillo, J. C. – Zelenkauskaite, A. 2009. Fast Talking, Fast Shooting: Text Chat in an Online First-Person Game. In: *Proceedings of the Forty-Second Hawai'i International Conference on System Sciences (HICSS-42)*, Los Alamitos, CA: IEEE Press. <http://ella.slis.indiana.edu/~herring/hicss.bzflag.pdf> [2016. január 23.]
- Heyd, Theresa 2013. Email hoaxes. In: Herring, C. S. – Stein, D. – Virtanen, T. (eds.): *Pragmatics of Computer-Mediated Communication*. De Gruyter, Berlin, 387–409.
- Hill, Wane F. – Öttschen, Cynthia J. 1995. *Shakespeare's Insults. Educating Your Wit*. Crown Trade, New York.
- Jucker, Andreas – Taavitsainen, Irma 2000. Diachronic speech act analysis. Insults from flying to flaming. *Journal of Historical Pragmatics* 1 (1): 67–95.
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Kramer, Birgit 2010. L2P n00b – The language of MMORPGs. In: Swertz, C. – Wagner, M. (eds.): *Game\Play\Society*. Contributions to computer game studies. Munich: kopaed, 135–46.
- Kramer, Birgit 2014. *L2P n00b – the pragmatics of positioning in MMORPGs*. Disszertáció. Dr.-Studium der Philosophie Anglistik und Amerikanistik. University of Wien.
- Leech, Geoffrey N. 1977. *Language and tact*. Linguistic Agency University of Trier.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- Leech, Geoffrey N. 2014. *The pragmatics of politeness*. Oxford University Press, New York.
- Martinez, José Mateo – Yus, Francisco 2013. Towards a cross-cultural pragmatic taxonomy of insults. *Journal of Language Aggression and Conflict* 1/1: 87–114.
- Masso, I. C. 2009. Developing a Methodology for Corpus-based Computer Game Studies. *Journal of Gaming and Virtual Worlds* 1/2: 145–72.
- Nemesi Attila László 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 96: 418–36.
- Nemesi Attila László 2004. Udvariasság és racionalitás a nyelvhasználatban. In: Ivaskó Livia (szerk.): *A kommunikáció útjai*. Gondolat Kiadó, MTA – ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest, 157–79.
- Pap Andrea 2011. Adalékok a nyelvi benyomáskeltés stratégiáihoz. A leechi udvariassági elvek megvalósulása a magyarok nyelvhasználatában. *Magyar Nyelvőr* 135: 78–89.
- Petykó Márton 2013. Az internetes troll mint identitás kialakítása politikai blogok diskurzusaiban. *Magyar Nyelvőr* 137: 274–313.
- Searle, John 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Shin, Jiwon 2008. Morality and Internet Behavior: A Study of the Internet Troll and its Relation with Morality on the Internet. *Technology and Teacher Education Annual Review* 5: 28–34.
- Székely Noémi 2017. A Pokémon GO-jelenség és a kiterjesztett valóság. *Filológia.hu* 2017/1–2: 66–73.
- Szili Katalin 2002a. A kérdés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 126:12–30.
- Szili Katalin 2002b. Hogyan is mondunk német magyarul? *Magyar Nyelvőr* 126: 204–20.
- Szili Katalin 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131: 1–17.
- Szili Katalin 2013. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 36). Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- Szvetelszky Zsuzsanna 2014. Tudjuk, hogy tudjátok, hogy tudjuk. A hálózattudat mint az elméleti csoport szintű kiterjesztése. *Századvég* 72: 5–21.
- Tamás Dénes 2014. Az online stratégiai játékok mint virtuális közösségek. *Korunk*, 2014. július: 15–23.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 131). Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Technau, Björn 2017. Aggression in Banter. Patterns, Possibilities, and Limitations of Analysis. In: Bonacchi, Silvia (ed.): *Verbale Aggression: Multidisziplinäre Zugänge zur verletzenden Macht der Sprache.* DeGruyter, Berlin–Boston, 97–130.
- Thomas, J. 1995. *Meaning in interaction. An introduction to pragmatics.* Longman, London – New York.
- Veszelszki Ágnes 2015. Megfontolások a digitális kommunikáció pragmatikai leírásához. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 239–50.
- Veszelszki Ágnes 2016. A netnyelvészet terminológiai és kronológiai áttekintése. In: Balázs Géza (szerk.): *Jelentés a magyar nyelvről, 2010–2015.* Inter, Budapest, 56–73.
- Veszelszki Ágnes 2017a. Verbális és vizuális agresszió online: az internetes trollok. *Jel-Kép* 2017/2: 17–29.
- Veszelszki Ágnes 2017b. *Netnyelvészet. Bevezetés az internet nyelvhasználatába.* Budapest: L’Harmattan.
- Veszelszki, Ágnes 2017c. *Digilect: The Impact of Infocommunication Technology on Language.* De Gruyter, Berlin–Boston.
- Veszelszki Ágnes szerk. 2012. *Netszótár: @-tól a Zukbergnetig.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Wallace, Patricia 2006. *Az internet pszichológiája.* Osiris, Budapest. Eredetiben: *The Psychology of the Internet.* Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- Watts, R. J. 1992. Linguistic politeness and politic verbal behaviour: reconsidering claims for universality. In: Watts, R. J. – Sachiko, I. – Ehlich, K. (eds.): *Politeness in language: studies in its history, theory and practice.* Mouton de Gruyter, Berlin/New York, 43–69.
- Yus, Francisco 2011. *Cyberpragmatics. Internet-mediated Communication in Context.* John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.

Balogh Andrea

doktorandusz

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Budapest

Veszelszki Ágnes

egyetemi docens

Budapesti Corvinus Egyetem,
Budapest

SUMMARY

Balogh, Andrea and Veszelszki, Ágnes

Politeness and insult in computer games – from a pragmatic point of view

In terms of the principle of technological determinism, the linguistic context of computer games influences the (linguistic) behaviour of millions of active gamers. This makes it important to explore gamer communication thoroughly with respect to politeness, too. Indeed, the communication of gamers during games may also affect the users’ communicative situations outside games. It can be assumed on the basis of the international literature that the quasi anonymity of online communication, the lack or scarcity of retaliation makes it ruder than offline communication: it involves a higher number of insults or offensively personal remarks. The paper attends to this issue, in particular by a pragmatic – politeness-centred – investigation of a particular kind of online insults. The corpus of analysis is provided by “taunts”, i.e. inbuilt instructions triggering “mocking” remarks of a multiple-

participant online arena game, the League of Legends (LoL). Within-game insults are interpreted by the authors in the framework of speech act theory, the Cooperative Principle (conversational and politeness maxims), face threatening, and a matrix of aims and functions. The paper wishes to be a contribution to cyberpragmatics, a pragmatically-oriented branch of net-linguistics.

Keywords: net-linguistics, pragmatics, cyberpragmatics, insult, politeness, speech act, computer games, gamer communication.

A magyar *bemegy* és az udmurt *pšřšňš* 'bemegy/bejön' igék tipológiai tanulsága¹

Írásom célja, hogy összevessem a magyar és az udmurt mozgásigék szerkezetét, valamint igazoljam vagy éppen ellenkezőleg, cáfoljam a tipológiai irodalomban közkeletű állítást (l. lejjebb), miszerint a finnugor nyelvek mozgásigéi tipológiai-lag Mozgás + Mód (Motion + Co-event) és nem Mozgás + Ösvény (Motion + Path) típusúak. Jelen tanulmányban csak a saját mozgást kifejező igékről lesz szó, az írás az okozott mozgás és a fiktív mozgás igéire nem tér ki.

A mozgásigék a MOZGÁS, azon belül egy FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL térbeni sémának megfelelő mozgást, időbeli eseményt fejeznek ki. Ennek a sémának az alapja, hogy minden mozgó test valahonnan (FORRÁS) valahova (CÉL) mozog, tart, halad, és ez a mozgás a kiinduló- és az érkezési pontot összekötő helyen, útvonalon (ÖSVÉNY), a térben valósul meg. Kiefer a következőképpen adja meg Talmy nyomán a mozgáseseemény elemeit: „a mozgó tárgy; a mozgás, mint elemi esemény (vagy: a mozgás hiánya); a mozgás útvonala; a háttér, amihez képest a tárgy mozog; a mozgás módja, ide értve a kauzativitás komponensét is” (Kiefer 2005: 132).

A mozgásigék a mozgáseseemény felsorolt elemei közül jelentésükben inherensen tartalmazhatják a háttér kivételével bármelyik mozgáseseemény-elemet. A mozgáseseemény kifejezésére így háromféleképpen képesek a nyelvek:

1. Mozgás + Mód/Okozás (Motion + Manner/Cause, másképpen: Motion + Co-event). Ezek az ige-igék a mozgáseseemény kifejezésekor jelentésükben az elemi mozgáson kívül tartalmazzák a mozgás módját, azaz az ige nemcsak a mozgásról, hanem annak módjáról is informál (Talmy 2000: 27):

(1) *A labda gurul az asztalon.*

[a labda MOZOG az asztalon] BIZONYOS MÓDON [a labda gurul]

2. Mozgás + Mozgó tárgy (Motion + Figure). Ebben az esetben az ige-igék a mozgó tárgy jelentésével együtt lexikalizálódnak. Az amerikai indián nyelvek között találunk ilyeneket, Talmy példái az Észak-Kaliforniában beszélt atszugevi nyelvből vannak: a *-lup-* ige-igék kis fényes kerek tárgy, a *-swal-* ige-igék lógó hosszú tárgy, *-qput-* ige-igék száraz piszok, a *-caq-* ige-igék nyálkás idomtalan valami (pl. varangy) mozgását jelenti (Talmy 2000: 59).
3. Mozgás + Ösvény (Motion + Path). Az ilyen ige-igék esetében az ige-igék jelentése az útvonalra vonatkozó információt tartalmazza (Talmy 2000: 49).

(2) *Péter átmegy az úton.*

[Péter MOZOG az úton] BIZONYOS IRÁNYBA [Péter átmegy]

¹ Az udmurt igékben az *š* a veláris *i* magánhangzót jelöli.

Talmy az egyes nyelvcsaládok nyelveit ezen három lehetséges megvalósulás szerint sorolta be a következőképpen:

Nyelv/nyelvcsalád	A tőigében megjelenő MOZGÁS esemény összetevője
Újlatin	Mozgás + Ösvény
Sémi	
Polinéz	
Nez Perce	
Caddo	
Japán	
Koreai	
Indoeurópai (kivéve az újlatin nyelvek)	Mozgás + Társesemény
Kínai	
Finn-ugor	
Ojibwa	
Warlpiri	
Atszugevi	Mozgás + Figura
Navaho	

(Talmy 2000: 60)

Talmy nyomán Kiefer is azt írja, hogy „az indoeurópai nyelvek az újlatin nyelvek kivételével és a finnugor nyelvek mind a magyarhoz hasonló lexikalizálódási mintát mutatnak”, azaz olyan mozgásigék jellemzik, amelyek esetében az útvonalat kell külön jelölni (Kiefer 2005: 132). Mint látni fogjuk, ez az általánosítás (tipológiai besorolás) nem állja meg a helyét, mivel a magyar és az udmurt egymástól eltérő módon lexikalizálja az ÖSVÉNY jelentéselemet a mozgásigékben.

Talmy szerint a mozgásigékben kifejezett eseményt egy ige-komplexum profilálja. Az ige-komplexumot a tőige² alkotja az esetlegesen hozzákapcsolódó szatelitelemekkel (toldalékokkal vagy önálló lexémákkal). Az angolban az ige-komplexum tipikusan egy magában álló ige vagy az ige + (maximum egy) szatelitelem. A magyarban az ige-komplexum lehet pusztán tőige vagy egy tőige – akár két – szatelitelemmel (az egyik ÖSVÉNY elem, általában ige-kötő, a másik egy MÓD/OKOZÁS elem: *fut ~ elfut ~ izgatottan elfut; bandukol ~ elbandukol ~ bánatosan elbandukol*). Az udmurtban az ige-komplexumban az angolhoz hasonlóan rendszerint egy magában álló pusztán tőigét vagy egy tőigét + (maximum egy) szatelitelemet találunk. Az atszugeviben az ige-komplexumban rendszerint egy tőige és több szatelitelem fordul elő, amelyek általában szuffixumok. Amennyiben a mozgást jelentő ige-komplexum egy olyan pusztán tőigéből áll, amely két szemantikai elemet tartalmaz (például MOZGÁS és ÖSVÉNY), azt szemantikai komponensszerkezetnek tarthatjuk, mivel két szemantikai elemet tartalmaz. Amennyiben az

² A tőige olyan ige, amely nem tartalmaz semmilyen más elemet egy vagy több szemantikai elem kifejezésére, például: *fut, forog. A befut, körülforog* már nem tőige ebben az értelemben.

igekomplexum szatelitelem(ek)et is tartalmaz, kompozitumszerkezetről beszélünk (ehhez lásd Tolcsvai 2016: 247).

A mozgásigék a fentiek szerint tehát kétfélek lehetnek:

- a) komponensszerkezetek (Cs): a tőige jelentésében tartalmazza a mozgás ÖSVÉNY, MÓD vagy FIGURA elemét (vö. Talmy [2000: 222] verb-framed kategóriája);
- b) kompozitumszerkezetek (Cm): az tőige szatelitelemekkel kiegészítve hordozza az ÖSVÉNY, MÓD vagy FIGURA a jelentést (vö. Talmy [2000: 222] satellite-framed kategóriája).

E szerint a besorolás szerint a finnugor nyelvcsalád és nyelvei abba a tipológiai csoportba tartoznak, amelyben a tőigék a mozgáseseemény kifejezésekor mint komponensszerkezetek jelentésükben az elemi mozgáson kívül a mozgás módját tartalmazzák, azaz az ige nemcsak a mozgásról, hanem annak módjáról is informál. Ez az állítás a mai magyar nyelvre vonatkoztatva igaznak tartható: a magyar mozgásigék, mint komponensszerkezetek, valóban a MÓD komponenst tartalmazzák inherens módon a jelentésükben: *fut*, *gurul*, *vánszorog*, *ballag*, *forog*. Ezek az igék szatelitelemekkel bővülve, kompozitumszerkezetként tartalmazhatják az ÖSVÉNYT jelentésükben: *elfut*, *legurul*, *felballag*, *körülforog*.

Az udmurt nyelvre azonban nem igaz az ismertett tipológiai besorolás. Az udmurt mozgásigék is legalább kétfélek. Az egyik csoportjukban az igék a mozgáseseemény kifejezésekor mint komponensszerkezetek jelentésükben az elemi mozgáson kívül a mozgás MÓDJÁT tartalmazzák, azaz az ige nemcsak a mozgásról, hanem annak módjáról is informál: *bšžšnš* 'fut', *šontšnš* 'gyorsan megy'. A másik csoportban olyan igéket találunk, amelyek a mozgáseseemény kifejezésekor mint komponensszerkezetek, jelentésükben az elemi mozgáson kívül a mozgás ÖSVÉNYÉT tartalmazzák, azaz az ige nemcsak a mozgásról, hanem annak irányáról is informál: *pšršnš* 'bemegy', *vaškšnš* 'lemegy', *tubšnš* 'felmegy', *koškšnš* 'elmegy', *potšnš* 'kimegy'.

A továbbiakban a magyar ÖSVÉNYT profiláló – kompozitumszerkezetű – mozgásigéket vetem egybe a nekik megfelelő udmurt – komponensszerkezetű – mozgásigékkel.

- (3) *Ō is bemegy a terembe.*
ő is MOZOG-befelé terembe
- (4) *So no zale pšre.*
ő is terembe MOZOG-befelé

(3) és (4) alapján úgy gondolhatjuk, hogy a két mondatnak ekvivalens a jelentése. Ez azonban nem így van. Míg (3) csak egyféle értelmezést tesz lehetővé: 'bemegy valahova, ahol a beszélő a közlés elhangzásának pillanatában nem tartózkodik', addig (4) megengedi e mellett a jelentés mellett azt az értelmezést is, hogy 'bejön valahova, ahol a beszélő is tartózkodik'.

Ennek magyarázata, hogy a magyarban a 'FIGURA az ÖSVÉNYEN átlagos sebességgel befelé MOZOG' jelentés kifejezésére nincs töige, amely szatelitelem nélkül kifejezhetné a valamibe befelé irányuló mozgást. A magyarban ennek a kifejezésére a *jön* és *megy* deiktikus igék *be* igekötős alakjai szolgálnak. A két ige önmagában a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL térbeli sémából a CÉL, illetve a FORRÁS tartományt profilálja, és csak az igekötővel kiegészülve profilálódik az ÖSVÉNY IS. Más igekötős mozgásigék esetében – amelyek nem deiktikus igékből jöttek létre – az udmurttal azonos módon két deiktikus jelentést kódolnak az igék:

(5) *Péter leszáll a buszról.*
Péter MOZOG-lefelé buszról

(6) *Petšr avtobusšs vasjke.*
Péter autóbusról MOZOG-lefelé

A Talmy-féle és az ő nyomán a kieferi elemzés sem utal arra, hogy egyes mozgásigék a mozgó tárgy, az esemény, az útvonal és a mód mellett a beszélő nézőpontját, azaz deiktikus jelentést is kódolhatnak a térbeli referenciakeretben, amelynek összetevői:

- a beszélő,
- a figyelem középpontjában álló, térben elhelyezett, megnevezett dolog, a térviszonyban elsődleges figura (trajektor),
- a referenciapont, egy másik térbeli dolog, amelyhez a megnevezett dolog a térben viszonyul, a térviszonyban másodlagos figura (landmark),
- a minden irányban kiterjedő tér, amelyben a beszélő és a két figura elhelyezkedik.

(Tolcsvai 2016: 267)

Prototipikus deiktikus jelentést kódoló ige a *megy* és a *jön*. A két deiktikus jelentésű ige okozza, hogy a magyar és az udmurt 'FIGURA az ÖSVÉNYEN átlagos sebességgel befelé MOZOG' jelentésű ige térbeli referenciakerete eltérően konceptualizálódik.

A magyar *bemegy* közvetlen hatóköre: járás folyamata, sematikus térbeli és időbeli kezdő- és végponttal határolt; a teljes hatókör: a mindennapi tapasztalatok szerint a menés (járás) elkezdődik és befejeződik valamely térbeli és időbeli végpontban, ez a tényező belül van a közvetlen hatókörön, és profilálódik (Tolcsvai 2017: 337). Ezen túlmenően a magyar igében kifejeződik, hogy a mozgás sebessége átlagos, a konceptualizáló és a mozgó figura együtt van a térbeli útvonal kezdőpontjában, és a mozgás a konceptualizálótól távolodó.

A fentiek közül az ösvényen a konceptualizálótól távolodó átlagos sebességű mozgáseményen kívül minden egyéb jelentéselemet a *be*-szatelitelem profilálja a *megy* ige mellett, ahogy bármely másik, a mozgás módját is jelentésében tartalmazó mozgásige esetében: *megy* ~ *bemegy*; *fut* ~ *befut* stb.

Az udmurt *pšršnš* közvetlen és teljes hatóköre is megegyezik a magyar *bemegy* igéével. Az udmurt igében viszont nem profilálódik az, hogy a konceptualizáló és a mozgó figura együtt van a térbeli útvonal kezdőpontjában, ezt a mondat (szöveg,

situáció, közös tudás) adja hozzá a jelentéshez. A jelentésükben inherens módon a MÓD elemet is tartalmazó igék az ÖSVÉNYT csak konverbunként képesek kifejezni: *bšžšsa pšršnš* 'befut' (lit. 'futva bemegy'). Táblázatban összefoglalva:

1. táblázat

		MOZOG		+ÖSVÉNY		+MÓD		+ÖSVÉNY+MÓD	
		Cs	Cm	Cs	Cm	Cs	Cm	Cs	Cm
magyar	(9)	<i>megy</i>			<i>bemegy</i>	<i>fut</i>			<i>befut</i>
udmurt	(10)	<i>mšnšnš</i>		<i>pšršnš</i>		<i>bšžšnš</i>			<i>bšžšsa pšršnš</i>

A táblázatból jól látszik, hogy a 'FIGURA az ÖSVÉNYEN befelé MOZOG' jelentésű ige a magyarban szatelitelemmel ellátott kompozitumszerkezet, míg az udmurt ige komponensszekezetű.

A magyarban számos olyan ige található a *bemegy* mellett, amelynek jelentése: 'FIGURA az ÖSVÉNYEN befelé MOZOG'. Ezek az igék azonban (mint például a *befut* és a *bemegy*) nemcsak intenzitásukban különböznek egymástól (az intenzitást az ige jelentésszerkezetében l. Tolcsvai 2016: 265), hanem térbeli referenciakeretükben is. A *befut* ige ugyanis megőrzi a tőige térbeli referenciakeretét (azaz nincs profilálva, hogy a mozgás a konceptualizálóhoz képest milyen irányú), emiatt az (5) és a (6) mondatok térbeli referenciakerete azonos, mindkettő megengedi a kettős olvasatot: 'futva bemegy valahova, ahol a beszélő a közlés elhangzásának pillanatában nem tartózkodik' és 'futva bejön valahová, ahol a beszélő is tartózkodik'.

(7) *Ő is befut a terembe.*

ő is MOZOG-befelé terembe BIZONYOS MÓDON

(8) *So no zale bšžšsa pšre.*

ő is terembe BIZONYOS MÓDON MOZOG-befelé

Az udmurt példában (8) láthatjuk, hogy lehetőség van a jelentésében ÖSVÉNYT tartalmazó udmurt tőigét MÓDOT kifejező nonfinit mozgásigével kiegészíteni. Erre a magyar nyelvben is lehetőség van: a *befut* mellett lehetséges változat a *futva bemegy* is. Lehetőség van arra is, hogy a MÓDOT nem mozgásigei természetű nonfinit igével kifejezve is kompozitumszerkezetet alkosson: lásd a táblázatban (14) és (18). Adataink szerint nincs lehetőség a fordított megoldásra, azaz olyan kompozitumszerkezetek létrehozására, amelyben a MÓDOT inherensen jelentésében kódoló mozgásigét szatelit ÖSVÉNY jelentést kódoló nonfinit ige egészítse ki (vö. 2. táblázat (13) és (17)).

Mindezek alapján talán kimondható, hogy míg a magyar nyelv saját mozgást kifejező mozgásigéi tipológiailag megfelelnek a Talmy-féle besorolásnak, addig az udmurt (és több más uráli nyelv) magyarral egy kategóriába sorolása téves. Az udmurtban mind a kétféle (ÖSVÉNY és MÓD) jelentéskomponenst magában kódoló pusztá komponensszerkezetű tőige megtalálható. Az, hogy miért csak MÓDOT

2. táblázat

		MOZOG		+ÖSVÉNY		+MÓD		ÖSVÉNY+MÓD	
		Cs	Cm	Cs	Cm	Cs	Cm	Cs	Cm
magyar	(11)	<i>megy</i>			<i>bemegy</i>	<i>fut</i>			<i>befut</i>
	(12)								<i>futva bemegy</i>
	(13)								<i>?bemelve fut</i>
	(14)								<i>izgulva megy be</i>
udmurt	(15)	<i>mšnšnš</i>		<i>pšršnš</i>		<i>bšžšnš</i>			–
	(16)								<i>bšžšsa pšršnš</i>
	(17)								<i>*pšršsa bšžšnš</i>
	(18)								<i>šumpotšsa pšršnš</i>

inherensen kódoló komponensszerkezetű mozgásigé kapcsolható szatelit módon ÖSVÉNYT kódoló ígéhez – miképp a magyarban és az udmurtban is – még magyarázatra vár.

Maradt egy további kérdés is. Mi lehet annak az oka, hogy a magyar és az udmurt nyelv tipológiailag eltérő módon kódolja az ígében az ÖSVÉNYT? Most csak hipotézisként fogalmazom meg: talán az történhetett, hogy az igekötőrendszer megszilárdulásával párhuzamosan a magyar nyelvből eltűntek az ÖSVÉNYT inherensen, de kevésbé rugalmasan kódoló mozgásigék. Nyelvtörténetünk tanúsága szerint például a ma '1. levegőben tovahalad, repül; 2. alacsonyabb szintre kerül; ereszkedik' (ÉrtSz.) jelentésű *száll* ígék ősi jelentése 'lefelé mozog' volt (TESz. 3: 660). A *száll* ígéhez hasonlóan voltak/lehettek a magyar nyelv története során – a mai udmurtban megtalálható – ÖSVÉNYT kódoló, szatelitelemet nem tartalmazó mozgásigék. Ennek vizsgálata azonban további munkákat igényel.

SZAKIRODALOM

- ÉrtSz. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Akadémia Kiadó. Budapest. <http://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/kereses.php?kereses=szall>. [2019. 01. 10.]
- Kiefer Ferenc 2005. Van-e magyar jelentéstan? *Magyar Nyelv* 101: 129–40.
- Talmy, Leonard. 2000. *Toward a cognitive semantics. Volume 2*. Massachusetts Institute of Technology. Cambridge.
- TESz. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 3. kötet*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1967–1992.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2016. A mozgást jelentő magyar ígék szemantikája. *Nyelvtudományi Közlemények* 112. Akadémiai Kiadó, Budapest, 263–76.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Az ige jelentése. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 310–52.

Kozmács István

egyetemi docens

Konstantin Filozófus Egyetem,
Közép-európai Tanulmányok Kara

SUMMARY

Kozmács, István

The typological lesson of Hungarian *bemegy* 'enter' and Udmurt *pšršnš* 'enter/exit'

The aim of this paper is to compare the semantic structure of Hungarian and Udmurt motion verbs and to refute the general assertion of the typological literature that the semantic structure of Finno-Ugric motion verbs is typologically Motion + Mode (Motion + Co-event). This paper shows that in Udmurt there are also a number of motion verbs with the pattern Motion + Path.

Keywords: Udmurt, motion verb, typology, pattern.

Három körösztýén leány. Az első magyar nyelvű dráma. Közreadja: Dömötör Adrienne. Balassi Kiadó, Budapest, 2018. 127 lap

A legújabb kori magyar nyelvtörténeti kutatásoknak egy különösen termékeny időszaka kezdődött *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, majd *A magyar nyelv történeti nyelvtana* munkálataival. Ezek során sürgetően jelentkezett az igény nyelvemlékeink korszerű kiadására. A hiányt korai kis szövegemlékeinkre vonatkoztatva Benkő fogalmazta meg (1980: 10–7), ahol kitért a hasonmás, az olvasat és az értelmezés kérdésére is. A munkálatok végzése során nyilvánvalóvá vált, hogy „[a]z 1942-ben Codices Hungarici címmel megindított sorozat máig megjelent mindössze nyolc kötetében csupán hat korai magyar nyelvű kódexünk hasonmása került a közönség elé, holott a nemzeti kincseink és kultúránk iránt egyre növekvő és mind általánosabb érdeklődés, nemkülönben a tudományos érdekek ennél szaporább ütemet követel!” – írta Benkő Loránd az 1985-ben Régi magyar kódexek címmel indított sorozat első darabjának, a *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságáról* című kiadványnak a bevezetőjében (7). Azóta már csaknem minden, napjainkra fennmaradt kódex megjelent hasonmás kiadásban és betűhű átiratban.

Nyelvemlékeink a nyelvtörténész számára természetesen a kutatásaikhoz szolgáltatnak nyelvi anyagot. Ehhez igen pontos, az eredetivel betűről betűre megegyező átírára van szükség, hogy a hangtörténet, helyesírás-történet vizsgálataihoz is megbízható forrásként használhassák. Ezek az emlékek azonban más tudományok számára is fontos adatok tárházának minősülnek. A szövegek egy része az irodalomtörténet kutatóit érdekelheti például műfaj történeti szempontból vagy akár szépirodalmi alkotásként is, de filológiai, történelemtudományi és más kutatásokhoz is nélkülözhetetlenek. Az ilyen célú felhasználók számára a nyelvtörténészi igényű szövegközlés pontossága inkább akadálynak számít. Az ő és a művelt nagyközönség érdeklődésének kielégítésére nyelvtörténészek készítenek el egyes régi szövegek nyelvtanilag hiteles, a korabeli valószínű kiejtést tükröző, de a mai helyesírás szabályai szerinti átírását. Ennek egyik szép példája a Dömötör Adrienne és Haader Lea válogatásában megjelent *„Halandó ezeket megmondjad!” Magyar nyelvű imádságok a XV–XVI. századból* című kötet (2012).

A három körösztýén leány esete a Sándor-kódexben található, amely a Régi magyar kódexek sorozatának 3. számaként jelent meg először hasonmás kiadásban. A kódexet bevezető tanulmány összefoglalja a szöveg jellegéről, műfajáról és latin megfelelőjéről a szakirodalomban olvasható véleményeket. Ebből az alpból lehet tekinteni a Dömötör Adrienne által közreadott kiadványra.

A könyv bevezetője röviden tájékoztat a kötet tartalmáról. Feltűnő, hogy a legtöbb nyelvemlékkiadás gyakorlatával ellentétben itt a szövegközlések megelőzik az emlék tudományos elemzését tartalmazó részt. Itt az első egység a dráma korabeli nyelvallapotának mai helyesírással visszaadott változata, amellyel a nem nyelvész szakma és az érdeklődő olvasóközönség igényeit szolgálja ki.

A következő egység a kódexkiadásokban megszokott módon közölt hasonmás és annak betűhű átírata. A három körösztýén leány története a Sándor-kódex kiadásában már megjelent hasonmás formában, ezúttal azonban színes változatban került be a könyvbe, így például elmaradhattak a fekete-fehér változatban a rubrumozás szerepére utaló megjegyzések. A betűhű átírás nem a Sándor-kódexének az átvétele, hanem új átírás készült, és ezzel lehetőség nyílt a korábbi szövegkiadás esetleges hibáinak a kijavítására, a kézirat alaposabb tanulmányozása során tett megfigyelések lap-alji jegyzetben való közlésére (pl. 33., 43. lap).

A kiadvány értékét nagyban növeli, hogy a latin nyelvű kézirat és az első latin nyelvű nyomtatvány fotóit (az előbbi a müncheni Bayerische Staatsbibliothekből, az utóbbit az Országos Széchényi Könyvtárból) sikerült megkapni. A könyv így kiegészült a versben írt latin eredetinek mai magyar nyelven, prózában visszaadott fordításával, a latin kézirat fotómásolatával és betűhű átíratával. Ezeket gazdag jegyzetanyag kíséri. Az első nyomtatott kiadás fotómásolata, a latin kézirat és

a közölt, Celtis-féle első nyomtatott kiadás közti eltéréseket jegyzékben egészíti ki. A fordítás, az átírás és a jegyzetanyag Szentgyörgyi Rudolf munkája.

A szövegközléseket követően Dömötör Adrienne több rövidebb fejezetben foglalja össze, amit a szöveggel kapcsolatban tudni lehet. Az első két fejezet (*Magyar nyelvűség és kódexirodalom, A Sándor-kódex*) elsősorban az olvasók szélesebb körét, a művelt nagyközönséget tájékoztatja.

Mivel a szaktudomány már sok mindent kiderített a drámával kapcsolatban, itt az eddigi eredmények összefoglalásán túl a vitás, nem eléggé tisztázott kérdésekre igyekszik választ adni. Tisztázandók a kutató szerint azok az okok, amelyek a magyar drámának a Hrotsvita-drámától való eltéréseit előidézték, kiderítendő az, hogy vajon a fordító dolgozhatta-e át a szöveget, drámának tekinthető-e az átdolgozott mű, és lehetett-e szó korabeli előadásáról.

A kérdésekre adott válaszhoz a következő lépések szolgáltak: Hogyan lehetett az antik dráma középkori közvetítője a 10. századi apáca, Hrotsvita? Olvasásra vagy előadásra szánta vajon a művet? Hogyan viszonyul egymáshoz a Hrotsvita-dráma a Három körörsztyén leányhoz? Ki volt Konrad Celtis, és hogyan lett a mű közvetítője? Ezen az úton haladva kiviláglik, hogy az ókortól a korai középkoron át német földtől a 16. század elejének Magyarorszáig Mátyás korának humanista világán át vezetett az út.

A Hrotsvita-kézirat és a Celtis-féle kiadás közötti – nem lényeges – eltérések jegyzékét a könyv 89–91. oldalán lehet megtalálni. A latin nyelvű eredeti és a Sándor-kódexben található magyar szöveg tartalmilag egyezik, formailag, szerkezetileg azonban többféle újítás olvasható benne – ahogy ezt a szövegközlések olvasói is tapasztalhatják. A párbeszédesek elemzése és más eltérések számbavétele után Dömötör Adrienne azt a kérdést teszi fel, hogy vajon fordítással vagy átdolgozással állunk-e szemben, és ha átdolgozás, mi lehet a műfaja. Következtetése így szól: „Az ismeretlen átdolgozó [...] olyan drámát alkotott, amely a műnem két nagy hagyományának metszéspontjában áll: a váz, amelyet felöltöztet, az ókor szülötte, de az öltözetet, amelyet a vázra felrak, a középkori színjáték alakította ki” (120). És végül: mi lehetett az írói, másolói szándék – és mi lett a sorsa a műnek a másolást nem sokkal követő török hódítás után?

Dömötör Adrienne az általa közreadott kötet szövegeinek értő módon történő közlésével és a kötetzáró tanulmányával magas színvonalon oldotta meg mind a tudományos ismeretterjesztés, mind a szűkebb és tágabb értelemben vett szakmai igények kielégítését. Szentgyörgyi Rudolf Hrotsvita latin nyelvű szövegeinek betűhű átírásával, gazdag, a Celtis-féle kiadás is érintő jegyzetanyagával, és a dráma mai magyar nyelven való tolmácsolásával járult hozzá a könyv magas tudományos színvonalához.

Zelliger Erzsébet

ny. egyetemi docens
ELTE BTK

Vácziné Takács Edit: Az írói névadás sajátosságai Karinthy Frigyes művei alapján. Budapest, Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, 2018, 198 lap

A kötet bevezetéssel és lezárással hat, megszámozott fejezetre oszlik. Ezekon kívül hosszabb angol nyelvű Summary olvasható (144–52), majd irodalomjegyzék (153–74), továbbá a források rövidítései jegyzéke megosztva a szűkebb értelemben vett szakirodalom és az 1899. évtől Karinthy iskolázottságával kapcsolatos értesítők adatai (175). Végül mellékletek következnek a vizsgálatba vont Karinthy-művek bizonyos neveiről, és nem hiányoznak az író iskolai osztálytársainak és tanárainak névsorai sem (178–98).

A tanulmánykötet 2., 3. és 4. része előkészület a Karinthy-névadás tárgyalásához (11–73). Az írói névadás kutatásának módszertani megközelítése a 2. rész. Az „irodalmi névadás” vagy az „írói névadás” terminusok vegyes használata a szerző szerint a tárgyra vonatkozó vizsgálati szempontok indiszkrétségének oka. Javaslatá szerint „[s]zükség van egy, a névtan tudományterületén belüli irodalommal kapcsolatos [...] nevekkel foglalkozó kutatások területét meghatározó terminusra”. Egyéb terminusokat is szükségesnek lát, amelyikékből egy kimondottan az írók névadására összpontosító

a közölt, Celtis-féle első nyomtatott kiadás közti eltéréseket jegyzékben egészíti ki. A fordítás, az átírás és a jegyzetanyag Szentgyörgyi Rudolf munkája.

A szövegközléseket követően Dömötör Adrienne több rövidebb fejezetben foglalja össze, amit a szöveggel kapcsolatban tudni lehet. Az első két fejezet (*Magyar nyelvűség és kódexirodalom, A Sándor-kódex*) elsősorban az olvasók szélesebb körét, a művelt nagyközönséget tájékoztatja.

Mivel a szaktudomány már sok mindent kiderített a drámával kapcsolatban, itt az eddigi eredmények összefoglalásán túl a vitás, nem eléggé tisztázott kérdésekre igyekszik választ adni. Tisztázandók a kutató szerint azok az okok, amelyek a magyar drámának a Hrotsvita-drámától való eltéréseit előidézték, kiderítendő az, hogy vajon a fordító dolgozhatta-e át a szöveget, drámának tekinthető-e az átdolgozott mű, és lehetett-e szó korabeli előadásáról.

A kérdésekre adott válaszhoz a következő lépések szolgáltak: Hogyan lehetett az antik dráma középkori közvetítője a 10. századi apáca, Hrotsvita? Olvasásra vagy előadásra szánta vajon a művet? Hogyan viszonyul egymáshoz a Hrotsvita-dráma a Három körörsztyén leányhoz? Ki volt Konrad Celtis, és hogyan lett a mű közvetítője? Ezen az úton haladva kiviláglik, hogy az ókortól a korai középkoron át német földtől a 16. század elejének Magyarorszáig Mátyás korának humanista világán át vezetett az út.

A Hrotsvita-kézirat és a Celtis-féle kiadás közötti – nem lényeges – eltérések jegyzékét a könyv 89–91. oldalán lehet megtalálni. A latin nyelvű eredeti és a Sándor-kódexben található magyar szöveg tartalmilag egyezik, formailag, szerkezetileg azonban többféle újítás olvasható benne – ahogy ezt a szövegközlések olvasói is tapasztalhatják. A párbeszédesek elemzése és más eltérések számbavétele után Dömötör Adrienne azt a kérdést teszi fel, hogy vajon fordítással vagy átdolgozással állunk-e szemben, és ha átdolgozás, mi lehet a műfaja. Következtetése így szól: „Az ismeretlen átdolgozó [...] olyan drámát alkotott, amely a műnem két nagy hagyományának metszéspontjában áll: a váz, amelyet felöltöztet, az ókor szülötte, de az öltözetet, amelyet a vázra felrak, a középkori színjáték alakította ki” (120). És végül: mi lehetett az írói, másolói szándék – és mi lett a sorsa a műnek a másolást nem sokkal követő török hódítás után?

Dömötör Adrienne az általa közreadott kötet szövegeinek értő módon történő közlésével és a kötetzáró tanulmányával magas színvonalon oldotta meg mind a tudományos ismeretterjesztés, mind a szűkebb és tágabb értelemben vett szakmai igények kielégítését. Szentgyörgyi Rudolf Hrotsvita latin nyelvű szövegeinek betűhű átírásával, gazdag, a Celtis-féle kiadás is érintő jegyzetanyagával, és a dráma mai magyar nyelven való tolmácsolásával járult hozzá a könyv magas tudományos színvonalához.

Zelliger Erzsébet

ny. egyetemi docens
ELTE BTK

Vácziné Takács Edit: Az írói névadás sajátosságai Karinthy Frigyes művei alapján. Budapest, Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, 2018, 198 lap

A kötet bevezetéssel és lezárással hat, megszámozott fejezetre oszlik. Ezekon kívül hosszabb angol nyelvű Summary olvasható (144–52), majd irodalomjegyzék (153–74), továbbá a források rövidítései jegyzéke megosztva a szűkebb értelemben vett szakirodalom és az 1899. évtől Karinthy iskolázottságával kapcsolatos értesítők adatai (175). Végül mellékletek következnek a vizsgálatba vont Karinthy-művek bizonyos neveiről, és nem hiányoznak az író iskolai osztálytársainak és tanárainak névsorai sem (178–98).

A tanulmánykötet 2., 3. és 4. része előkészület a Karinthy-névadás tárgyalásához (11–73). Az írói névadás kutatásának módszertani megközelítése a 2. rész. Az „irodalmi névadás” vagy az „írói névadás” terminusok vegyes használata a szerző szerint a tárgyra vonatkozó vizsgálati szempontok indiszkrétségének oka. Javaslatra szerint „[s]zükség van egy, a névtan tudományterületén belüli irodalommal kapcsolatos [...] nevekkel foglalkozó kutatások területét meghatározó terminusra”. Egyéb terminusokat is szükségesnek lát, amelyikékből egy kimondottan az írók névadására összpontosító

kutatásra vonatkoznék; az „irodalmi névtan” elnevezést ajánlja (19). Az „írói névadás” pedig „nem kizárólagosan az új, az író által létrehozott név adását jelenti, hanem magának az írói eszköznek az alkalmazása, tehát a valós neveknek a művekben való alkalmazása is ide értendő” (19). Az írói névadás kutatásának tárgya mibenlétét megvizsgálva a szerző az írói neveket három fő csoportba osztja: két-két alcsoporttal: fiktív írói név (fiktív a névviselő vagy kvázivalós), valóságos írói név (fiktív névviselő vagy kvázivalós), intertextuális írói név (fiktív a névviselő vagy kvázivalós). E csoportosítás mellett, hangsúlyozza Vácziné Takács Edit, az írói névadás „szükségszerű funkcióit kell megvizsgálni” (35), csak egyetérteni lehet nevek szerepének illetően hangsúlyozásával.

Az írói nevek sajátosságai szépirodalmi szövegekben a 3. fejezet tárgya (37–62): egyfelől identifikáló, karakterizáló, identitásjelző és mitizáló szerepek, másfelől különféle pragmatikai szerepekörök (konstellációteremtés, perspektívaeremtés, szövegkonstrukciós szerepeket mutat be). Az írói nevek lehetséges jellemzőinek áttekintése során a kommunikációs ködként való értelmezést, a tulajdonnév jelentésszerkezeti viszonyait (híryanagát, asszociációs tartalmát) veszi szemügyre a monográfia, továbbá az írásképet, a morfológiai fölépítést, a szociokulturális háttérrel, a névdivatot és az írói nevek esztétikai jellemzőit. A szerző érezhetően azon az állásponton van, hogy az irodalmi műben mindezek mellett legfontosabb a képzettársítást és a nevek hangulatot kiváltó hatását tartja stílusalakítóknak vagy a mű stílusához való igazodás kiszolgálójának (62).

A 4. fejezet: Az írói névadás mint írói eszköz (63–73). Ebben a névadási indíték és az írói reflexiók kapcsán röviden ír a szerző a mai nyelvtudomány(ban többnyire vélt) kognitív folyamatok névadási szerepéről. „A nevekben kifejeződő szemantikai tartalom nem közvetlenül a világot képezi le, hanem a világról való tudásunkat” – írja (63). Mivel „[a] kognitív tudomány kialakulása mögött az a feltevés húzódik meg, hogy az ember megismerőtevékenysége (= kogníció) egy olyan szinten vizsgálható (= „elme, mentális reprezentáció” stb.), amely nem azonos sem a biológiai, fiziológiai szinttel, sem a társadalmi cselekvés, sem a kulturális magatartás szintjével” (Kertész 2000: 403), nehezen érthető, hogy „[m]aga a névadás mindig nyelvi, kulturális, esetenként ideológiai közösségekhez is kapcsolódik, személyek, kisebb közösségek, világok révén történik meg [...]” (63). E holista elmélet szerint „[t]öbbek között azt feltételezi, hogy a metaforikus szerkezetek mint nyelvi jelenségek mögött olyan fogalmi metaforák húzódnak meg, amelyek a világra vonatkozó tudásunkat strukturálják, és amelyek révén a világra vonatkozó információkat konceptualizálják” (Kertész 2000: 408), ezt próbálja igazolni a kognitívmetafora-elmélet (Fónagy é. n. 205–10), a nevek jelentéscímkek, amelyek nem a kogníció eredményei, ezekkel kapcsolatosan is (Fónagy kifejezését használva:) szűk a kognitív elmélet.

Az írói névadás fölfogható az írói stratégia részeként, mondja a tanulmányíró, majd bemutatja a valóságos írói nevek alkalmazására az intertextualitás eszköze gyanánt. Amiképp a kognitív szempont, úgy az intertextualitás sem látszik föltétlenül az írói névadáshoz kapcsolandónak. Az olvasó a szövegszerűséget mint olyat voltaképpen mindig és mindenben az intertextualitás alapján akceptálja mint a teljes kommunikációs tevékenység műveleti jellegű irányításaként (l. Beaugrande–Dressler é. n. 267). Ha már a tudati tényezőkről van szó: a bármilyen fajta írói név elsősorban nem más szövegekhez, hanem más szövegek lehetséges világához kapcsolja vagy kapcsolhatja a szöveg befogadóját, és adja a mű értelmezés lehetőségét (l. Csúri 1990). – Kitér még az áttekintés a névváltoztatás és a névtelenség hatására, alkalmazására az írói nevekkal kapcsolatban.

A kérdéskör névadásánál a külföldi háttérre támaszkodó áttekintés után Vácziné Takács Edit rátér Karinthy Frigyes névadásának a vizsgálatára (75–142), vagyis nagyjából megegyezik a fölvezetéssel. Az Utazás Färemidóba, a Capillária, a Kötéltánc és az Utazás a koponyám körül című regények, majd Karinthy-novellák és -humoreszkek névanyagán alkalmazza a tanulmányíró a névvizsgálat módozatait.

Körültekintő, megbízható adatolású a vizsgálatba vont névanyag, például 53 valaha élő személyt azonosít az Utazás a koponyám körül szövegvilágából Becker Bébitől (*Bébi*) Füst Milánig (*F. barátom*). *Bébi* (Becker Bébi ~ Baby) híres-hírhedt pesti chansonett, a férje Heinrich Antal vasyáros, balatonszepezdi villájuk nagy társasági élet színtere volt. Karinthy (második) titkára szerint, hogy az író felvidítsa, percenként levetkőzött kórházi ágya előtt (Karinthy Márton 2003: 89, 123; l. még Bébi efféle mutatványairól Karinthy Ferenc 1967: 159). A póre valóság irodalmivá alakítása az erről szóló írói megnyilatkozás a regényben (vö. Büky 2017: 110). A Kötéltánc című regény szereplőinek nevein kívül szemügyre veszi a szerző a megszólításokat. (A névvariációk alkalmazása, 86–9), amelyekkel – mint írja – befolyásolhatók az emberi kapcsolatok, tegyük hozzá, általuk az

irodalmi mű világában közvetetten (is) ábrázolhatók. Utal is Vácziné Takács Edit erre. A regénybeli megszólítás (épp úgy, mint a drámai művekben) is a cselekmény lefutása során a szereplőknek nem csupán a pillanatnyi helyzetét, állapotát, hanem a teljes irodalmi időben végbemenő (esetleges) társadalmi-lelki viszonyait is ábrázolni képes; megfigyelhető ez például Füst Milán Negyedik Henrik című drámájában (részletesen l. Büky 2016).

A humoreszkek névanyagában a nyelvi lelemények fő fajtáit tárgyalva rámutat a komikumot kiváltó okokra. Alapos adatfeltárással alapozza meg a kötet szerzője a Tanár úr kérem neveinek bemutatását. Karinthy iskoláit, tanárait számba véve tudja a költött és valóságos névanyagot bemutatni. A már említettem Mellékletek fontos része a kötetnek, hiszen támogató mankó az azon a széles műveltségterületen való barangoláshoz, amelyen a mai olvasók nem kis része bizonyára meg-megbotlana, hiszen Becker Babytól az antik mitológián át Albert F. von Schrenk-Notzing parapszichológusig terjed a másfél száznál nagyobb lista. Egyébként Karinthy is megbotlott, egy Goya-képet említ, amely nem lelhető föl a festő képei között, nagy valószínűséggel Jacques Callot (1502–1635) A háború borzalmai jelölésű rézkarcáról van szó. Karinthy szerint „[...] óriási tölggyfa terpeszkedik a közepén, és az ágakról, százával, akasztott emberek lógnak, száználmasan vékony, egyenes tartásban, fürtösen” (l. Büky 2017: 119).

A kötet filológiai gondos munka, tudományos nyelvezete is az. Mindössze néhány helyre szüremkedett be a mai élőbeszéd gyakorlatából lazaság. (Összesen egy elírásra akadtam: Büky Béla téves keresztnévvel szerepel [161, 155]). Megjegyzem még, hogy a szecessziós jellegű sarokvonalas címlapra nem illik a naiv pikktúra.

A könyv egészének érdeme az írói névadás kérdéskörének és Karinthy Frigyes írói névadásának áttekinthető, egységes fölfogásban, szerkezetben való leírása, amelyet a névtani és irodalomtudományi kutatások is hasznosítani tudhatnak.

SZAKIRODALOM

- Beaugrande, de Robert – Wolfgang Dressler é. n. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina, h. n. [Budapest, 2000.]
- Büky László 2016. „Felségnek szólítás – ez jól esik” – Megszólításviszonyok Füst Milán Negyedik Henrik című királydrámájában. In: Balázs Géza – Pölcz Ádám (szerk.): *Udvariasság – Szemiotika, művészet, irodalom, nyelv*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 121–42.
- Büky László 2017. A kulturális sokszínűség Karinthy Frigyes Utazás a koponyám körül című regényében. Balázs Géza – Minya Károly (szerk.): *Multikulturalitás – Kultúraköziség a tudományban, művészetekben, médiában, mindennapokban*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 105–22.
- Csúri Károly 1990. A lehetséges világok vizsgálata mint műértelmezés. In: Bernáth Árpád (szerk.): *A műértelmezés helye az irodalomtudományban*. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 109–20.
- Karinthy Ferenc 1967. *Szellemidézés*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Karinthy Márton 2003. *Ördögörcs – Utazás Karinthyába I–II*. Ulpius-ház Könyvkiadó, Budapest.
- Kertész András 2000. A kognitív nyelvészet lehetőségei és határai. *Magyar Nyelvőr* 96: 402–17.

Büky László
ny. egyetemi tanár
Szegedi Egyetem

Beke József: *Bánk bán szótár. Katona József Bánk bán című drámájának szókészlete*. Szerk. Balázs Géza. Anyanyelvpolók Szövetsége–Inter. Budapest, 2019, 375 lap

A *Bánk bán* helye a magyar kultúrában

Az Erdélyi Múzeum 1814-ben írta ki azt a drámapályázatot, amelyre Katona József kecskeméti jogász beadta a *Bánk bánt*. Nemhogy díjat nem kapott, meg sem említették művét az eredményhirdetéskor (Gintli 2010: 415). A kortársak később sem értékelték, valószínűleg azért, mert „a *Bánk bán*ban megszólalt egy magyar valóság, ami száz évben egyszer szokott csak megszólalni” (Szerb

irodalmi mű világában közvetetten (is) ábrázolhatók. Utal is Vácziné Takács Edit erre. A regénybeli megszólítás (épp úgy, mint a drámai művekben) is a cselekmény lefutása során a szereplőknek nem csupán a pillanatnyi helyzetét, állapotát, hanem a teljes irodalmi időben végbemenő (esetleges) társadalmi-lelki viszonyait is ábrázolni képes; megfigyelhető ez például Füst Milán Negyedik Henrik című drámájában (részletesen l. Büky 2016).

A humoreszkek névanyagában a nyelvi lelemények fő fajtáit tárgyalva rámutat a komikumot kiváltó okokra. Alapos adatfeltárással alapozza meg a kötet szerzője a Tanár úr kérem neveinek bemutatását. Karinthy iskoláit, tanárait számba véve tudja a költött és valóságos névanyagot bemutatni. A már említettem Mellékletek fontos része a kötetnek, hiszen támogató mankó az azon a széles műveltségterületen való barangoláshoz, amelyen a mai olvasók nem kis része bizonyára meg-megbotlana, hiszen Becker Babytól az antik mitológián át Albert F. von Schrenk-Notzing parapszichológusig terjed a másfél száznál nagyobb lista. Egyébként Karinthy is megbotlott, egy Goya-képet említ, amely nem lelhető föl a festő képei között, nagy valószínűséggel Jacques Callot (1502–1635) A háború borzalmai jelölésű rézkarcáról van szó. Karinthy szerint „[...] óriási tölggya terpeszkedik a közepén, és az ágokról, százával, akasztott emberek lógnak, száználmasan vékony, egyenes tartásban, fürtösen” (l. Büky 2017: 119).

A kötet filológiai gondos munka, tudományos nyelvezete is az. Mindössze néhány helyre szüremkedett be a mai élőbeszéd gyakorlatából lazaság. (Összesen egy elírásra akadtam: Büky Béla téves keresztnévvel szerepel [161, 155]). Megjegyzem még, hogy a szecessziós jellegű sarokvonalas címlapra nem illik a naiv pikktúra.

A könyv egészének érdeme az írói névadás kérdéskörének és Karinthy Frigyes írói névadásának áttekinthető, egységes fölfogásban, szerkezetben való leírása, amelyet a névtani és irodalomtudományi kutatások is hasznosítani tudhatnak.

SZAKIRODALOM

- Beaugrande, de Robert – Wolfgang Dressler é. n. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina, h. n. [Budapest, 2000.]
- Büky László 2016. „Felségnek szólítás – ez jól esik” – Megszólításviszonyok Füst Milán Negyedik Henrik című királydrámájában. In: Balázs Géza – Pölcz Ádám (szerk.): *Udvariasság – Szemiotika, művészet, irodalom, nyelv*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 121–42.
- Büky László 2017. A kulturális sokszínűség Karinthy Frigyes *Utazás a koponyám körül* című regényében. Balázs Géza – Minya Károly (szerk.): *Multikulturalitás – Kultúrák közisége a tudományban, művészetekben, médiában, mindennapokban*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 105–22.
- Csúri Károly 1990. A lehetséges világok vizsgálata mint műértelmezés. In: Bernáth Árpád (szerk.): *A műértelmezés helye az irodalomtudományban*. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 109–20.
- Karinthy Ferenc 1967. *Szellemidézés*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Karinthy Márton 2003. *Ördögörcs – Utazás Karinthyába I–II*. Ulpius-ház Könyvkiadó, Budapest.
- Kertész András 2000. A kognitív nyelvészet lehetőségei és határai. *Magyar Nyelvőr* 96: 402–17.

Büky László
ny. egyetemi tanár
Szegedi Egyetem

Beke József: *Bánk bán szótár. Katona József Bánk bán című drámájának szókészlete*. Szerk. Balázs Géza. Anyanyelvpolók Szövetsége–Inter. Budapest, 2019, 375 lap

A *Bánk bán* helye a magyar kultúrában

Az Erdélyi Múzeum 1814-ben írta ki azt a drámapályázatot, amelyre Katona József kecskeméti jogász beadta a *Bánk bánt*. Nemhogy díjat nem kapott, meg sem említették művét az eredményhirdetéskor (Gintli 2010: 415). A kortársak később sem értékelték, valószínűleg azért, mert „a *Bánk bán*ban megszólalt egy magyar valóság, ami száz évben egyszer szokott csak megszólalni” (Szerb

1978: 294), és ez szinte megrémítette a kortárs befogadót. Szerb Antal szerint „egy [magyar dráma] sincs, amelyben a drámai nyelv annyira a végsőkig feszült indulatok nyelve volna” (Szerb 1978: 297). A mű befogadástörténete több fordulatot is tartalmaz, mindezek ellenére azt mondhatjuk, hogy a 19. század második felétől folyamatosan nemzeti drámánkként tartjuk számon. A *Bánk bán* „nem csupán az 1810-es évek legfontosabb magyar drámai alkotása, hanem az egész magyar drámatörténet egyik csúcsa” (Gintli 2010: 423).

A *Bánk bán* ugyan egy 13. század eleji magyar történelmi eseményt vonultat fel, a szereplők és az üzenetei már a 19. század emberét szólítják meg, és bizony a dráma több ezer előadásának (a *Színházi adattár* szerint, 124 színházi bemutatót élt meg, www.oszmi.hu) története – egyaránt beleivódott a *Bánk bánról* alkotott képünkbe – gondoljunk akár az 1848. március 15-i, akár több kőszínházunk felavató előadására. Nem is beszélve a mű adaptációjával készült leghíresebb operánkról, Erkel Ferenc *Bánk bánjáról* (szöveg: Egressy Béni, bemutató: 1861), amelynek „Hazám, hazám, te mindenem!” refrénú áriája belopta magát a generációk szívébe (Balassa-Gál 1959: 437, 439).

Nincs magyar ember, aki ne érintkezne élete során akár többször is a *Bánk bánnal*: először a középiskolában a magyar- és énekórákon, majd később a színházban vagy az operában. A Katona József-dráma nélkül ma már a magyar kultúra elképzelhetetlen.

A *Bánk bán* szótár második kiadásának aktualitása

A *Bánk bán* Katona József által véglegesített változata 1819-ben, azaz kétszáz éve készült el. Nem véletlenül érezte úgy az Anyanyelvápolók Szövetsége és a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport (Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ), hogy Beke József 1991-es *Bánk bán szótára* (rövidítve: *BBSz.*) megérett egy második, átdolgozott kiadásra. A Katona József-i alkotás időszerűsége újra és újra előtér, „bizonyos értelemben még ma is újráfelfedezésre vár” (Gintli 2010: 423). Egy ilyen felfedezésben segítheti a befogadót – legyen az irodalomtudós, magyartanár, középiskolás, színházcsináló vagy érdeklődő olvasó – a dráma szókincsét feldolgozó *Bánk bán szótár*.

Beke József kecskeméti nyugalmazott magyartanár vállalkozott arra a feladatra, hogy huszonnyolc éve született (kevés példányban megjelent és ma már beszerezhetetlen) szótárát újra előveszi, leporolja, és a modernebb szótárkészítési eljárásokkal átdolgozza. Beke tanár úr levelezésünkön így írt a *Bánk bán* tanításának élményéről: „*Bánk bánnal* én is másodikok középiskolásként találkoztam először, azután pedig mindig második osztályban tanítottam, mégpedig a karácsony előtti időszakban. Éppen ezért szaloncukorral a zsebemben mentem az órákra, és aki tudott például a Tiborc panaszából részletet, kapott a cukorból. Némely osztályaimmal pedig elmentünk Katona szülőházába, és ott tartottuk az órát.”

Az író szótárak

Az irodalom- és a nyelvtudomány határán álló írói szótárak készítése régre visszanyúlik. Első magvai az irodalomtanításban keresendők: Lehr Albert középiskolai tanár 1880-ban magyarázatokkal látta el Arany János *Toldiját* (Balázs Géza előszava a *BBSz.*-ban: Balázs 2019: 12). Az első magyar írói szótár – nyugati mintákat is figyelembe véve –, a *Toldi-szótár* több mint száz évvel később született meg Pásztor Emil munkájaként (1986). Két évvel ezelőtt, Arany János születésének bicentenáriuma-ra jelent meg Beke József tanár úr – terjedelemben legnagyobb munkája –, a háromkötetes *Arany-szótár* (Beke 2017). Egy tanulmány összegyűjtötte az akkor meglévő írói szótárakat. A *Toldi*, Petőfi Sándor, Juhász Gyula, Balassi Bálint, Csokonai Vitéz Mihály, Zrínyi Miklós és Radnóti Miklós költői szókincsét feldolgozó szótárak sorába érkezett az *Arany-szótár* (Pölcz 2017: 259). A *Bánk bán szótár* – a *Toldi-szótárral* együtt – annyiban különbözik a többitől, hogy nem egy életművet, hanem egy konkrét alkotás szókészletét dolgozza fel. Hozzá kell tenni, hogy a *Bánk bán* szinte kimeríti Katona József életművét.

Az *Arany-* és a *Bánk bán szótár* mellett a *Zrínyi-* és a *Radnóti-szótár* is Beke József munkái, a kecskeméti magyartanár tehát igen nagy rutinnal rendelkezik az írói szótárak készítése terén. Ezen írói szótár célja, hogy „sajátos eszközeivel közelebb hozza sokat vitatott nagy nemzeti drámánkat

a kései olvasókhöz, nézőkhöz: a művet elemeire, szavakra bontva segítse a régies kifejezőmód megértését, s egyben adatokat szolgáltatasson a dráma szókincséről” (BBSz.²: 17).

A *Bánk bán* nyelve

A *Bánk bán* megjelenésekor a korszak vezető írói-költői a nyelvezete miatt nem fogadták el. Jó pár évtizeddel később Gyulai Pál azt írta róla, hogy a drámaíró a nyelvújítás harcaiban „semminemű párthoz sem tartozott [...]”. Katona erőre, rövidségre, s az egyéni legfinomabb árnyalatokat is kifejező jellemzetességre törekedett, inverziós, szaggatott s éppen ezért olykor homályos is” (idézi Orosz László a BBSz.¹ előszavában, Orosz 1991: 5). Orosz szerint Katona nyelvének megítélése sokat változott, ám még távolabb került az időben tőlünk, ezért a *Bánk bán* „nyelvi magyarázatra szorul” (BBSz.¹ előszó, Orosz 1991: 5). Balázs Géza úgy véli, hogy a dráma nyelvezete „archaikus, bizony nem gyors olvasásra, átfutásra van szánva [...]”. A *Bánk bán* nyelvezete nem nehézkes és nem állítja különleges feladat elé az olvasóját” (Balázs 2019: 11). Katona nem kedvelte a neologizmusokat, az archaikus szavakat annál szívesebben használta. Nem használta az ikes igeragozást, viszont használta az elbeszélő múlt időt. Emellett jellemző – sok drámához hasonlóan – a szórend sajátossága és a névmási utalások összetettsége (Balázs 2019: 11). A *Bánk bán* „befogadóbarát” nyelvének megteremtésének érdekében Illyés Gyula (1976) és Nádasy Ádám (2018, 2019) is próbálkozott a szöveg átdolgozásával, „magyarról magyarra fordításával” (Balázs 2019: 14). Nádasy (2018) erről így szól: „A fordítás során dramaturgiai változtatásokat nem végeztem, célom csupán Katona szövegének érthetővé tétele volt. Munkám tehát nem átdolgozás; célja különbözik Illyés Gyula 1976-os ún. »átigazításától«, amely magát a szöveget kevésbé modernizálta, viszont számos helyen kisebb-nagyobb tartalmi változtatásokat eszközölt, néhol húzott vagy átszabta a darabot.”

A *Bánk bán* szótár második kiadása

Az első és a második kiadás közötti különbségeket nem Beke József magyarázataiban kell keresni, bár több esetben bővebb, a dráma egészére kitekintő szóértelmezéseket találhatunk. Az első kiadás még cédlulázással, míg a második gépi megoldással készült, így a betűhibák száma minimálisra csökkent. Az egy-egy címszóhoz tartozó idézetek is gyarapodtak, illetve a szerző a helyesírás jelenlegi szabályaihoz igazította az előző kiadást. A címszavak csoportosítása, egy-egy címszó közötti utalások is át lettek dolgozva (BBSz.²: 30–1).

A szótár korpuszát az Orosz László által sajtó alá rendezett kritikai kiadás adja (1983). Összesen 2900 címszót tartalmaz, amelyből 395 (azaz a címszavak 13%-a) nem szerepel *A magyar nyelv értelmező kéziszótár*ban (BBSz.²: 21), ez is mutatja azok mai nyelvhasználatból való kikopását. Pár példa a szótár címszavaiból:

A *köntös* címszónál jól látható, hogy egy sokszor előforduló szó milyen sok jelentéssel bír. Ez esetben a hét előforduláshoz öt jelentésváltozat társul.

köntös ~ **Köntös** 7 fn /6~1/

*1 (rég, vál) ’kabátszerű felsőruha’ Hogy álla ottan Endre, hátul egyj / szegletben ... ’s te Bánk / a’ köntösét rántád, hogy előbbre mennyen **P** 2:175; ... nekünk pedig nincs egyj jó köntösünk, / mellyben magát az ember egyj becses / Véd-szent előtt mutathatná-meg a’ / templomban **T** 3:210 // Oh / a’ *Nemzet!* – a’ hány Fő, szint’annyi Ész. – / Kényes Becsülete, mint a’ Köntöse (hsl, gúny) **P** 1:136;

*2 (átv) ’ruházat mint a vallási hovatartozás jele’: – no mennyetek haza / tehát, ’s vegyétek fel magatokra a’ / Töredelmeknek köntösét, ha ez vétek... (gúny) **P** a Bleneknek 2:56 Vö. töredelmes

*3 (átv) ’ruházat mint a nemzeti hovatartozás jele’ [P] nem gonoszságért gyűlöl; hanem / azért, mivel Más más köntöst visel **B** 2:308

*4 (átv, ritk) ’vmely gondolat megfogalmazása, formája’: Saját Eszünket, ’s Akaratunkat, a’ / legostobább köntösben is annyira / szenté teremteni, hogy azt egyj egész / ország imádjá... **G** 4:108

*5 (átv, ritk) *vki halandóságának ~e*: 'testi valósága; földi léte': Egyj / ménkő csapás ugyan letépheti / róllam Halandóságom' köntösét; de / Jóhíremet ki nem törölheti (metaf) **B** 1:593 Vö. álköntös

A *palást* esetében egy állandósult szókapcsolattal találkozhatunk, amelynek megértése igen nehéz lenne Beke József magyarázata nélkül.

palást 1 fn

SZ (átv) 'bő, köpenyforma ruhadarab': Ha! Más / oldalra a ' palástal Biberách [= fordíts köpnyegét, vagyis állj át B oldalára!] **Bi** 1:335 /Vö. KrK. 452/

A *Bánk bán* egyik leghíresebb, szentenciaszerű mondata a Bánk szájából hangzik el a dráma végén: „Nincs a' Teremtésben vesztes csak én!“. E közismertség miatt kiemelem a *vesztes* címszót is.

vesztes 2 fn

'az, aki súlyos erkölcsi kárt szenved': Nincs a' Teremtésben vesztes csak én! **B** 5:390 + **E** 5:438

Rövidítések jelentése: B = Bánk; Bi = Biberách; E = Endre; G = Gertrudis; P = Petur; T = Tiborc; Krk. = kritikai kiadás; SZ = szólás, közmondás vagy szólásszerű kifejezés.

A szótár utolsó oldalain pontos statisztikai adatokat vonultat fel a szerző. Így mutatja a szavak gyakorisági sorrendjét is (*BBSz.*²: 345):

1	a'~az	744	névelő
2	nem	277	határozószó
3	az	224	névmás
4	hogy	193	kötőszó
5	is	180	kötőszó
6	s	175	kötőszó
7	és	170	kötőszó
8	egy	160	névelő
9	ez~e'	158	névmás
10	csak	152	határozószó
11	de	122	kötőszó
12	Melinda	111	főnév
13	oh	110	indulatszó
14	én	106	névmás
15	van	106	ige

A fenti táblázatból kiderül, hogy az alapszófajok közül elsőként (a 12. helyen) a drámában sokszor megszólaló és sokat említett *Melinda* szerepel, majd igeként a létige követi (meglehetően hátul, a 15. helyen).

Egy másik táblázat a címszavak előfordulási arányát veszi számba (*BBSz.*²: 374): a korpusz közel 60%-át egyszer előforduló szavak adják, a kétszer előfordulóké aránya 15%, a 10-szer 0,7%, a 10-nél többször felbukkanóké azonban 7%.

Beke József a címszavak számát kezdőbetűjük és szófajuk szerint is összegyűjtötte (*BBSz.*²: 375): a 962 főnév, a 780 ige és a 364 igenév vezeti a sort. A kezdőbetűk közül az E, É (340), az M (324) és a K (291) tartozik a leggyakoribbak közé.

Összegzés

Beke József *Bánk bán szótárának* második kiadásával frissült a magyar írói szótárak sora. Az Anyanyelvápolók Szövetsége és a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport érthető okból „nyelvstratégiai” céllal jelenteti meg ezeket a szótárakat, amelyek a magyar nyelv írói szókészletének megkerülhetetlen adattárai. A dráma utolsó változatának 200. születésnapjára készült kötet kiváló kelléke lehet a magyarázóknak, de emellett a művelődni vágyó olvasót is megszólítja. A Nagykőrösön nevelkedett Beke tanár úr nem véletlenül idézi Arany Jánost a *Bánk bán* kapcsán (BBSz.²: 17): „Különös teremtő tehetség volt ezé a Katonáé; bámulatos, hogy tudta a nagy szenvedélyeknek olyan megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számítással – költeni.” Beke tanár úr munkája kapcsán pedig azt mondhatjuk, „[k]ülönleges teremtő tehetség volt ezé a Bekéé; bámulatos, hogy tudta a nagy szenvedélyeknek olyan megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számítással” – szótárt készíteni. A *Bánk bán* szótár megkerülhetetlen lesz a korunk és a jövő irodalmárai, magyartanárai számára, és talán remélhetjük, hogy közelebb hozza a mai és holnapi diákokhoz egyik legszebb nemzeti drámánkat.

SZAKIRODALOM

- Balassa Imre – Gál György Sándor 1959. *Operák könyve*. Nyolcadik kiadás, Zeneműkiadó Vállalat, Budapest.
Balázs Géza 2019. Előszó a második kiadáshoz. In: BBSz. 2: 11–5.
BBSz.¹ = Beke József 1991. *Bánk bán szótár*. Katona József Társaság, Kecskemét.
BBSz.² = Beke József 2019. *Bánk bán szótár. Katona József Bánk bán című drámájának szókészlete*. Szerk. Balázs Géza. Anyanyelvápolók Szövetsége–Inter, Budapest.
Beke József, 2017. *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete*. I–III. kötet. Anyanyelvápolók Szövetsége–Inter, Budapest.
Gintli Tibor főszerk., 2010. *Magyar irodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Nádasdy Ádám, 2018. Katona József Bánk bánjának mai magyar fordítása. *Irodalmi Jelen*, 2018. május. Letöltve: <https://www.irodalmijelen.hu/2018-maj-28-1711/nadasdy-adam-katona-jozsef-bank-banjanak-mai-magyar-forditasa> (Utolsó letöltés: 2019. 02. 16.)
Nádasdy Ádám [2019] *Bánk bán*. [Megjelenés alatt.]
Orosz László, 1991. Előszó. In: BBSz. 1: 5.
Pölcz Ádám 2017. Beke József: Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete I–III. *Magyar Nyelvőr* 141: 258–62.
Szerb Antal 1978. *Magyar irodalomtörténet*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
Színházi adattár. https://oszm.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=221&Itemid=764 (Utolsó letöltés: 2019. 01. 02.)

Blankó Miklós
egyetemi hallgató
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Mai Magyar Nyelvi Tanszék